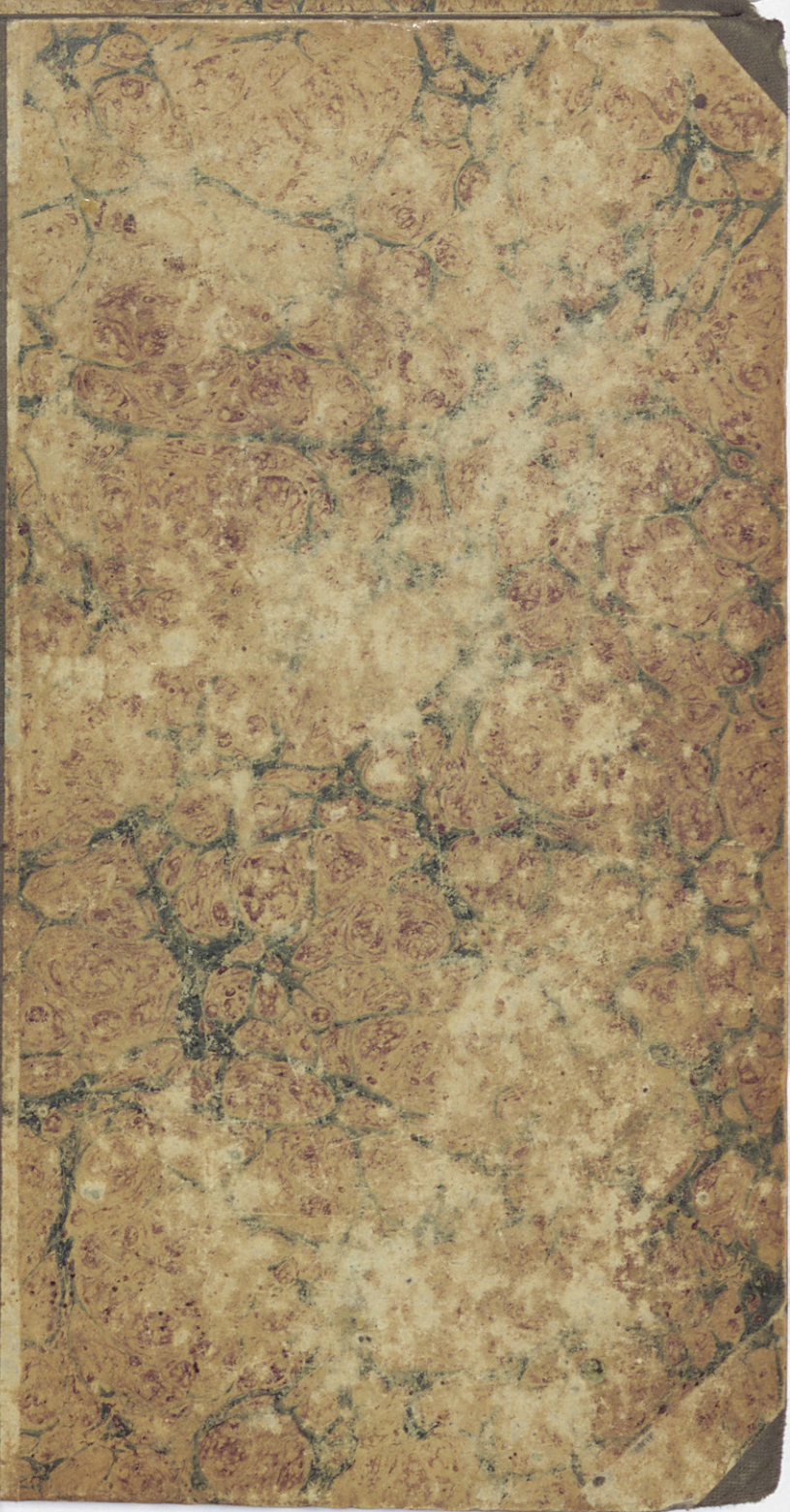

34

AY
RAG.
RIA

LAR

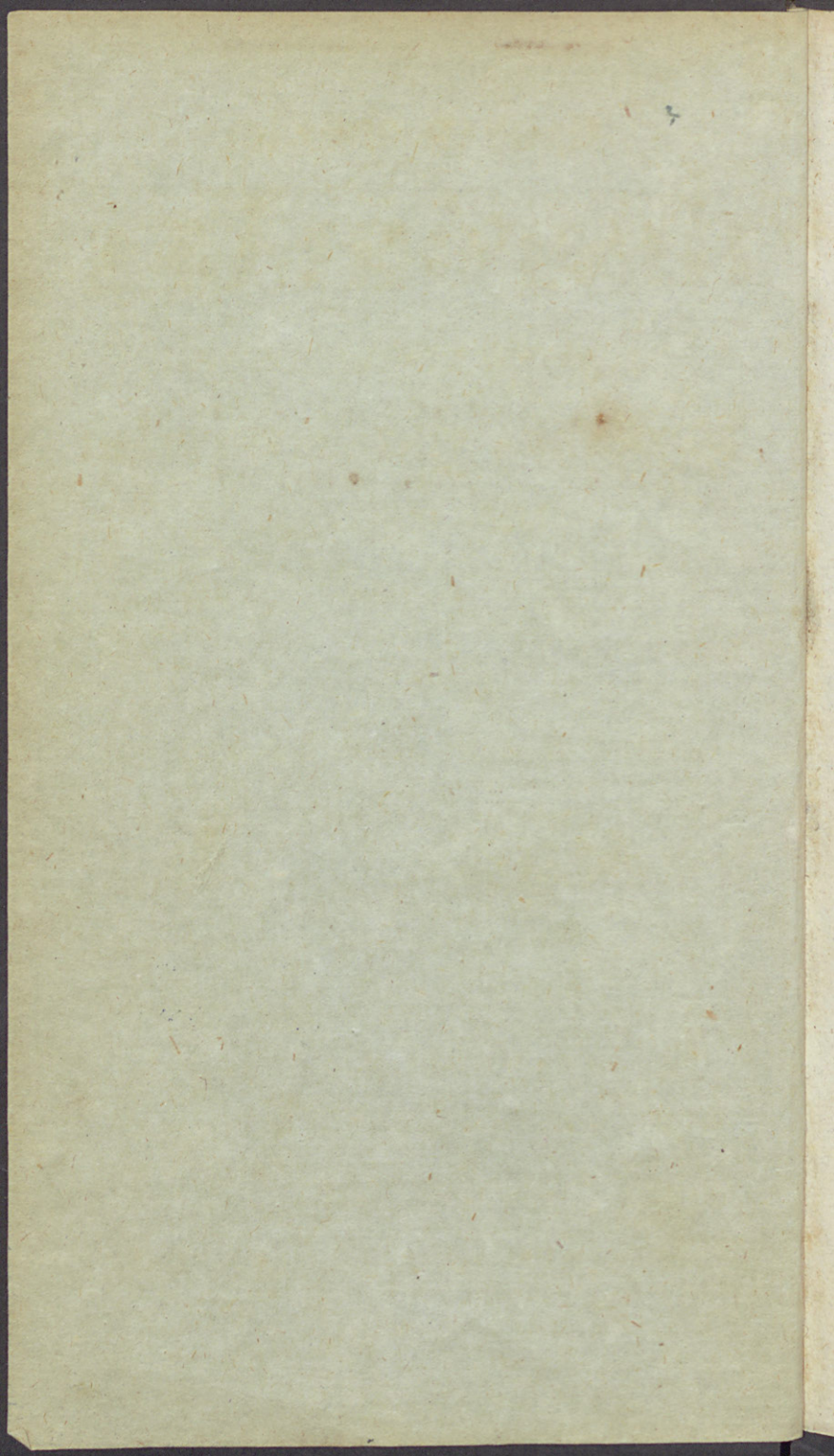
~~Henry W. L. S. D.~~

6
D

Riverside Inn. N. H.

1845. Apr. 20. Debra

Debra. 1845.

MAGYAR ORSZÁG
HISTÓRIÁJA

A' MOHÁTSI VESZEDELEMTŐL,
BUDA VÁRA VISZSZAVÉTELEIG
1526—1686 ESZT.

—————
KÉSZÍTETTE

B U D A Y É ' S A I Á S.

—————
H. K Ö T E T.
—————

103
RÉVÉSZ JMRE
KÖNYVTÁRÁBÓL

HARMADIK KIADÁS.

—————
PESTEN, 1833.

TRATTNER' ÉS KÁROLYI' TULAJDONA.

113534

I. FERDINÁND és ZÁPOLYA JÁNOS.

1526—1563. eszt. ;

§. I.

A^s gyászos Mohátsi hartzon szomorú véget ér-
vén II. Lajos: király nélkül szűkölködött Magyar-
ország. E' méltósághoz Austriai fő hertzeg I.
FERDINÁND, mind felesége *Anna* után, a'
ki II. Lajosnak testvér néneje volt, mind elei-
vel kötött szövetségeknél fogva, jussát tartotta:
ZÁPOLYA JÁNOS ^{a)} pedig, az erdélyi
Vajda, kinek magafelől való kevély gondolko-
dását, ^{b)} a' *paraszt támadás* elnyomásából
szerzet hír és ditsőség még feljebb emelte, vágyott
arra. Az első mellett volt *Báthori István*, a'
Palatinus, ki megmenekedvén a' Mohátsi vesze-
delemből, egyenesen Po'sonba ment, és ott az
özvegy királynéval *Máriával* együtt, I. Ferdi-
nánd részére dolgozott. Az utolsóinak dolgát pedig,
a' ki 20 ezer emberből álló, vagy még számosabb
sereggel, már *Szegednél* volt, mikor a' II. Lajos
szerentsétlenségét meghallotta, főképpen *Ver-*
bótsi István vitte

a) Heltai Gáspár *Szapolyainak*; Bethlén Farkas pedig *Szapó-*
lainak írja:

b) Zápolya János, nagyra vágyását kimutatta még 1510. a'
midőn 200 lövasókkal kísértetvén magát, Trentsinből, Mor-
va országnak *Kremsir* nevű városába II. Ulászlóhoz tisztes-
ség tétel színe alatt olly tzélből ment; hogy kitapogassa:
hajlandó volna-e a' leányát *Annát*; kinek ekkor sok aján-
dékot vitt, idővel neki adni feleségül? De *Szakmári*
György a' Pétsi püspök, és egyszersmind cancellárius, min-
denkor úgy körülötte volt a' királynak, hogy Zápolya Já-
nos, úgy, mint szerette volna, ahöz nem férhetett. Az

Erdélyi vajdaságot mindazáltal ekkor nyerte el. Lásd *Engel Úr Jegyzéseit*, *Schedius Zeitschrift* I. B. 2 Heft. 1802. a' 106. oldalon. Ugyan ebben a' munkában *Brutus Mihály* után (a' ki a' XVI. században, Báthori István Lengyel király, és II. Rudolf császár alatt élt, és a' magyarok törtériját, kezdvén ott a' hol Bonfinius végezte, XIII. Könyvekben 1551. vitte) az jegyződik meg, hogy Zápolya János 1512. *Annát*; midőn az még tsak 10 esztendő volt, megkérette; de eligazítódott. *Zeitschrift* I. B. 3 Heft. 1802. a' 306. és 307. oldalon.

§. 2. Megállapodván Szegednél *Zápolya János*, várta, mitévő leszen Szolimán? midőn osztán megtudta, hogy kiment magyarországból: Budára szándékozott. Ezen útjából mindazáltal elébb a' jószágába tokajba fordult el: hová némely fő embereket és nemeseket öszvehíván, igyekezett azokat a' maga részire vonni. Első volt ezek között *Perényi Péter*, a' korona őrző, kit azzal nyert meg, hogy Sárospataknak bíróságában, melyet *Palóczi* (vagy *Palotsai*) *Antalnak* magtalanul lett elesése után, erőszakkal foglalt vala el, megerősítette; és a' temesi grófságból erdélyi vajdaságra emelte. Hasonlóképpen *Czibak Imrét* a' Várad, *Szeretsen Jánost* pedig (kit Istvánffi *Joannes Saracenusnak* nevez) a' Pétsi püspökséggel ajándékozta meg; noha mind ketten világi emberek voltak. Ennek fellette az elsőt *Perényi Péter* helyébe temesi Gróffá is tette. Tokajban, hol már imitt amott királynak is kezdték kiáltani Zápolyát; a' *Verbótz* István tanására azt végezték a' jelenlévők: hogy Sz. Márton napjára Székesfejérváron a' koronázást megejtsék, és arra minden távol lévő rendeket meghívjanak. Azzal Zápolya János Budára indult: melyet midőn felégetve és pusztán talált volna: megemlékezvén annak régi ékességéről, és pompás vóltáról: azt mondják, nem állhatta meg, hogy sírásra ne fakadjon. ^{a)}

a) Így beszéli ezeket *Istvánffi Miklós Hist. Libr. IX. pag. 85. Zermegh János* (*Comment. Rerum Gestar. inter Ferdin.*

nandum et Johan. Libr. I.) Zápolya Jánosnak Szegedről Tokajba lett elfordulásáról hallgat. *Bethlen Farkas* pedig azt *Hist. L. I. pag. 40.* a' Budai vár elfoglalása után esett dolognak mondja; úgy szintén az említett tisztségeknek és hivataloknak osztogatását, pag. 71. akkorra teszi, mikor már Zápolya Székesfejerváron megkoronáztatott; noha, hogy addig is ígéretet tett azok felől, tagadni nem láttatik.

§. 3. Elfoglalván a' Budai várat Zápolya János; és abba őrizetet tévén: egyenesen Székesfejervárra ment: hol már akkor mind azok, valakik ő vele tartottak, jelenváltak. Előre lehetett látni, hogy ezek hátokat az 1505. eszt. October első napján hozott *Rákosi Végeséshez* vetik. Úgy is lett a' dolog. Mert annál fogva Zápolya Jánost, hosszas dévánkozás nélkül November első napján, 1526. magyarország királyává választották. Mindazáltal a' koronázáshoz addig nem fogtak, míg a' II. Lajos holt teste ki nem keresődött. Erre a' végre rendelődtek, *Czibak Imre*, és *Szeretsen János*, kik is azt, a' *Cetricius* segítségével, a' *Csele patak* mótárájában megtalálván: Székesfejervárra vitték; hol megmosattatván, és drága kenetekkel megkenetttévén: a' szent Mária templomában, királyi pompával temettetett el. És ekkor koronáztatott osztán meg Zápolya János, Sz. Márton napján (Novemb. 11.) 1526. *Várdai Pál* által, kit Szalkai László helyébe maga tett vala Esztergomi Érsekké.

§. 4. Ugyan azon Székesfejervári gyűlésben szó volt arról is, mit keliene tselekedni János királynak Ferdinánddal, a' ki felől tudni való volt, hogy nem fogja a' jussát hagyni, *Báthori Istvántól* is arra ösztönöztetvén. *Frangepán Kristóf*, a' ki derék és próbált Vezér volt, azt javasolta Jánosnak, hogy semmit nem késvén, Austriára és Stiriára rontson, és ne várja, hogy Ferdinánd támadja meg őtet. Azt is ígérte

maga felől Frangepán Kristóf, hogy azt négy ezer emberrel is megmerné próbálni, és Ferdinándot rövid időn arra kényszeríteni, hogy Jánostól békesseget kérjen. De János király ezt a tanácsot nem követte: hanem inkább, akár képmutatásból, akár más okból, ezt felelte: „Tu-
 „dom, úgymond, hogy ez az út a' fejedelemség
 „elnyerésére, és megtartására. De én keresz-
 „tyén lévén, nem akarok kegyetlenkedni, ke-
 „zemet keresztyén vérrrel fertéztetvén meg. Az
 „az Isten, a' ki engemet erre a' méltóságra
 „emelt: ha akarja, megtart abban kegyetlenke-
 „dés nélkül is; ha pedig az nem tetszik ő felsé-
 „gének: légyen meg az ő akaratja.”^{a)}

Kevéssel tehát azután, seregét, melyben több volt húszezer embernél, elbocsátotta, és csak adakozás és ígéretek által igyekezett azokat, kik Ferdinánd részén voltak, a' maga pártjára vonni.

a) Lásd. Johan. Zermege rerum gestarum inter Ferdinandum et Johannem Commet. Lib. I. cap. 3. Schwandtner Tom. II. pag. 386.

§. 5. Azomban más felől *Mária* is, a' II. Lajos özvegye, az új király választására gyűlést hirdettet, és arra az ország rendeit *Po'sonba* Decemb. havára meghívja, a' palatinusnak *Báthori Istvánnak* levele által. Egybe is gyűltek a' rendek nagy számmal, minthogy sokakat a' fő emberek között a' János király részéről a' *Ferdinánd* részére vitt a' Palatinus, kik között volt az Esztergomi érsek *Várdai Pál*, és a' korona őrző *Perényi Péter*, kinek a' palatinus az Egri püspökség jövedelmeit ígérte. Ezenkívül a' Ferdinánd részén voltak: *Battyáni Ferentz*, *Bakith* vagy *Bakits Pál*, és *Török Bálint*.

Ebben a' *Po'soni* gyűlésben legelőször is a' vevődött fel, hogy eleitől fogva, mikor a' király-

nak halála történt, nem más, hanem a' palatinus hirdettetett gyűlést a' királytételre; és mindenkor a' palatinusnak volt abban első voksa. Mely rendtartástól, minthogy azok, a' kik Zápolya Jánost választották, eltá oztak: ez a' választás tsupán ennél fogva is hibás, és meg nem állhat. Így, elsőben ugyan a' palatinusnak, azután pedig a' több rendeknek is vokzával FERDINAND kiáltatott fel királynak, a' ki akkor távol volt, Német országban. Mindjárt levél és követek küldettek utánna, a' kik mentül hamarébb hívnák Magyar országra. Ferdinánd soká nem késvén, számos sereggel, mellyet Cseh országban, Austriában, és Silésiában gyűjtött, Magyar országra indul, a' feleségét *Annát* Bétsben hagyván. Az ország szélin, *Köptsén* ^{a)} és a' Lajta vize között egy kevéssé megállapodván: a' Palatinus és más fő emberek eleibe mentek; ugyan ott *Szalaházi Tamás*, a' Veszprémi püspök, megköszöntötte; és hogy az ország régi törvényeinek, szokásinak, nevezetesen a' II. András Decretuminak megtartására esküdjön meg, kívánta. Mellyet meg is tselekedett. Így nagy örömmel béhozattatott Magyar országra, Óváron (Altenburg) által, a' hová az özvegy királyné *Mária* is, *Thurzó Elekkel* és *Oláh Miklóssal* köszöntésére ment. Onnan *Mária Po'sonba* visszatért, Ferdinánd pedig *Győrön*, *Komáromon*, és *Tattán* által, Esztergomba ment, hol *Várdai Páltól* az érsektől nagy tisztességgel fogadtatott; a' ki arra is kötelezte magát, hogy Székesfejérváron a' *Ferdinánd* megkoronázására megjelenik. *Esztergomból* egyenesen *Budára* ment Ferdinánd; kinek jövetelét meghallván *János király*, nagyon megrémült; 's bánván, hogy a' *Frangopán Kristóf* tanácsát meg nem fogadta, és serégét széljelbottsátotta: Budát oda hagyta, és

egynehány fő emberekkel együtt, kik még a' részén megmaradtak, a' Dunán által szállott. Így minden vérontás nélkül hozzá jutott Budához Ferdinánd, *Augustus 20. napján 1527.* Onnan meghirdettette, hogy a' ki 15 nap alatt *János király* mellől el nem áll, ellenségének tartja. Azután Budáról Székesfejérvárra ment, hol Novemb. 5 napján 1527. meg is koronáztatott.

a) Mo'son Vármegyében.

MAGYAROK HISTÓRIÁJA.

A' FELSÉGES AUSTRIAI HÁZBÓL VALÓ KIRÁLYOK ALATT.

§. 6.

I. FERDINÁND megkoronáztatván, seregét, melly, idegenekből és magyarokból állott, Székesfejérvárról János király után küldötte. Az idegen hadakat vezérlette *Catziáner* (Cotianus) *János*: a' magyarokat pedig, a' palatinuson Báthori Istvánon kívül, *Battyáni Ferentz*, *Keglevits Péter*, *Zrini*, *Török Bálint*, *Majláth István*, és *Szeredi Gergely*. János király Pestről először *Hatvanba*, azután *Gyöngyösre*, onnan pedig némely segítségek járúlván hozzá, *Tokajba* a' maga várába ment vala. Ottutól érvén ötet az I. Ferdinánd vezérei, és vele megütközvéen megverték, és minden társzekereit, ágyúit, 's a' t. elnyerték. Minthogy mindazáltal még a' fővezére János királynak, *Bodó Ferentz*, a' kihez leginkább bizott, megmaradt: újra szerentsét

kívánt próbálni. Azért öszveszedvén minden kintseit, újra sereget gyűjt, és azt *Bodó Ferentz-re* bizza; maga pedig *Homonnai Drugeth Ferentzhez* a' Lengyel szélekre megy. De *Bodó Ferentz* megütköztvén *Catziánerrel* Abaúj vármegyében, *Szina* nevű helységnél: nem csak vesztett, hanem maga is a' *Catziáner* kezébe esett. ^{a)}

a) Ennek állhatatos hűségét János királyeránt leírja *Istvánffi*, Lib. IX. pag. 90. készebb volt t. i. Austriában a' Német-Újhelyi (Neustadt) fogságban sok szenvedései után meghalni, mint az I. Ferdinánd részire állván, magának szabadulást szerezni.

§. 7. Ugyan azon időben, a' János király dolgán segíteni kívánván *Frangepán Kristóf*, kit János király Battyáni Ferentz helyébe Illyricumi vice királlyá tett vala, Sclavoniában 13 ezer emberből álló sereget gyűjtött, és a' Ferdinánd vezéreinek, kik között volt Battyáni Ferentz is, nagy rettentésére volt; kik midőn vele nem mertek vólna szembe szállani: Horváth országban *Varasdót* (Varasdinum) kezdte ostrom alá venni. Mely végre midőn sántzokat ásatott, és az ágyúk elintezésében egy kevésbé vigyázatlanul dolgozott vólna: a' várból megesmertetvén egy ágyú golyóbissal lelöveltetett; kiben *János király* egyik legerősebb gyámola esett el.

Így szerentsétlen lévén minden részben János király, és csak egynéhány fő emberek maradván az országban, a' kik titkon az ő pártján voltak: ő maga mint valamely számkivetett, Lengyel országba szaladt, reménylvén, hogy 'Sigmond, a' lengyel király, kinek felesége az ő testvére *Zápolya Borbála* volt, segítségére lészen.

§. 8. Lengyel országban *Tarnovius János* nevű lengyel fő embertől, Krakói palatinustól, és a' Lengyel országi seregeknek legfőbb vezérétől fogadtatott bé, a' ki néki *Tarnov* (Tarno-

via) nevű várátlakásra általengedte, tisztességes élelméről is gondoskodott, és őtet szomorúságában vígasztalni meg nem szünt. De a' király *Zsigmond* segíteni nem merte: félvén a' hatalmas Austriai háztól, kivált *V. Károlytól*, a' *Ferdinánd* testvér *Bátyjától*, a' ki már annakelőtte a' Frantzia királyt *I. Ferentzet*, és a' római Pápát is foglyaivá tette vala. Tsak annyit vállalt tehát magára, hogy érette közbeveti magát. Azomban *Zápolya Jánoshoz* béjáratos volt *Martinúzius György*, a' *Cestakovi*, vagy *Czenstochowiai* ^{a)} Klastromnak superiorja. Ezzel tanácskozott: ezt küldötte bé Magyar országra, hogy az ő részére dolgozzon. Más felől pedig egy tanult és eleven lengyel főember (palatinus Siradiensis) *Lasky Hieronymus*, arra ösztönözte őtet, hogy folyamodjon Szolimánhoz, és ajánlja magát annak pártfogása és ótalma alá; 's kérje, hogy állítsa vissza a' királyságba. Bízatta, hogy Szolimán nagyra vágyó ember lévén, őtet is segíteni fogja. A' mi több, magát ajánlotta *Lasky*, hogy ő a' követségben eljár. Eleinte gyalázatos dolognak tetszett *János király* előtt, hogy ő keresztyén létire hitetlen fejedelemhez folyamodjon. De utóljára látván, hogy külömben nem bódogúl: rávette magát, ama szavaival élván Júnónak, mellyek vagynak *Aeneid. L. VII. v. 312. Flectere si nequeo Superos: Acheronta movebo.*

a) Istvánffi Cestacoviának, Szászki Czenstechoviának írja.

§. 9. *Lasky Hieronymus* tehát elindúl a' *Zápolya János* levelével Konstantzinápolyba, és Decemb. 22. 1528. oda ér. Itt legelőbb is *Grittus Lajossal* barátkozik meg, a' ki *Velentzei* fejedelem *Grittus Andrásnak* valamelly Konstantzinápolyi aszszonytól való fija lévén, és Konstantzi-

nápolyban nevelkedvén fel, a' Török nyelvet jő tudta. Ezt *Ibrahim*, a' ki a' Basák között legfőbb, és Szolimánnak legkedvesebb embere vólt, különösen szerette; de esmerte *Szolimán* is, a' mennyiben a' drága kövekhez jől értett, melyekben II. Szolimán főképpen gyönyörködött.

Grittus által tehát *Ibrahimnak* esmeretségébe jutván Lasky: ugyan annak segítségével arra is ráment, hogy a' Császár eleibe bébótsátódott. Miképpen esett ez: leírja maga *Lasky* azon *Diariumában*, mellyet kiadott *Bél Mátyás Apparat. ad Hist. Hungariae Monum.* 4. és azt mondja, hogy 40 napig kellett néki küszködni a' Basákkal, míg a' császárhoz juthatott. A' Basák t. i. azt mondták, hogy Magyar ország Szolimáné, és abban a' királyságot *Jánosnak* nem szabad lett vólna felvállalni a' Császár híre és engedelménélkül: ahoz nem is juthat külömben, hanem ha esztendőnként tízezer arany adót küld Konstantzinápolyba. De Lasky meg nem ijjedvén, azt erősítette, hogy készebb János a' lovászszáznak engedni Magyar országot, mint adót fizetni. Elég tisztelet vólna az a' János király részéről, hogy hátra hagyván minden keresztyén fejedelmeket, egyenesen a' Török császárhoz folyamodik; mellyel őtet a' világon a' leghatalmasabb uralkodónak esméri; az illendőség is azt hozná magával, hogy az ilyen hozzá folyamodót, a' császár, nem adóért, hanem nemes lélekből segítse. Mind ezeket Ibrahim megbeszelli a' Császárnak, a' ki is ditsőségen kapó ember lévén, Laskyt Januar. 17. 1529. maga eleibe bótsátja; Magyar országhoz való jussáról lemond: azt János királynak engedi; őtet szövetséges társává's barátjává fogadja: és ígéri, hogy néki segítségül leszsz Ferdinánd ellen. Erre mind két részről megesküdvén, meghatározódik, hogy tavaszra

kelve, Jánosnak a' királyságba való visszatételére seregek vezéreltessenek. Lasky drága ruhákkal megajándékozta visszatér Lengyel országba. Még előre megizente az örvendetes hírt János királynak, hogy szomorúságát mentül elébb elűzhesse. Végre maga is megérkezett *Tarnoviába*, és követségéről számot adott. János király néki szolgálatjáért idővel *Duna Vets* várát a' Poprád mellett, és *Késmárkot* ajándékozta.

§. 10. Szolimán Lasky által, azt is izente Zápolya Jánosnak, hogy néki, mikor Magyar országra jövénd, a' Mohátsi mezőn, vagy másutt Budán alól, eleibemenjen. Jánosnak tehát seregéről kellett gondolkodni. Szerzett is nagy nehezen, a' Lengyelek között; és annak vezérévé tette *Athinei* ^a) *Simont* (*Simon Athinensis*) a' ki néki számkivetett állapotjában hűséges társa volt. Magyar országra is *Martinúzius György* által levelet küld *Somlyai Báthori Istvánnak*, *Homonnai Ferentznek*, *Czibak Imrének*, *Kún Kotsárdnak*, (Gothardus Kunus) és másoknak, a' kik titkon az ő részén voltak; hogy sereget gyűjtven, azt a' *Simonéval* az ország szélin Homonna tájékán egyesítsék. Ez meg is lett. Midőn már Kassához értek volna: szembe találták a' Ferdinánd vezéreit *Révai Istvánt*, ki alatt magyar katonák voltak, és *Liscanus Tamást*, a' ki spanyolokat vezérlett. Ezekkel megütköztek, és győzedelmeskedtek. Mellyet meghallván Zápolya János Tarnoviában: nagyon megörült, és mintegy új lelket vévén, *Tarnovius Jánostól* elbútsúzott, Magyar országra béjött; és győzedelmes seregéhez érkezhén, elsőben *Lippára*, onnan pedig a' Moháts mezejére ment; hol osztán több magyarok is gyűltek hozzá; kikel együtt várta Szolimánt.

a) *Athine* volt a' hazája, *Possega* és *Crisium* vagy *Körös Vásárhely* között, mellyek közzül amaz Tóth ez pedig Horváth országban vagon.

§. 11. Már vége volt az aratásnak, 1529. midőn Szolimán a' Száván és Dráván minden ellentállás nélkül általszállván, Magyar országra bėjött, és a' Mohátsi mezőn, mellyben különös gyönyörűségét találta, megállapodott. Ott eleibe ment néki János király *Laskyval*, és 6000 főből álló sereggel. Nagy nyájassággal fogadta őtet Szolimán: jobb kezét megfogván, és biztatván, hogy semmit ne búsóljon. Azután hely mutatódott néki a' Török táborban, és minden szükségeinek telyesítése eránt rendelés tevődött. Onnan Budára mentek. A' Budai lakosoknak nagy része, féltében, részszerint Székesfejérvár, részszerint Esztergom felé szaladt, úgy hogy a' várost és a' várat tsak egynéhány német katonák őltalmazták, *Nádasdi Tamás* alatt. Azok látván a' nagy Török sereget, magokat feladták; Nádasdit pedig, a' ki abban meg nem egýezett, tömlőzre vetették. Így megvevődván a' *Budai vár*: azt Szolimán Jánosnak általadta lakóhelyül. Ott hagyta vele *Grittus Lajost* is 3000 törökkel, hogy annál nagyobb bátorságban lehetne.

§. 12. Ezekután II. Szolimán nem akart Konstantzinápolyba visszatérni: hanem a' mint a' Ferdinánd követének *Hobordánszki Jánosnak* még Konstantzinápolyban megmondotta: Béts alá ment egész seregével. Ezt a' követet t. i. azért küldötte volt Konstantzinápolyba Ferdinánd, hogy Belgrádot, szerem Újlakot, és Pétervárát, mellyeket elfoglalt volt Szolimán, kérje vissza: de az azt felelte, hogy azokuak a' váraknak kültsait a' nyakába akasztja, és úgy megyen a' Mohátsi mezőre. Ha tetszik Ferdi-

nándnak, menjen oda, és vágja el az ő fejét, és vigye el a' kúltsokat. Ha pedig ott meg nem jelenik Ferdinánd: felkeresi őtet akár Budán, akár Bétsben. Így Béts alá ment Szolimán egész seregestül. Állott ez a' sereg száz ötvenezer emberből. Követte azt egy hajós sereg is a' Dunán felfelé 160 hajókon. Ennek híret hallván az Esztergomi érsek *Várdai Pál*, a' ki János királytól I. Ferdinándhoz pártolt volt, most 300 lovasokat, és ugyan annyi gyalogokat vévén fel maga mellé, a' Szolimán táborába ment, és engedelmet kért. Nyájasan fogadtatott, és követnie kellett a' tábort Béts felé. Akkori időben igen erős várai Magyar országnak *Tata*, *Komárom*, *Győr*, és *Ovár*, a' benne lévő őrző katonáktól felgyújtattak, és üressen hagyattak, a' Törököktől való nagy félelem miatt. Béts alá Septemb. 26. (1529.) ért II. Szolimán, mellyet seregével egészen körülvevett, úgy hogy veszedelem nélkül se ki se bé nem lehetett járni.

§. 13. Bétsnek védelmére, a' Töröknek oda lett érkezése előtt, tizennyöltz ezer emberből álló sereg gyűlt öszve, mellynek vezérei voltak: a' palatinátusi választó fejedelem *Filep*, *Salm Miklós*, *Rogendorf Wilhelm*; és Magyar országról: *Bakvitx Pál*, a' ki II. Lajos királyhoz, a' Mohátsi hartz előtt, Thráziából jött vala. Ezek Bétsset vitézi módon őltalmazták. Mindazáltal leginkább az akadályoztatta meg a' Törököket Bétsnek megvételeben, hogy nagy ágyúik nem voltak, mellyekkel a' kőfalakat ronthatták volna; melly dolog Istvánffi szerint ^{a)} az Ibrahim ravaszága miatt esett, a' ki minthogy keresztyén szülektől született volt, nem akarta a' keresztyének veszedelmét; és Szolimánnal elhitette, hogy Bétsnek ostromlására nem szükségesek a' nagy ágyúk, tsekély lévén annak erős-

sége. Az ágyúk nem létét tehát azzal akarták kipótolni a' Törökök, hogy föld alatt való lyukakat ásván, azokat puskaporral megtöltötték, reménylven, hogy így felvettethetik Bétsnek kőfalait. Ezenkívül, holmi általszökött németeket nagy summa pénzen megfogadtak, és Bétsbe beküldöttek, hogy a' várost különböző helyeken gyűjtanák fel. De mindenik igyekezet észrevevődött, és meggátolódott. Azután erőszakos ráütés és rohanás által akarták megvenni Bétset, és ezt húszszor próbálták: de mind annyiszor visszaverettettek, úgy hogy utóljára kardokkal és dorongokkal se tudták a' török tisztek katonáikat arra venni, hogy ismét neki menjenek a' városnak. Így Szolimán Octob. 14. 1529. minekutánna az ostrom 23 napokig tartott, éjtszakai tíz óraker sátorait katonáival felszedetvén, eljött Béts alól, még pedig olly sietséggel, hogy már ötöd napra Buda alatt volt táborban. Erre őtet részszerint a' népében esett sok kár, (mert vesztességét 20 ezer emberre teszik); részszerint pedig az eleségnek nem léte, és az őszi egészségtelen napok kénszerítették. De megháborodást okozott benne az a' hír is, hogy a' Német Országi császár V. Károly nagy sereggel közelget feléje. Mindazáltal, hogy hozzá semmit efféléne gyanítanak: az Ibrahim tanásából, némelly foglyokat Bétsbe visszaküldött, azt izenvéntőlök, hogy ő ez úttal nem azért jött, hogy Bétset megvegye, mert az neki könnyű lett volna; nem is olly szándékkal vette azt körül; hanem tsak hogy katonáit gyakorolja. Igaz tzielja az volt, hogy Ferdinándal az ő ellenségével, a' köztök lévő pert Magyar országnak bírása eránt, a' Bétsi mézön igazítsa el. Mellyet minthogy most meg nem tselekedhetett: máskor szándékozik véghez vinni.

a) Hist. L. X. pag. 100.

§. 14. Budára érvén II. Szolimán: a' táborból a' várba felment, és a' Magyar országi koronát, 's az azzal járó Clenodiumit az országnak, Ibrahimnak és más vezéreknek, nem különben a' János király részin lévő magyar főembereknek jelenlétiben, János királynak általadta, őtet a' Magyar országi királyságban megerősítette, és a' főembereket az ő eránta való engedelmességre intette. Ugyan akkor közbevetette magát két magyar főemberekért is, kik Ferdinándhoz pártoltak vólt, úgymint *Várdai Pálért*, és *Perényi Péterért*, ^{a)} kiknek meg is kegyelmezett János király. Ezeket e' szerint tselekedvén Szolimán: *Gritus Lajost* 3000 Törökkel a' János őltalmazására Budán hagyta, és maga Konstantzinápolyba visszatért.

a) Itt az a' kérdés: hogy jutott *Perényi Péter* a' koronával együtt a' II. Szolimán kezébe? Erre nézve szükséges tudni, hogy a' Ferdinánd megkoronáztatása után, *Perényi Péter* a' koronát nem vitte *Visegrádra*, a' hol annak, az ország törvénye szerint, kellett volna tartatni: hanem ládába zárván, magával hordozta, és kevéssel II. Szolimánnak Magyar országra lett békjövése előtt, egyéb ingó jószágaival együtt, a' maga várába *Siklósra* vitte. Midőn pedig meghallotta hogy jó Szolimán, és már a' Száván innen van, 's a' Dráván is mindjárt általköltözik, és Baranya vármegyében leszsz: nem tartotta tanátsosnak ott megvárni II. Szolimánt, hanem drágább jószágait egybeszedvén, a' koronát is magához vévén, feleségével és gyermekeivel együtt Sárospatakra indult. Az útban a' sárvíz mellett *Kajdats* nevű faluban (Tólna vármegyében) meghálván: *Szeretsen János*, a' ki akkor a' Pétsi püspökség jószágait bírta, a' maga embereivel éjtszaka rárohant, és őtet feleségével, és a' koronával együtt kézre kerítvén, *Lindvai Bánfi Jánosnak*, mint János király állhatatos követőjének, általadta; a' ki osztán őtet Szolimánhoz vitte a' koronával egygyütt. Szolimán tehát most *Perényi Pétert* a' koronával együtt János királynak adta által; úgy szintén *Várdai Pált* is: kiket kegyelmébe is vett János király, és az elébbi méltóságokban 's jószágokban megerősítette: noha arról, hogy hűségesek fognának lenni eránta, kételkedett.

§. 15. János király méltóságába visszaállítódván, és abban megerősítődvén, arról kezdett gondolkodni, miképpen egyesíthetné, és húz-

hatná össze az egész országot a' maga hatalma alá. Még mikor visszajött Lengyel országból: *Somlyai Báthori Istvánt*, a' Ferdinánd részire állott Perényi Péter helyébe Erdélyi Vajdává tette vala; melly tartomány a' Moldvai Vajdától Pétertől sokat szenvedett. Most is hát annak óltalmazását ő reá bízta. Maga pedig Budára diétát hirdettet, és arra az országnak minden rendeit meghívja. De ezek nem igen számosan gyűltek össze; mert jobbra mind Illyricum, mind Magyar országnak Morva és Silésia felé fekvő részei, a' Dunán túl és innen lévő felsőbb Vármegyékkel együtt, Ferdinándhoz ragaszkodtak, és a' János részére (mint a' ki a' Törökkel tartott) nem vonódhattak. Tsupán Erdélyből, a' túl a' Tiszán lévő kerületből, és Tóth országnak egy részéből jelentek meg a' főemberek; nevezetesen *Verbótzai István*, *Czibak Imre*, *Kún Kotsárd* (Gothard), a' két testvér *Artándiak*, *Lindvai Bánfi János*, *Szeretsen János*, *Athinéi Simon*; kikhez járultak *Grittus Lajos*, és *Lasky Hieronymus* is. Ezek egyéb emlékezetre méltót nem végeztek annál, hogy *Lindvai Bánfi Jánost* palatinussá tették. Ebből az ország fő rendei között lett szakadásból osztán nagy ellenkezés lett az ország köz lakosi között is. A' János király részén lévők a' Ferdinánd részén lévőket *Német Pártnak* (*factio*), ezek pedig amazokat *Török pártnak* tsúfolták. De fegyverrel is ölték's pusztították egymást szerteszélllyel az országban; úgy hogy nem tsak a' járás, de még az otthon való létel sem vólt bátorságos. Mert egyik rész a' másiknak faluira's majorjaira ütven, azokat kémélés nélkül dúlta és égette.

§. 16. Azomban ezen zűrzavarnak ideje alatt I. Ferdinánd maga is számos sereget gyűjtven, V. Károlytól is, és a' Német rendektől se-

gítséget nyervén: elvégezte magában, hogy *Budát* ismét megszállja, és abból János királyt kihajtsa. Illyen tzelből, *Rogendorf Wilhelm* vezérsége alatt seregét a' Dunán lefelé indítván, elsőben a' Duna partján lévő felsőbb váraknak birtokába kívánt jutni. Egy kevés idő tölt belé, míg *Esztergomot*, *Visegrádot*, és *Vátsot* elfoglalhatta; melly késedelem János királynak sokat használt. Mert azalatt időt nyervén: Grittus Lajossal 8000 embert szállíttatott bé a' Budai várba. *Rogendorf* Novemb. 1. 1530. fogván az ostremhoz, noha azt telyes erejével három felőlről is folytatta: visszaverettetett. Utóljára éhség által akart próbát tenni: de itt is segített Grittus János királyon. Mert alattomban levelet írt a' Belgrádi Basának *Mehemet Jahioglesnek*: szorgalmaztatván, hogy ha a' II. Szolimán kedvéből ki nem akar esni; jöjjön sietve a' János király segítségére. *Mehemet* mindjárt elindult, és hirtelen Buda alatt termett. Mellyet látván *Rogendorf*, az ostromot félbeszakasztotta, és nagy sietséggel austriába visszatért, alig lévén ideje tsak arra is, hogy ágyúit hajókra rakhassa.

§. 17. Ez meglévén: *János király* és *Grittus Lajos* arra igyekeztek venni *Mehemet Jahioglest*, hogy egynéhány napi nyugvás után vigye vissza seregét. De a' Török tiszték mást javaltak. Hogy tudnillik hijába ne jöttek légyen, és a' katonáknak a' hoszszú út után kedvek teljen: azt sürgették, hadd üthessenek az I. Ferdinánd birtokára, nevezetesen a' *Mátyus földére*, vagy a' *Vág*, *Nyitra*, és *Garan* vizek mellyékeire. A' társzekereket tehát, ágyúkat, 's a' t. Pest alatt hagyván, úgy szintén a' gyalog [katonákat is, a' kik hirtelen velek nem mehettek: az említett vidékre bérohannak, valami eleikbe akad, ölik, vágják, pusztítják; az embereket

řabságra hajtják. Annyival keservesebben esett ez, hogy éppen karátson innepe táján kellett ilyen nyomorúságot látniok; a' midőn külömben minden kereszttyén népeknek örömök szokott lenni. Ilyen pusztításban, prédálásban töltvén el 15 napot, mintegy tízezer foglyokat vívén magokkal, Pestre visszatértek. Melly ártatlan embereknek sokaságát, midőn a' Budai vár ablakából megláta János király: azt mondják, elfakadt sírva, és nagy sóhajtások között a' barátihoz így szóllott, hogy annak a' veszedelemnek nem ő az oka.

§. 18. A' következő 1531. esztendő semmi változás nem esett Magyar országon: hanem 1532. II. Szolimán, a' mint Béts alatt megígérté vólt, újra eljött. hogy I. Ferdinándal megverekedjen. Első alkalmatosságot ezen ő kimozdulására adott *Perényi Péter*; a' ki János királytól ismét elszakadván, sem egyik sem másik Magyar országi király alatt nem akart lenni: hanem követet küldvén Konstantzinápolyba, azt kérte, hadd élhessen ő a' maga szabadságában, mint egyedül a' Török császár *cliense* és *vasallusa*. Nem tett ez *Ibrahimnak* a' császár legtitkosabb tanácsosának, a' ki János királynak igen nagy jóakarója vólt. Innen, olly parantsolatot vett *Perényi Péter*, hogy II. Szolimánnak, mikor az Magyar országra bėjő, a' Mohátsi mezőn eleibe menjen, és ott meg fogja hallani a' felőle tett végzést. Meg is tselekedte ezt *Perényi Péter*, arannyal és ezüstel fénylő hatszáz vitézekkel eleibe menvén II. Szolimánnak: de ugyan akkor a' Jantsároktól elfogattatott, és bilintsekben János királyhoz küldetett, hogy azt tsinálja vele, a' mit akar. János király még ekkor is megkegyelmezett neki, úgy mindazáltal, hogy két fiai közzül a' nagyobbit, *Ferentzet*, mint kezest, Konstantziná-

polyba küldje II. Szolimánhoz: kit osztán, a' mint alább fog említődni, Grittus vitt el Konstantzinápolyba; hol környűlmetsetvén, a' Mahumed vallásának felvételére kénszerítettett.

§. 19. Ezekután II. Szolimán, midőn minden azt gondolta vólna, hogy a' Mohátsi mezőről egyenesen Budára mégyen, és onnan Bétsfelé a' Duna mellett vezérli seregét: mindeneknek várásán kívül, jobbkéz felől hagyván a' Dunát, és azon lévő hajós seregét: táborát Vas vármegyébe *Kőszeg* nevű nem igen nevezetes vár alá vitte; onnan pedig nagy fennyen, és kevély hangon írt levelével I. Ferdinándot a' hartzra meghívta. *I. Ferdinánd*, a' császárral *V. Károly*al fogván a' dolgot, nagy készüléket tétetett. Azomban Szolimán, noha minden mesterségét megvetette, hogy *Kőszeg*et megvegye, meg nem vehette: erősen őltalmazván azt *Jurissith Miklós* nevű Segniából való Dalmata, kit közönségesen *Nikolizzának* neveztek. Utóljára, hogy gyalázattal ne kelljen néki elmenni a' vár alól, *Nikolizzát*, Ibrahim által, nagy nyájason arra kéreti, hogy tsak annyit engedjen meg, hogy egy vagy két zászlóalja Jantsárság menjen bé egyik részébe a' városnak, és a' vár falain magát megmutatván, *Allát* kiáltson; ez megesvén, ígérte, hogy elmégyen egész táborostúl. Engedett a' kérésnek *Nikolizza*, és akkor osztán Szolimán az ostromot félbeszakasztván, Magyar országból, a' Stíriai hegyeken által, mellyek még akkor jéggel és hóval vóltak befedve, *Grétz* (Graecium) alá ment; tizenöt ezer lovassait pedig Austriába *Lintz* felé küldötte prédálni. Ezek, sok pusztításaik után, az V. Károly különböző nemzetekből álló seregével találkozóván, mind egy lábíg levágtak. ^{a)} De hogy egészen is veszedelme nem történt a' Török tábor-

nak: tsupán a' Császár Vezéreknek késedelme-
zése okozta. Mert bizonyos dolog, hogy ekkor
V. Károlynak igen válogatott és jól felkészült
hadi népe volt, melly 90 ezer gyalogokból, és
30 ezer lovasokból állott. Ellenben Szolimánt,
mind az ágyúk nem léte, minthogy azokat hajós
seregével egyetemben Budánál hagyta, mind a'
katonáiban esett sok kár, igen szorúlt állapotba
helyeztette: V. Károllyal szembe szállani nem
mert, hanem hirtelen visszafordult, és szaladó
formán, sok keringések között, Stíriából Slavó-
niába, onnan pedig Konstantzinápolyba vissza-
tért. Ezen szerentsétlen táborozás okának *Ibra-
him* mondatik, a' kinek tanátsával élt főképpen
Szolimán. Ugyanis Ibrahim, Oláh országból, a'
hol keresztyén szüléktől származott, gyermek
korában ragadtatván el, és a' Török vallásban
neveltetvén fel: mindég különös hajlandósággal
viseltetett a' keresztyének eránt. Nevezetesen
ekkor azon igyekezett, hogy Szolimánt a' Stíriai
és Austriai erdős helyeken egész táborostúl az V.
Károly kezére kerítse. Melly mestersége idővel
kitudódván: kegyetlenül ölettetett meg.

a) Jelenváltak akkor, az V. Károly táborában, az I. Ferdinánd
részéről, számos Magyar hadi néppel, *Enyingi Török Bá-
lint*, *Bakvitcz Pál*, *Tallótzai Bánfi Böldi'sár*, és *Nyári
Ferenctz*, és ezeknek vitézsége sokat tett a' győzedelemre.

§. 20. A' Szolimán eltávozása után, úgy lát-
szott, hogy Ferdinánd ismét Buda alá fogja hadait
küldeni. De ez, a' János király kérésére, egy
esztendei fegyverszűnést kötvén, inkább a' béke-
ség megszerzésén igyekezett. Azomban a' János
király állhatatos követője palatinus *Lindvai Bánfi
János* meghal. Ebből sok zűrzavar következett.
Mert *Grittus Lajos*, Lasky Hieronymusnak és
Verbótzai Istvánnak segítségével azon mesterke-
dett, 's nyilván is azt kívánta a' királytól: hogy

ötet az egész országnak kormányozójává (Gubernator) tegye. Ezt megengedni, a' főemberek jó-
nak nem tartották; mind azért, mert Grittus ide-
gen volt; mind pedig azért, mert János király
az 50 esztendő felé lévén, Gubernator nélkül
nem szűkölködött. Mindazáltal János király, vagy
azért, hogy neki számkivettetett korában sokat
szolgált; vagy azért, mert félt, hogy külföldben
az Ibrahim kedvéből kiesik: Grittusnak a' Gu-
bernatori hívatalt és titulust megadta; abban
Diplóma által is megerősítvén, mellynek, minek-
előtte kihirdetődött volna, a' főembereknek is
alá kellett írni neveiket, De Czibak Imre, Athi-
nei Simon, Nádasdi Tamás, a' két testvér Artán-
diak, Pál és Balás, semmimódon rá nem vevőd-
hettek, hogy ezt tselekedjék. Ebből osztán a'
lett, hogy Grittus halálos gyűlöléssel viseltetett
erántok, mellytől indítatván, Athinei Simont
költött vádakkal megtámadta, és felakasztatta;
a' két Artándiaknak pedig, meg se kérdvén a'
királyt, fejeket vétette. Kivégezte volna Nádasdi
Tamást is, ha alattomban meg nem intetvén, a'
János király részéről I. Ferdinándhoz nem ment
volna által.

§. 21. Azután még nagyobbra vágyott Grit-
tus Lajos. Tudnillik Konstantzinápolyba indult,
olly színelatt ugyan, hogy a' Perényi Péter fiját,
Ferentzet, kezesül vigye, és II. Szolimánt a' Fer-
dinándal kötendő békességről s annak feltételei-
ről megkérdezze; de igazán olly tzeállal, hogy
Ibrahimmal egész Magyar országnak elfoglalásáról
tanátskozzon; és visszatérvén, János királyt
elveszesse. Ez az ő gonosz szándéka halála után
jött világosságra. A' Grittus eltávozása után maga
János király Váradra ment, arra akarván vigyáz-
ni, hogy valami módon Erdély Ferdinándhoz ne
álljon. Azomban Grittus Lajos végezvén dolgát,

Konstantzinápolyból visszatért, négy vagy több ezer emberrel kísértetvén magát. Moldván és Oláh országon nagy kevélyen jöven keresztül: mindenütt mutogatta a' II. Szolimán levelét; Gubernátori méltóságával kérkedett; és parantsolatokat adott, mellyeknek a' ki nem engedett, nyomba keményen, néha halállal is, büntetődött. Mikor Brassóba ért: *Czibak Imrét*, a' ki a' Váradi püspökség jószágait bírván, egyszersmind egész Erdélynek igazgatója volt, olly szín alatt, hogy nagy és fontos dolgokról akar véle tanátskozni; magához hívatja. Ez, noha jól tudta, hogy haragszik rá Grittus, mivel nevét a' Diplomának alá nem írta: mégis meghagyván magát az ő udvari papjától tsalattatni, két száz lovasokkal útnak indul. Midőn már két vagy három mérföldnyire volt volna Brassótól: valami *Felmer* nevű Szász helységnél sátor alatt meghált, hogy más nap (melly Lórintz napja volt) Grittushoz Brassóba menjen. Ezt megtudván Grittus: mindjárt ráküldi *Battyáni Orbánt*, és *Dótzsi Jánost*, kik őtet, midőn semmi veszedelemtől nem tartana, megölték, és elvágott fejét Grittushoz vitték; a' ki akkor szinte Lasky Hieronymussal tanátskozott.

§. 22. A' Czibak Imre megölettetésén megkeseredvén az ő atyafijai, és baráti, fegyvert fognak; és véres kardot hordozván a' régi szokás szerint, annak jeléül, hogy a' ki fegyverre nem kél, fegyverrel ölettetik meg: kevés idő múlva, úgymint nyóltz nap alatt, 40 ezer embert gyűjtenek táborba; a' kik Grittus Lajost úgy megszorították, hogy se előre, se hátra nem tudott menni. Ekkor a' *Medgyesi Várba* futott, és ott egy darabig óltalmazta magát: de utóljára a' vár tsakugyan megvevődvén, kézre került, és kegyetlenül ölettetett meg, tzigány hóhérok által

elsőben a' két keze, azután a' feje vágattatván el. A' Czibak Imre megölettetésben részesnek tartatott Lasky Hieronymus is; azért őtet János király tömlőzre vettette, és érdeme szerint meg is büntette volna; ha Tarnóvius János, az ő régi jóltévője, annak fogságát meghallván, magát érte közbe nem vetette volna. Akkor osztán elbótsáttatott, és visszament Lengyel országba. János király pedig sajnálván a' Czibak halálát: üresen maradt hivatalát úgy osztotta fel: hogy, a' Várad püspökséget adta *Martinúzius*, vagy más névvel *Uthisenich Györgynek*, kit rendszerint *György Barátnak* (Georgius Monachus) és *Frater Györgynek* is hívtak ^{a)} Erdély országnak igazgatását pedig bizta *Majláth Istvánra* és *Balassa Imrere*. Estek ezek 1534. esztend.

a) Ez Istváni és Bothlen Farkas szerint nemzetségére nézve Dalmata, a' maga tulajdon levele szerint pedig, melyet Verántz Antalnak küldött (lásd Pray Annal. Tom. V. pag. 271.) *Kamisatzból* való Horváth volt. Dalmatának, hihető, azért gondolódt, mivel az Anya testvér Battyá, *Martinuzzi Jakab*, a' ki kisdéd korában reá gondot tartott, és a' kinek kedvéért ruházódott rá az anyja familiájáról való *Martinuzzi* név, Dalmatziában *Scardonai* püspök volt. Gyermek korában Corvinus Jánosnak, azután pedig a' Zápolya János édes anyjának Tescheni herczeg aszszony Hedvigének udvarában forgott. Végre megúván az udvari életet: Remete Pál rendin lévő szerzetessé lett; a' Ládi klastromba menvén; azután *priornak* Lengyel országba Czenstochoviába vivődött. Ott szőtt font Zápolya Jánossal. Mos; jutalmúl a' Várad püspökséget vette.

§. 23. A' Gritus Lajos megölettetését olly nehezen szenvedte II. Szolimán, hogy ezért János királytól példás elégtételt kívánt. Abban mindazáltal János néki kedvét nem telyesítette. Méltán félvén azért a' Szolimán haragjától: arról kezdett gondolkodni, hogy I. Ferdinándal megbékéljen. Melly végre közbírónak V. Károly császárt kérte meg. Meg is lett a' fegyver szünet Ferdinánd és János király között, 1535. ^{a)} Az

alkudozás is elkezdődött, és folytatódott elsőben Vátzon, azután Po'sonban. Mindazáltal annyi akadály adta elő magát: hogy a' békesség nem elébb, hanem 1538. elején, Febr. 24. Nagy váradon mehetett tökéletességre, ily feltételek alatt: hogy mind I. Ferdinánd, mind Zápolya János a' *Magyar országi király* nevet, és minden kezek között lévő birtokaikat, megtarthassák; erdély egész Magyar országgal együtt, a' Zápolya János halála után, legyen Ferdinándé és maradékié; ha fija leszsz Jánosnak, annak feleség a' Ferdinánd leányi közzül adódjék, és bírja az atyának minden örökös jószágait *Dux Scopusiensis* titulussal; mind kettőjöknek pedig ugyan azon baráti és ellenségei légyenek.

a) Ezen 1535. Esztendő végire esik Enyingi Török Bálintnak, a' Ferdinánd Magyar hadai legfőbb Vezérének János királyhoz lett elpártolása; mellynek ezt az okát mondja Istváni: (Libr. XII. pag. 121.) *Bakvitz* (vagy *Bakits*) Pál, másik Vezére Ferdinándnak, születése-napját tartván, Török Bálintot magához hívta. A' vendégség után haza mevéen Török Bálint: midőn a' szekeren szunnyadt volna: a' mellette lévő ligetből *Delius Pál* nevű Thráziái ember, a' ki a' Bakvitz Pál seregében Tiszt volt, harmad vagy negyed magával rárohant, és hozzávágott. De elhibázván a' vágást: elszaladt, és magát a' ligetben elrejtette. Ezen történetről azt hitte Török Bálint, hogy az nem egyébnek, hanem Bakvitz Pálnak a' dolga. Azért felgerjedvén haragja Bakvitz Pál ellen, azt egy szál karóra hívta: de Ferdinánd a' duellumot meg nem engedte, hanem azt ígérte, hogy maga fogja ezen pert törvényesen el igazítani. Ezzel meg nem elégedvén Török Bálint: oda hagyta Ferdinándot, és annak birtokában lévő sok szép jószágait, 's János királyhoz Budára ment: a' ki őtet azzal jutalmaztatta meg, hogy néki Erdélyben *Hunyad várát*, Magyar országon pedig *Debreczen városát* ajándékozta.

§. 24. Ezen békeséget, a' Török udvar híre és megegyezése nélkül kötvén János király: a' magát különben is megsértetettnek tartó Szolimánnak legkissebb mozdulására is úgy vigyázott, hogy az őtet készületlen meg ne lepje. Midőn tehát Szolimán, 1538. nagy sereget gyűjtvén, a' *Moldvai Vajda Péter* ellen ment volna, mind

azért, mivel az az ő tartományiban sok pusztításokat vitt véghez; mind pedig azért, mivel segítségül vólt Grittusnak elnyomásában, és megölettetésében: János király tartván tőle, hogy Móldvából erdélyre üt Szolimán, szükséges dolognak ítélte, hogy nagy sereggel menjen az Erdélyi szélekre. E' végre I. Ferdinándot is megkérte, hogy őtet segítse. Eképpen seregét ötvenhat ezerre nevelvén, Váradon által erdélybe megy, és annak Móldva felől való szélin megáll. Az alatt Péter a' Móldvai Vajda erdélybe szaladt Szolimán elől, és belső Szólnok vármegyében, *Csicsó* nevű Várba rejtette magát. Azomban Szolimán a' *Péter* kintseit elfoglalván Móldvában, meghallja: hogy János király nem meszsziire van tőle, még pedig nagy sereggel; és már a' szoros helyeket elfoglalta, hogy az ő bémenetelét meggátolja. Ekkor követet küldvén János királyhoz, neki ezen tselekedetét szemére hányta, és mint háládatlan embert megfenyegette, hogy rövid időn kiejti a' királyságból. János megaláztatván magát, azt felelte: hogy ő nem Szolimán, hanem inkább Péter ellen fogott fegyvert, kit is, *Csicsó* Várát meggyévén, mentül elébb fogva fog küldeni Konstántzinápolyba. Mellyet azután meg is tselekedett. Ezen feleletre megengesztelődvén II. Szolimán, hadaival együtt Konstántzinápolyba visszatért.

§. 25. Ennyi hányattatási után megnyúgodván János király, a' Verbótzai István tanásából, házasságról kezdett gondolkodni, és magát arra határozta, hogy 'Sigmondnak a' Lengyel királynak *Bona Sfortia* ^{a)} királynétól való leányát, *Izabellát* vegye feleségül. Ráállott erre mind 'Sigmond, mind Izabella. Elküldettek tehát a' királyi Menyaszszonyért *Broderithius István*, *Perényi Péter*, és *Homonnai István*, kik azt

nagy pompával, Kassán által, Budára hozták; onnan pedig, harmad napi megnyúgóság után, Székesfehérvárra, az őket ott váró János királyhoz vitték, hol az egybekelés és vig lakadalom után, *Izabella*, Febr. 16. 1539. meg is koronáztatott. Ezen alkalmatossággal *Szeredi Gáspár*, kit Ferdinánd küldött volt a' maga részéről, a' lakadalom megtisztelésére, külön vévén *Perényi Pétert*, azzal az ígéréssel, hogy Cancelláriussá fog tevődni, a' Ferdinánd részire vitte; úgy hogy kevéssel azután általis ment Ferdinándhoz, még életében János királynak.

a) Volt ez a' Mediolánumi hertzegnek, *Joannes Galeatinus Sfortiának* leánya.

§. 26. Budára visszatérvén János király, midőn immár kedvére kezdett volna élni: azt a' véletlen hírt veszi, hogy *Majláth István* és *Balassa Imre*, kikre Erdélyt bízta vala, a' Ferdinánd részére hajlottak. Hogy azért a' támadást jó idején elnyomhassa, *Török Bálintót*, és *Petrovits Pétert*, számos hadi néppel előre elküldvén, Erdélybe indul. Amazok, hirtelen bánván a' dologgal, Balassa Imrének *Diód* és *Almás* nevű várait elfoglalják és lerontják. Maga pedig János király Kolosvárhoz közel *Gyalu* nevű várnál táborba száll, és onnan Május 7. napjára 1540. *Tordára* országgyűlést hirdettet. *Balassa* megértvén a' János király haragját: magát megalázza; és a' gyűlésen megjelenvén, térden állva és nagy sírások között kért Jánostól engedelmet; mellyet, a' főemberek közbenjárására meg is nyert. De *Majláth*, az ő *Fogarasi* várába vévén magát, ahoz készült, hogy akármelly hosszas megszállást kiállhasson. Ez ellen tehát *Török Bálint* küldődött, olly parantsolattal, hogy *Fogarasi* várát vitatni se éjjel se nappal meg ne

szűnjön. Azomban János király gyengélkedni kezdvén: az orvosok tanásából *Szász-Sebesre* ment. Mig ott múlat: az az örvendetes hír érkezik hozzá, hogy a' Felesége *Izabella* Julius 7. (1540.) szép fiú gyermeket szült. Mellyen mód nélkül megörülvén, és főembereivel vígan lakván 's vendégeskedvén: hihető, betegségét nevelte. Mindazáltal nem rosszabbul, hanem inkább jobban láttatott lenni; a' minthogy ezen állapotjában, kisdéd gyermekének a' *János* 'Sigmund^{a)} nevet (hogy Attya és nagy Attya nevéről hívatatnék) maga választotta; lovagjainak is játékos hadi próbáit gyönyörűséggel szemlélte. De történt, hogy két Nemesek összeveszvén, egymást egy szál kardra hívták, és ő tőle a' megvagdalozásra engedelmet kértek. Kiket midőn igyekezett volna megbékéltetni: hihető, azon való bosszszankodásában, hogy valamellyik illetlenül szállott: gutaütésbe esett. Ugyan is, magyarul e' szókat ejtvén: *Bosszszúságot téssz énnékem*: hirtelen lerogyott, és karjánál fogva háló szobájába vitetvén, még azon az éjtszakán megholt, Jul. 21. 1540. 53. esztend. korában. ^{b)} Halála mind addig eltitkoltatott, míg *Majláth*, olly ígéret mellett, hogy hivatalába visszatevődik, a' pártosságról le nem tett. Azután tudára esvén a' János halála: az *Izabella* hűségére is megesküött. Mind ezek megesevén: a' János király Testamentoma felnyittatott. Ebben Izabellának, és a' kisdéd János 'Sigmundnak Tútorává rendelődtek: *Martinizius György* a' Váradí püspök, és *Petrovits Péter*, ki nőtelen és már öreg szerember, 's Zápolyásak attyafija vólt. Ezek között ilyen rendet szabott János: hogy *Petrovits Péter*, míg a' kisdéd János 'Sigmund felnevelkedik, *Temesvári Igazgató* legyen; *Martinizius György* pedig, mint *Kintstartó*, a' jövedelemre

vigyázzon, és egyszersmind a' Szászoknak és Székelyeknek parantsoljon. Végre, Török Bálintra, valamint addig, úgy azután is, a' hadaknak vezérlése bízattatott. Így minden jó rendben lévén: a' János király holt teste, melly eddig Szász-sebesen tartatott, Aug. 14. szekerre tétetvén, Székesfejérvárra vitetett, hol Sept. 15. királyi pompával temettetett el.

a) Cseréi Mihály megfordítva 'Sigmond Jánosnak mondja.

b) Lásd Bethlen Farkast, Hist. L. II. pag. 323.

§. 27. Eltemettetvén Zápolya János: a' Tátorok és a' több főemberek, az országnak jövő állapotjáról kezdtek tanátskozni. Ugyanis, Zápolya János, kevéssel halála előtt, az I. Ferdinándal kötött szövetség ellen, azt hagyta meg a' Tátoroknak és rendeknek, hogy az országot az ő kised fia számára tartsák meg, ha mindjárt annak a' Szolimán segítségével kellene is megessni. Ezek tehát a' kised János 'Sigmondot Magyar országi királynak kiálják. Melly időtől fogva, *Választott Magyar országi király* titult adtak annak. Az igazgatást mindazáltal *Izabellának* engedték, úgy hogy a' közönséges Levelekben mind János 'Sigmondnak, mind Izabellának neve feltevődne. Elküldöttek Konstantzínápolyba is, követeknek választván *Eszéki Jánost*, Pétsi püspököt, és *Verbótszi Istvánt*, az ország Cancelláriussát. Ezekre azt bízták, hogy Szolimánnak a' Zápolya János halálát tudtára adván, egyszersmind azt is jelentenék meg, hogy a' megholt, mint Cliense a' Török császárnak, az özvegyet és kised fijas, testamentom szerint az ő gondviselése alá hagyta; és kérnék, hogy adna segítséget, ha Ferdinánd, a' mint már híre volna, el akarná az országot foglalni. Szolimán e' követséget kedvesen vette; és Izabellát

leányává, a' kisdéd János 'Sigmondot pedig fíjává fogadván, megígérte, hogy mindenkor segítségekre lészen, és azt meg nem engedi, hogy tőlök az ország elvétetessék.

§. 28. De másfelől Ferdinánd sem múlt el semmit a' maga részére. Elsőben ugyan tsak okok által sürgette a' maga jussát, követeket küldvén mind Izabellához, mind II. Szolimánhoz. Az első, időt kívánt, hogy másokkal tanátskozhasson a' dologról: II. Szolimán pedig azt felelte, hogy Magyar országra éppen nem tarthat számot, mert az övé; és az eránt János király is senkivel alkuba nem botsátkozhatott. Ekkor hadra költ a' dolog. Ferdinánd ugyanis *Fels* (vagy *Vels*) *Lénárt* nevű Vezérét elküldötte, hogy a' Duna két partján lévő városokat foglalná el; azután pedig Budán Izabellát és annak kisdédét rekesztené bé. De az utolsóban nem bóldogúlhatott *Fels Lénárt*, ellenkezés támadván az ő seregében a' Magyar és Némét katonák között. Másik esztendőben (1541.) *Rogendorf Wilhelm* küldetett Buda megvételeére, *Perényi Péterrel* együtt. Ezek azt két felől ostromlották. *De Martinúsius György*, *Török Bálint*, és *Petrovits Péter* emberül forgatták magokat a' várnak óltalmazásában. Azomban Szolimánhoz is izentek, hogy az özvegy királynénak segítségére jöjjon. Szolimán, minekelötte maga eljöhetett volna, *Mehemet Jahioglest* a' Belgrádi Basát küldötte segítségül; a' ki Rogendorfra ráütvén, annak tsaknem egész seregét levágta, és Budát az ostrom alól felszabadította. Ebben az ütközetben maga is Rogendorf megsebesített, és Komáromba vitetvén, ott megholt. Perényi Péter pedig kevesed magával Egerhez vonta magát.

§. 29. Kevéssel azután maga is Szolimán megérkezett két fíjaival *Selimmel* és *Bajazeth-*

tel együtt; és drága ajándékokat küldvén Izabellának, azt kívánta, hogy a' kised királyfit, azokkal a' főemberekkel együtt, kik a' várat vitézi módon óltalmazták, küldje ki az ő táborába: ígervén, hogy ő a' gyermeket, mihelyt megszemléli, bántódás nélkül visszaküldi. Izabella nagy szorongattatási között, nem tudta mit tselekedjen, féltvén egyetlen egy gyermekét: de tsakugyan a' *Martinúzius György* kérésére kiküldötte, ha mind nagy sírások között is, a' dajkájával és a' körülötte lévő főemberekkel, úgymint, magával *Martinúzius György*el, *Török Bálint*tal, *Petrovits Péter*rel, *Battyáni Orbánnal*, és *Verbóczy István*nal ^{a)} együtt. Kik midőn a' kised királyfit a' Szolimán sátorába vitték volna: Szolimán azt nagy nyájassággal fogadta, megnézte, és formájáról megdísértte; a' dajkáját pedig megajándékozta. Azomban míg ez esett, és míg a' Török Basák az említett Magyar főembereket a' táborban tartóztatták és vendégelték: a' Török katonák, apró tsoportokban, mintha tsak látni kívánnák a' várat, Budára bészállingóztak; és egyszer, mikor már elegen voltak, nagy véletlenül az útszákat és kapukat elfoglalták, kikiáltván, hogy a' vár Szolimáné. Izabella, látván hogy megsalattatott, aszszonyi módon síráncozott: de engedni kéntelen volt. Mikor Szolimán a' kised királyfit Izabellának visszaküldötte; de a' főembereket késő éjtszakáig tartóztatta. Azután ezeket is eleresztette, kivévén *Török Bálint*ot, kit magánál marasztván, Konstantinápolyba vitt, és a' *Hétzoronny* nevű tömlőtze vettetett, a' hol kilentz vagy tíz esztendei szenvedése után meg is holt.

^{b)} Ezen tselekedet okának Istvánfi. (L. XIV.) azt mondja, hogy Török Bálint Martinúzius Györgytől Szolimán előtt elvádoltatott, mint

olyan ember, a' kinek nem lehetne hinni, és a' ki még támadást fogna indítani. Ez annyival hihetőbb, mivel Török Bálint Martinúzius Györgytől vallásbeli értelmére nézve is különbözött. Azt is látta Martinúzius György, hogy Török Bálint néki, feltett széljaiban nagy akadály leszsz. De igaz az is, hogy míg Török Bálint az I. Ferdinánd részin volt, senki annyi kárt, mint ő, nem tett a' Töröknek. Ezért is nehezteltetett rá Szolimán.

a) A' *Verbötzi István* kimeneteléről: *Brutus Mihály*, *Oper. Var. Select. edit. Berolin. an. 1698. pag. 72.* azt írja: hogy mikor I. Szolimán 1541. Budát Izabellától elvette: *Verbötzi Istvánt ott hagyta*, a' Magyarok közt előfordulandó törvényes dolgokeligazítására; a' ki is átkozván a' Török hitszegését, és a' maga ősz fejét, hogy Hazájának vén korában szerzett veszedelmet: nem sokára, (ügymint 1542.) lassú mérég által előltatott. *Brutus Mihálynak a' tulajdon szavai ezek: „Jussa Regina, urbe atque arce excedere, et se in „Transylvaniam recipere. Verbeotzius, dum execratur barbari perfidiam, et suam canitiem patriae funestam, jussus „Budae Ungaris jus dicere; brevi postea lento veneno sublatus est.”*

b) Magyar országon, két fiai, ügymint *János és Ferentz*, maradtak. Lásd *Néhai T. Budai Ferentz Lex III. Dar. a' 436.* és azt követő oldalakon.

§. 30. Így, hozzá jutván Budához Szolimán: azt tette fel kérdésül vele lévő főembereinek: mit kelljen tselekedni Izabellával és a' kised királyfival? mellyre azok különbözőképpen feleltek. *Mahomet Basa*, és *Ulamenes* (Szolimánhoz szökött Persa) azt mondták, hogy a' kised királyfit Konstantzinápolyba kell vinni, hogy ott környűlmetiszódvén, a' Török vallásban neveltessék fel; Budát pedig valamelly Basára kell bízni. *Mehemet Jahiogles*, a' ki nagy ellensége volt a' keresztyéneknek, kivált a' Magyaroknak, azt tanátsolta, hogy a' kised királyfi a' Magyar főemberekkel együtt öletessék meg; a' királyné küldődjék az atyához Lengyel ország-

szágra; Magyar ország pedig egészen foglaltassék el. Végre *Rustanes* (vagy Betlen Farkas szerint *Rasthenes*) a' Szolimán veje, szelíd ember lévén, azt javallotta: hogy mivel Szolimán Zápolya Jánost pártfogása és óltalma alá vette, és annak az országot is oda ajándékozta: illő, hogy a' fija ügyét is felvégye, nála az országot meghagyja, sőt azt akármelley ellenség ellen is fegyverrel óltalmazza. Szolimán inkább hajolván ezen utolsó tanátsra, mint az elébbiekre, Izabellának ezeket izeni: hogy ő Buda várát, addig, míg a' kised királyfi felnevelkedik, keze közt megtartja; mivel úgy is Izabella, soha azt ellenségeitől meg nem óltalmazhatná; őnéki pedig terhes dolog volna azért, minden esztendőben seregestül Magyar országra fáradni. Egyébaránt, a' királynénak hagyja egész Erdélyt, Magyar országnak egy részével, és Lippa 's Tömösvár vidékeivel együtt; úgy szintén azokat az arany és só bányákat, mellyeket János király bírt életében. Meghagyja a' Tútorokat is, és azoknak hatalmát. Ezenkívül szekereket rendel, melyeken a' királynénak ingó jószági Lippára vitettesenek, a' honnan osztán könnyű léssen azokat Erdélybe szállítani. Ezeket megértvén Izabella: keserves sírások között, Aug. 26. napján, 1541. a' Budai várból kiment, mellyet többé nem is láthatott. Így jutott Buda Török kézre, mellyből Magyar országnak mondhatatlan kára következett. Mert, a' melly ellenség annak előtte, meszebb lévén, dühösségét ritkábban éreztethette: most, minekutánna az ország közepén fészkelte meg magát, akármelley időben, akármerre kiüthetett, és szokott módja szerint pusztíthatott. Melly tereh Magyar országról, *Buda* visszazavételével, száz negyvenöt esztendő múlva szakadt le.

§. 31. A' Töröknek nagy erejével nem bírt többé Ferdinánd. Innen lett az, hogy 1543. ismét bójóvén Magyar országra Szolimán: amaz akkori híres erősségeket, *Valpót*, *Siklóst*, *Pétszet*, *Esztergomot*, és *Székesfejérvárat* egymásután mind elfoglalta; és azoknak vidékeit, kibotsátott Tatarjai által, széltire pusztítottta. Méltó oka volt tehát I. Ferdinándnak arra, hogy a' Törökkel fegyverszűnésre igyekezzen lépni, mellyet osztán 1545. öt esztendőre meg is nyert.

§. 32. Míg ezek estek Ferdinánd és Szolimán között: Izabella a' fijával és annak Tütoráival együtt békeségben élt Erdélyben. A' *Martinúzius György* kezén voltak, a' Váradí és Csánádi Püspökségeken kívül, Erdély szélétől fogva a' Tiszáig terjedő vármegyék, mint: *Szathmár*, *Közép Szólnok*, *Bihar*, *Zaránd*, *Békés*; ezenkívül magában Erdélyben, sok erős várak. Túl a' Tiszán ^{a)} Felső Magyar országban, *Kassa* és más erős helyek *Csécsei Lenárttól* függöttek. Végre *Tömösvárt*, *Lippút*, és a' Török bírtok felől való véghelyeket, millyenek voltak: *Betse*, *Betskerék*, *Lugos*, *Káránsebes*, a' szomszéd Rátz helyekkel egyetemben szintén a' Dunáig és Belgrádig, a' János ^{b)} Sigmond nevében *Petrovits Péter* bírta és igazgatta. Az özvegy királyné pedig lakott Gyula Fejérvárat Erdélyben.

a) A' mint t. i. Erdélyhez esik ez a' rész.

§. 33. De ezt a' Békeséget és tsendességet nem sokára azután *Martinúzius György* megzavarta, arra kényszerítvén *Izabellát*, hogy Országáról lemondjon, és Erdélyből a' fijával *János ^{b)} Sigmondal* együtt kiköltözzön. Kezdődött ez a' háborúság 1549. e' következő alkalmatossággal:

Petrovits Péter, ki igaz lelkű ember volt, észrevévén, hogy *Martinúzius György* a' kirá-

lyi jövedelmet, se nem a' királyné és annak fija szükségére, se nem az Ország javára és hasznára fordítja; hanem azokkal egyedül a' maga hatalmának nevelésére él, azt sürgette, hogy az Ország kintse, kiválasztott biteles emberekre bízódjék, kik azt, míg a' Királyfi felnemelkedik, meggyűjtsék, és megőrizzék. De *Martinúzius György* fősvény, és nagyra vágyó ember lévén: a' kintstartói hívatalt ki nem botosította keze közzül. Petrovits Péter tehát a' szükségét látó királynénak azt a' tanátsot adta, hogy költözzön Lippára, ott ő minden szükségeit fogja telyesíteni. Rá is állott Izabella: de *Martinúzius György*, ki már olyan hatalommal bírt, hogy csak a' királyi név híjjával volt, azt meg nem engedte. Kevéssel azután a' királyné Petrovits Péterrel együtt *Szebenbe* akart elfordulni: de oda sem botosította bé *Martinúzius*, attól tartván, hogy azt az erős és gazdag várost elfoglalja. Melly vakmerő tselekedet, valamint Izabellában nagy keserúséget szerzett: úgy a' Nemességben szörnyű haragot és gyűlölséget gerjesztett *Martinúzius* eránt. Látván azért *Martinúzius*, hogy a' királyné rajta erőt vesz: titkon abban foglalatoskodott, hogy Erdélyt és Magyar országnak azzal egybekötött részét I. Ferdinándnak adja által. E' végre azt kívánta Ferdinándtól, hogy bizonyos helyre bizonyos emberét küldje, kivel ő az általadás módjáról végezhesen. Meg is jelent I. Ferdinánd részéről Gróf *Salm Miklós*, Sept. 8. 1549. *Bátorba*; hol osztán az egyezés illy feltételek alatt lett meg *Martinúziussal*: hogy I. Ferdinánd, Izabellának, ha Erdélyről és Magyar országnak ahoz kaptsolt részéről lemond, Sziléziában az Opoliai herczegséget, Magyar országon a' Zápolya János egész örökségét, ezenkívül, János Sigmundnak, mikor azt az időt eléri, egyik leányát adja felesé-

gúl. Martinúzius Györgyöt pedig, ebben teendő szolgálatjáért, a' Várdai Pál halálával üresen maradt Esztergomi érsekségre emeli; sőt a' Római Pápnál azt is véghez viszi, hogy kevés idő múlva Cardinálissá tétessék. Végre, mind ezekhez Martinúzius György azt is hozzáadta, hogy Ferdinánd, arra az esetre, ha Izabella nem akar na szép szerint erre a' kötésre állani: fegyveres népet küldjön Erdélybe, melly által mind az maga, mind pedig a' Rendek, annak elfogadására kényszerítődhessenek.

§. 31. Ezen kötést nem lehetett eltitkolni Szolimántól: mivel azt annak, mind *Petrovits Péter*, mind a' Frantzia király *II. Henrich*, a' ki János Sigmondnak a' maga leányát szánta volt, tudtáraadták. Szolimán tehát, fenyegetőző levelet, és kemény parantsolatot küld Erdélybe a' fő rendekhez, a' vármegyékhez, és a' városokhoz, hogy *Martinúzius Györgyöt*, mint a' ki a' királynét, a' királyfit, és az országot eladta, fegyverrel üldözzék, megfogják, vagy meg is öljék: külömben boszszuállását el nem kerülik. A' királynénak pedig, és neveletlen fíjának atyai szeretetét, és tótóri óltalmát ajánlotta, azt is megengedvén, hogy a' Budai Basától *Cassonustól*, és a' Havasalföldi Vajdától, annyi segítséget kérjenek, valamennyit szükségesnek gondolnak. Petrovits Péter is a' keze alatt lévő Rátzokat egybeszedvén, táborba száll, *Alvintzet*, a' Martinúzius György várát elfoglalja, és seregének egy részét *Cserepovits Miklós* nevű vezére alatt, *Csanád* megvételeére küldi, mellyet *Perusits Gáspár* ^{a)} a' Martinúzius György atyafija óltalmazott. Nagy Váradon volt Martinúzius, mikor ezeket az ő ellene való készületeket megtudta. Alig tölt bele valami idő, hogy fegyveres embereit, kiket a' maga 'Söld-

ján tartott, talpra állította. Ezekkel, semmit nem késvén, Erdélybe megy, a' Szászoknak *Medgyes* és *Sebes* nevű városit elfoglalja; a' *Székelyeket* adakozásával a' maga részire vonja, úgy hogy ezek II. Szolimánhoz közönséges névvel követeket is küldenek, kik Martinúzius Györgyöt az ellene tett vádak alól kimentsék. Annakutánna, *Csanád* felszabadítására a' Váradí Kapitányt *Varkótszi Tamást* rendeli, a' ki *Cse-repovics Miklóst* ^{b)} elúzi, és a' Petrovits gondviselése alá bízott részt egész Tömösvárig fegyverrel tüzzel pusztítván, győzedelmesen tér viszsza. Hasonló szerentséje vólt Martinúzius Györgynek, a' Budai Basa *Cassonus*, és a' Havasalföldi Vajda seregei ellen is, mellyek Izabella segítségére siettek.

a) Bethlen Farkas *Peresithnek*, mások *Petrusithnak* írják.

b) Bethlen Farkas *Kerepetziusnak* írja.

§. 35. Már hát tsak maga vólt hátra *Petrovits Péter*: de hogy ezen is hasonlóképpen erőt yesz, előre lehetett látni. Ez okból a' fő rendek arra kérték a' királynét, hogy Martinúzius Györgyel békéljen meg. Megesküdvénn *Martinúzius György*, hogy ő magában semmi gonoszt nem forral: Izabella kész vólt a' megbékéllésre. Azt írják, hogy ezzel az alkalmatossággal *Martinúzius* a' királyné lábaihoz borúlván, az elmúltakról keserves sírások között kért engedelmet, jövődőre nézve állandó hűségre és engedelmes-ségre kötelezvén magát Izabella eránt. Mindazáltal a' dolog másképpen történt. *Martinúzius György*, elébbi szándékában megmaradván, hogy a' *Bátori Kérésre* megesküdjön, és a' néki segítségül küldendő seregről rendelést tégyen, az 1551. eszt. elején, Diószegen, az I. Ferdi-

nánd követeinél megjelent. Ekkor Izabella, a' Rendekeket *Enyedre* egybehíván, *Martinúzius Györgyöt* hivatalából kitéteti, és, hogy Váradról soha többé Erdélybe ne menjen, feje vesztése alatt megtiltja. De *Martinúzius György* ezzel semmit nem gondolván, hirtelen Erdélybe terem; a' *Székeleyeket*, és a' szabad városok követeit maga részire édesgeti; azokat a' főembereket és tanácsosokat pedig, a' kik az ő ellene hozott végzésnek szerzői és okai voltak, kiadatlatni kívánja. Már akkor útban voltak a' Ferdinánd részéről ígért hadak, *Castaldus* a) vezérése alatt. Ezekben bízván *Martinúzius György: Gyula - Fejérvár* ostromlására megy: a' honnan mindazáltal Izabella, királyi kintseit és ékességeit elhagyván, már az előtt *Szász-Sebesre* futott. Ezen drágaságoknak féltése azután arra vitte a' királynét, hogy Gynla - Fejérvárát, noha még az az ostromot jó darab ideig kiállhatta volna, tulajdon parantsolatja által feladatta. Melly tselekedetével annyira megszelídítette *Martinúziust*, hogy az, *Szász-Sebesre* menvén, néki minden kintseit és ékességeit maga visszaadta. Ugyan ekkor *Martinúzius György*, nagy sírás és zokogás között, melly miatt szólni is alig tudott, eleibe terjesztette a' királynénak, hogy már a' Ferdinánd Vezéri számos hadakkal jelen vagynak a' végre, hogy Erdélyt, és az ő több birtokit, a' Koronával együtt, által vegyék; mellyekért Ferdinánd kész pénzben százezer aranyat; ezenkívül Siléziában az *Opoliai* és *Ratiboriai* herczegséget, magyarországon pedig *Zápolya Jánosnak* minden örökös jószágait, és végre *János Sigmondnak* a' maga legkissebbik leányát *Johannát* fogná adni. Izabella látván, hogy sem *Petrovits Péter*, sem a' Török nintsenek jelen segítségére: keserves sírások és pa-

naszok között megígérte, hogy ő, a' mellyek tőle kívántatnak, általengedi, és a' mellyek ajánlód-
nak, elfogadja. *Castaldus* tehát *Báthori An-
drással* és *Nádasdi Tamással* megérkezvén,
Kolo'svárra gyűlést hirdettet, olly czéllal, hogy
abban a' királyné, a' rendeknek hallattára,
mondjon le az országról és a' koronáról. Mellyet
meg is tselekedett Jul. 13. 1554. parantsolatot
küldvén a' városokhoz, és váraknak kapitán-
nyaihoz, hogy mindnyájan a' Ferdinánd hatalma
alá térjenek. *Petrovits Péter* felől úgy lehetett
gondolkodni, hogy azt nem könnyen fogja tsele-
kedni: mivel keze alatt Tömösvár tájékán sok
várak voltak, és ollyan hatalommal bírt, hogy
ha Török segítségre kaphatott volna: a' Marti-
núzius György, és *Castaldus* ellenére is, sokak-
nak ítélete szerint, megtarthatta volna Izabellát,
és annak fíját az országban. De ez is, vagy ter-
mészeti lassúságból, és magához való bizalmat-
1 anságból, vagy pedig *Munkáts váráért*, mel-
lyet *Castaldus* neki ígért, a' keze alatt lévő erős-
ségeket minden ellentállás nélkül általengedte. ^{b)}
Így osztán *Izabella*, ki már a' koronát is által-
adta vala, ingó jószágait egybeszedvén és sze-
kerekre rakatván, négyszáz Magyar lovasoktól
kísértetve, a' fíjával *János Sigmundal* együtt
Kolo'svárról kijött, és Kassa felé útnak indult.
Martinúzius György, színességből-e vagy igaz
indulatból, *Zilahig* követte őtet, hol tőle, a'
gyermek *János Sigmundot* megtsókolván, sírva
bütsút vett; és azután *Kolo'svárra*, *Castaldushoz*
visszatért. *Izabella* pedig nagy szemorúan foly-
tatta útját, a' tiszától fogva *Petrovits Petertől*
is kísértetvén. Midőn már *Kassához* közelgetett
vólna: *Csécsei Lénárt*, ^{c)} ki eránta holtig hű-
séggel viseltetett, eleibe kiment, és a' városba
minden tisztességgel vezette. Kassán egy darabig

megállapodott Izabella, a' Ferdinándtól ígért summa után várakozván; onnan, 1552. nagy megunatkozással, *Bona* édes anyyához, Lengyel országba költözött.

a) Johannes Baptista Castaldus.

b) Lásd erről Istvánfit Hist. L. XVI. p. 184.

c) Ezt Bethlen Farkas Szétsi Lénártnak hibásan írja, Íródik *Czéczeinek* is: de igaz neve *Csécsei* volt.

§. 36. Mind Petrovitsnak, mind másoknak leveleiből megtudván e' dolgot II. Szolimán: felette megneheztelt; annyival inkább, mivel a' Ferdinánd hadainak Erdélybe lett bemenetelét úgy nézte, mint megrontását a' feljebb említett öt esztendőök eltelése után, ismét ugyan annyi esztendőökig kötött fegyverszűnésnek. Meghatározza tehát, hogy Ferdinándtól mind azokat a' birtokokat, mellyekhez a' Martinúzius György munkája által jutott, elvégye; és az ő védelme alatt lévő Izabellának 's János Sigmondnak visszaadja. Még Kassán volt Izabella: mikor *Muhamet* nagy vezért 60 ezer emberrel Temesvárnak és a' Petrovits Pétertől általadatott több váraknak elfoglalására küldötte. Ez *Betsét*, *Betskereket*, és *Lippát* könnyű szerrel megveszi; *Szegeden* a' Marosnak a' Tiszába való szakadásánál Várat épít; *Tömösvárt* is megszállja. Nagy szorongattatást okozott ez *Martinúzius Györgynek*, a' ki mód nélkül sajnálta, hogy ezek a' helyek Török kézre jutottak. Azért is biztatás, fenyegetés, és ígéretek által, Magyarországon, a' Törökéhez majd tsaknem hasonló sereget gyűjt, és *Castaldussal* együtt *Lippa* visszavételére siet. Bizta vala azt Mahumet, *Ulamenesre*, ötezer válogatott Török katonasággal. Három nap ágyúztatván: végre a' falai ledültek Lippának, és a' külső várost elfoglalták a' magyarok. Ekkor

Ulamenes a' várba vette vala magát, nem lévén már több katonája másfél ezernél. Utóljára ígéri, hogy feladja a' várat, ha szabadon, és bánatódás nélkül elbocsátódik. De *Castaldus* azt kívánta, hogy hagyja magát fogollyá tenni. Ekkor *Ulamenes* Martinúzius Györgyhöz folyamodott; kinek azt ígérte: hogy ha őtet, és az ő vele lévő katonákat elbocsátja: annyira meg fogja nyerni a' Szolimán kedvét, hogy az, Erdélyben minden bizonnal Gubernátorrá teszi. Hajlott erre Martinúzius György; és maga fejtől *Ulamenest*, katonáival, és minden társaival együtt szabadon bocsátotta; sőt kísérobbe Ráczokat is rendelt melléje.

§. 37. Ez a' tselekedet osztán vesztét okozta Martinúziusnak. Ugyan is, ennél fogva olyan gyanúba jött, hogy *Ulamenes* által Szolimánnak levelet küldvén, mind magát, mind Magyarországot a' Töröknek ajánlotta, és olly ígéretet tett, hogy *Izabellát* Erdélybe visszaállítja. Midőn azért *Martinúzius György*, *Lippába* őrizetet tévén, *Castaldussal* együtt Erdélybe, a' maga várába *Alvinczre* visszatért volna, a' végre, hogy a' rendeket 1552. Jan. első napjára egybe híván, az Ország dolgairól tanátskozna: minekelőtte ez a' nap eljött, azt végezték el magokban a' Ferdinánd vezérei, hogy közönséges névvel levelet írjanak Ferdinándnak, és azt Martinúzius Györgyvel is reggel idején közöljék. A' kire ezen levél közlése bízódott, ugyan az megfogadódott arra is, hogy Martinúzius Györgyöt ölje meg; mellyet az több társaival együtt véghez is vitt. a) Illyen kimenetele lett Martinúzius Györgynek, kit már a' Római Pápa *III. Julius*, *Cardinálissá* nevezett vala. *Izabella* még Kassán vólt, mikor annak hírét meghallotta. *Alvinczen* lévő kintseinek nagy részét a' *Castaldus*

katonái ragadozták el. Sokkal több gazdagsága találtatott *Szamos Ujváron*, (melly erősség fundamentomostúl ő általa építettett) és *Nagy Váradon*, (a' hol rendszerint lakott) mind vertt mind veretlen aranyban és ezüstben. Hólt teste 70 egész napig temetetlen maradt: azután is csak egy hányt vetett deszka koporsóba zárattatván, a' vár sántzán minden pompa és tisztességétél nélkül temettetett el. ^{b)}

a) Ez így esett. A' Castaldus Secretariusus, *Marcus Antonius Ferrarius*, még hajnal előtt békéredzvéen Martinúzius Györgyhöz, és a' levelet általadván; mikor az pennát vévén előre hajlott volna, hogy nevét a' levélnek aláírja: hirtelen a' nála lévő hegyes törrel rajta két sebet ejt, egyet a' nyakán, másikat a' mejjén. Akkor Martinúzius György *Jézus Máriát* kiáltván *Ferráriust* megkapja, és az asztal alá vágja. A' zördülésre *Sforcia Pallavicinus*, a' ki kívül az ajtó előtt lesben állott, társaival együtt bérohan a' szobába, és Martinúzius Györgynek a' fejére vágván, azt ketté hasítja. Még ekkorse esvén le lábáról Martinúzius György, *Carridus János* nevű Spanyol általszúrja; a' midőn esztán lerogyott, és sok szurdalások 's vagdalások által megölettetett, végső szava e' lévén: *Ugyan atyámfiái mit vétettém!* Lásd Bethlen Farkast Hist. Lib. IV. p. 509. seqq.

b) *Martinúzius Györgyről* nem egy a' Historikusok értelme. *Istvánffitól* egészen különböz *Thuanus*. A' *Histoire du Ministère du Cardinal Martinúzius* nevű munka Írója nagyon fog mellette. *Forgáts Ferentz* pedig Hist. Lib. I. pag. 36. így ítél róla: „Certum est ea, quae merito metuenda, erant, virtutem atque potentiam illi nocuisse.“ Hogy nagy ember volt: tagadni nem lehet. Maga I. Ferdinánd, míg még János Király élt, (a' mint *Jovius Histor. sui temporis* l. XXXIX; és ő utánna *Istvánffi* is Lib. XVII. feljegyzette) azt szokta mondani, hogy ő Zápolya Jánostól *csak egy tsuklyás embert sajnál*, (arra tzélozván, hogy Barát volt a' ki többet ér tízezer sisakos katonánál. (nil se prorsus Joanni Zapolyae invidere, quam unum encullatum, qui galeatis decem millibus potior esset.) a' Rómaji Pápa III. Julius, az ő megölettetéséért felette nehezelt. Eletének bővebb leírását lásd Néhai T. Búdai Ferentz Polg. Lex II. Darab 638. és azt követő öld.

§. 38. A' következő esztendőben, 1552. II. Szolimán újra elkezdette a' hadakozást Ferdinánd ellen, olly tzéllal, hogy mind a' *Lippai*

veszteséget visszaadja, mind Izabellát *János Sigmond*dal együtt országába visszaállítsa. Azért, 160 ezer emberből álló sereget küld *Amhát Basa* alatt *Tömösvár* ostromlására. Ennek a' várnak kapitánya, a' Petrovits Péter el-távozása után, vólt *Lossontzi István*. derék és vitéz ember; ki azt kétezer és egynéhány száz katonáival, Jun. 28. fogva, harmintz egy egész napig, derekasan őltalmazta. Akkor a' szükség-től kénszerítettvén, alkuba ereszkedett *Amhát Basa*val. ^{a)} Az ő kívánsága e' vólt: hogy mind maga, mind emberei, békével botsáttassanak el. Meg is ígérte *Amhát Basa*: de nem telyesítette. Mert mihelyt kiment a' várból: vitézeivel együtt megölette. ^{b)} *Tömösvárral*, Magyarország egyik kültsával bírván már *Amhát*: annak másik kültsát *Lippát* minden munka nélkül vette meg; minthogy azt a' benne vólt Spanyol vezér *Aldana Bernárd* üressen hagyta. Így már nyitva vólt az út előtte, Erdélynek elfoglalására, mindazáltal a' *Budai Basának Alinak* ösztönözésére, *Szálnok* alá ment; melly várat a' *Tisza* és *Zagyva* vizek öszveszakadásánál, négy esztendővel azelőtt Gróf *Salm Miklós* építtetett vala. Őltalmazta ezt *Nyári Lőrincz*, Magyarokból és Németekből álló őrizettel; kik midőn egymással nem egyezhetnének: mind ő maga, mind a' vár a' Török kezébe esett. Más felől a' *Budai Basa Ali* is, Felső Magyarországon, fel's alá prédált; *Veszprémet*, *Szétsényt*, más várakkal együtt elfoglalta; *Ördög Mátyást*, (*Mathias Teufel*) a' ki kilentz ezer és száz katonából álló sereget vezérlett, meggyőzte és elfogta; kinek osztán gyalázatos kimenetele lett. ^{c)} Annakutánna *Amhát* és *Ali* egyesítvén erejeket, azt tették fel magokban, hogy *Egert* vegyék meg. Ezt tehát késedelem nélkül megszáll-

ják, a' mint írják, 180 ezer emberrel. Benn a' várat óltalmazta a' vitéz *Dobó István*, 2523 főből álló katonasággal. Az ostrom Sept. 10. napján kezdődött el, olly tűzzel, a' millyennel talám soha nem vittak azelőtt a' Törökök. De a' Magyarok hasonló tűzzel és állhatatossággal viselték magokat. Mert előre elvégezték magok között, hogy ha *Amhát* Basától levelet vesznek: azt el se olvassák; hanem egyenesen a' tűzbe vessék. Ezenkívül meghírdettették, hogy feje vesztése alatt, senki tsak szót se merjen tenni a' vár feladása felől. Tartott a' heves viadal mintegy 40 napig, a' mikor osztán *Amhát* a' táborában esett sok károkön megrémülvén, félbe hagyta az ostromot, Oct. 18. 1552. ⁴⁾)

a) Ezt Istvánffi *Achomatesnek* nevezi.

b) Lásd bővebben Néhai T. Budai Ferentz Polg. Lex. II. Darab. az 586. óldaltól fogva a' 607.

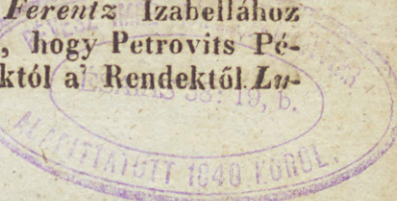
c) Konstantzinápolyba küldetvén Ördög Mátyás, mivel tagadtá, hogy Vezér lett vólna, felakasztatott.

d) Eger vára megtartását lásd bővebben a' Polgári Lexicon I. Darabjában, *Dobó István* életében. Hihető, hogy az ekkor magokat emberül forgató Egri Vitézekről verődött ama magyar szóllás: *elkaptá az Egri nevet.*

§. 39. De ámbár *Egernét* nem bóldogult a' Török: mindazáltal a' feljebb említett hadakozásokban nagyon megerőtlenítette I. Ferdinándot. Ezt érezvén I. Ferdinánd, még azon 1552. eszt, az Ország rendeinek megegyezésével, Pétsi püspök *Verántz Antalt*, és *Zay Ferentzet*, békeség szerzés végett, követeknek rendelte Konstantzinápolyba. El is mentek ezek: de II. Szolimánt otthon nem találták; minthogy az, éppen akkor, a' Persák ellen vezérlette seregeit; *Ibrahim* nevű herélt emberre, és a' vejére *Rustanesre* hagyván az igazgatást. Tsak ezekkel közlötték tehát kívánságokat. Kiktől midón,

semmi bizonyos feleletet nem vehettek volna: A'siába általmenvén, II. Szolimánt *Amasia* (Amasan) városában felkeresték. Ez őket igen kevélyen fogadta; felfűvalkodva lévén, hogy már a' Persa Király is, követe által, nála békeségért esedezett. Mindazáltal annyit nyertek tőle, hogy *Malvetiust*, az I. Ferdinánd oratórát, kit Izabellának Erdélyből lett kimenetele után, tömlőtze vettetett vólt, elbotsátotta. Ennek helyébe osztán *Augerius Gislenius Busbequius* rendelődött orátorrá, a' ki Belga nemzet vólt.

§. 40. Esztendők töltek el, míg *Busbek*, és az említett két követek, a' Törökkel való békeségnek megszerzésében munkálódtak; és még sem mehettek semmire. ^{a)} Mert II. Szolimán egy átaljában nem akarta megengedni, hogy Erdély az I. Ferdinánd kezénél maradjon. Ez okból levél által parantsolta az Erdélyi rendeknek: hogy *Izabellát* és *János Sigmondot* vigyék vissza Lengyelországból: azzal fenyegetődzvén, hogy különben fegyverrel és tűzzel fogva Erdélyt pusztítani. A' félelem arra vette az Erdélyieket, hogy mind Szolimánhoz, mind Izabellához írnának, jelentvén az engedelmességre való készségeket, ha elégséges hadierővel segítettnének. Mellyre nézve *Petrovits Péter* Magyarországra bójóvén, és seregét a' Budai Basa segítségével egyesítvén, *Lugos* alá ment. Ferdinánd kívánván Erdélyt, az eránta való hűségben megtartani: *Báthori András* helyébe, *Dobó Istvánt* és *Kendi Ferentzet* tette annak Vajdáivá; olly parantsolattal, hogy a' Töröknek minden mozdulására vigyázzanak. Hűséges is vólt ebben *Dobó István*: de *Kendi Ferentz* Izabellához szított. ^{b)} Nem tsuda tehát, hogy *Petrovits Péter*, 1556. Mart. 13. magoktól a' Rendeiktől *Lugos*

gosról, Erdélybe hívatott, és addig, míg Izabella megérkeznék, Helytartóvá tétettetett. Kevéssel azután (6. Jul.) maga *Kendi Ferentz* Izabella meghívására, Lengyel országba *) küldődött. A' ki is *Lembergbe* Aug. 8. megérkezvén, az Ország nevében, Izabellát megkérte, hogy térjen vissza Erdélybe. Melly útja, hogy annyival bátorságosabb lenne: a' Móldvai *Vajda Sándor*, és a' Havasalföldi *Péter*, Magyarországra a' Tiszához jöttek, az ott lévő vidéknek megsirathatatlan kárára. Mert elébb, mintegy 300 helységet, mellyek között volt *Bátor* is, felégettek és elpusztítottak, és úgy mentek osztán *Petrovits Péterrel* együtt, a' Királyné eleibe. Így Izabella Sept. 23. *Lemberg*ből kiindulván, sok kísérők között, 1556. Oct. 22. *Kolo'svárra*, onnan pedig az ő régi lakó helyére *Gyula-Fejérvárra* visszavitetetett.

a) Lásd Polgári Lexic. III. Darab a' Zay Ferentz és Verántz Antal életében.

b) Lásd Polgári Lex. II. Darab a' *Kendi Ferentz* élete leírásában.

c) Izabella tudnillik, Erdélyből lett kiköltözése után: *Kassáról*, *Varsóba*, az Annyához *Bonához*; onnan pedig *Opótiába* ment. De, ezt a' Tartományt motsárosnak és kietlennek találván: visszatért Lengyel Országba; és a' Battyának II. *Sigmond*nak engedelmével, *Lembergben* lakott. Ide ment *Kendi Ferentz*.

§. 41. Visszaállítódván Erdélybe *Izabella*: arról gondolkodott, hogy uralkodását, valamelly külső Udvarral való szoros egybeköttetés által erősítse meg. A' Frantzia királyról II. *Henrich*ről tudta, hogy eránta jó indulattal viseltetik. Vólt olly hir is, hogy az, a' Leányát *János Sigmond*nak szánta volna. Azért, 1557. *Báthori Kristóf*ot elküldi Frantzia országba, arra kérvén II. *Henrich*et, hogy néki a' Tömösvari vidéket, közbenjárása által, a' Töröktől szerezze

viszsa; és a' leányát János 'Sigmondnak ígérje. *II. Henrich* nagy örömmel fogadta *Báthori Krištofot*; és minden kérésére ráállvann, tsak azt kívánta, hogy *János 'Sigmond* ne aszszonyok közt, nem is alávaló emberek által; hanem Fejedelemhez illő módon neveltessék, és jó eleve szoktatódjék az igazgatáshoz. Ugyan ez tetszett a' főembereknek is. Azért közönségesen elvégezték, hogy János 'Sigmondot Váradra vigyék. De *Izabella* ebben telyességgel meg nem egyezett; sőt annálfogva, hogy hajdan *Martinúzius György* is olyan formát akart: azt hitette el magával, hogy ezen szándék alatt tsalárdság és öszveesküvés fekszik. Elvégezte azért magában, hogy mind azokat, valakik azt sürgetik, megöleti. *Petrovits Péter*, Octob. 13. 1557. mintegy hetven eszt. korában, az erőszakos halált természeti halállal megelőzte. De más *Udvari főemberek*, nevezetesen *Bebeck Ferentz*, *Kendi Ferentz* és *Antal*, *Balassa Menyhárt* küldődvén ellenek, megölettek. ^{a)} *Csáki Mihálynak* is tsak szerentséből maradt meg az élete. Azután a' Magyarok eránt, idegenséggel viseltetett *Izabella*, és tsak valamelly *Nizátszki Szaniszló* (*Stanislaus Nizovius*) nevű Lengyellel tartott és tanátskozott. Végre, hogy magát egész bátorságba helyheztetné: abban kezdett munkálódni, hogy *I. Ferdinánddal* egyezésre lépjen. De míg annak véghezmenetelét várja: Sept. 20. 1559. *Gyula-Fejérváron* szárazbetegségben meghal, még szinte 40 eszt. nem lévén. *Forgáts Miklós* ^{b)} *Váradi püspök* róla azt az ítéletet teszi, hogy az *Attyától I. 'Sigmondtól* semmit egyebet az életnél nem vett. Szokása és természete az *Annyához Bonához* vont. Valamelly *Ligorszky* nevű Lengyellel nagy barátságban élt; egyedül a' tántzban és mülatságban gyönyörködött: úgy hogy

minden Udvari embereivel egyre tántzolt. Télen nyáron egyformán jeges borral élt, mellyel belső részeit elrontotta. A' fiát ollyannak nevelte, a' millyen maga vólt, nem ollyannak, a' millyen az Attya vólt; ki is osztán attól meszsze esett. Bethlen Farkas kedvezőbben ítél felőle.

a) Polg. Lex. II. Darab 445. oldal.

b) Rerum Hungar. sui Temporis Comment. Libr. IX. pag. 233.

§. 42. Izabella helyébe állott a' fija *János 'Sigmond*, a' ki mint király *II. Jánosnak* nevezetik. Mint 19 eszt. Ifjú, már nem vólt alkalmatlan az uralkodásra; a' mint hogy azt eleinte meglehetősen is vitte. Ugyan is abban munkálódott, hogy a' Lutheránusokat és Reformátusokat Erdélyben egymással megegyeztesse. Igyekezett abban is, hogy az a' kötés, mellyet Izabella I. Ferdinánddal kezdett, tökéletességre menjen: de ennek osztán más kimenetele lett. Tudnillik, nem elébb, hanem a' királyné halála után tudódott ki, hogy az, a' békeség szerzést Nizóviusra illy feltételek alatt bírta: 1. Hogy Ferdinánd a' legkissebbik leányát *II. Jánosnak* adja: 2. *János* pedig engedje által *Abauj* vármegyét, mellyből már *Kassát* úgy is bírta, Ferdinándnak. 3. *Bereg* és *Ugotsa* vármegyék a' két Fejedelem birtokai közt lévén, mind a' kettőnek adózzanak. 4. *Munkátsot*, *Husztot*, *Máramarost*, és *Erdélyt* *II. János* bírja függés nélkül és királyi hatalommal. Mindazáltal 4. A' királyi névvel ne éljen, hanem a' helyett akármit mást válaszszon. ^{a)}

De ezek a' feltételek éppen nem tetszettek a' rendeknek. Mert *II. Szolimán* megegyezett ugyan abban, hogy Izabella békeséget kössön Ferdinánddal; de nyilván megmondotta, hogy
csak

csak egy talpallatnyi földet, vagy tsak egy újnyit is, által ne engedjen birtokából. Ezenkívül úgy ítélték, hogy a' fija méltóságát is nagyon megtsonkította Izabella, megfosztván azt a' királyi névtől.

a) Franc. Forgách Libr. IX. pag. 231.

§. 43. Illy gondolkodással lévén a' rendek: azt végezték, hogy más feltételeket küldjenek Ferdinándhoz. Tudnillik: 1. Hogy II. János ezt a' titulust: Magyar országnak, Dalmátziának, Croátziának, Slavóniának *Választott Királya*, megtartsa. 2. Az ígért házasság menjen véghez. 3. Ha örökösi nem maradnak: légyen az Ország a' Ferdinánd maradékié. 4. Hogy mind kettőjöknek Országát a' Duna válaszsza el.

Ezeket a' feltételeket Bétsbe két Követek, úgymint: Cancellárius *Csáky Mihály* és *Hagy-mási Kristóf*, Hdik Jánosnak Tanácsosa, és a' Huszti Várnak Kapitánnya, vitték el. Midőn azokat vette vólna *Ferdinánd*, azt mondotta, hogy azokhoz semmit nem szállhat, azok szerint alkuba sem ereszkedhetik: hanem ha igazságosabb feltételeik vólnának: azokat terjesztenék eleibe. De a' Követek azt felelték: hogy több nints rájuk bízva. Így minden haszon nélkül visszatértek. Esett ez 1560. az elején.

§. 44. Látván I. Ferdinánd, hogy II. János-sal semmire nem mehet: az elkerülhetetlen háborúról kéntelenítetett gondolkodni. Úgy látszott erre nézve, hogy *Balassa Menyhártnak* Ferdinándhoz való általmenetele, a' legjobb időben esett. Ezt Izabella fővezérévé tette vólt; *Véts* várával is, mellyet Kendi Ferentz bírt vala, megajándékozván. Lakóhelyének pedig rendelődött *Szathmár*, a' *Báthoriak* birtoka; mellyet

II. *Buday Hist.*

osztán elfoglalt, kihajtván abból a' Báthoriak őrizetét. Hadra kellvén a' dolog: II. János, Somlyai *Báthori Istvánnak* és *Németh Ferentznek* vezérlesek alatt, *Hadad* alá sereget küld, megparantsolván, hogy Ferdinándnak nagyobb számú seregével meg ne ütközzenek mind addig, míg ő segítségekre nem menénd. De *Németh Ferentz* magát a' parantsolathoz nem tartotta: hanem elérkezvén az ellenség, azzal mindjárt szembe szállott; kit osztán *Balassa Menyhárt* megszasztott. E' miatt *Báthori István* is kéntelen lévén ütközetbe elegyedni: egy darabig ugyan jól forgatta magát: de utóljára megsebesítettvén, ő is hátat fordított, és nagy nehezen tudott megmenekedni. Melly szerentsétlenségnek hallására úgy megijjedt *II. János*: hogy *Csáky Mihálynak*, és más mellette lévőknek tanátsára, Lengyel országba akart futni. Öszve isszedte vólt már minden kintseit, lóvai is készen állottak: de a' két Báthoriak, *István* és *Kristóf* megtartóztatták. Azután az által hátorodott neki *II. János*, hogy a' Budai és Tömösvári Basák, húsz ezer emberrel segítségére jöven, *Balassa Menyhártot*, midőn társaival együtt, éppen a' nyert prédán akart vólna osztozni, Szathmáron meglepték és bézárták. Felgyújtódván ekkor *Németi* városa, és onnét a' tűz *Szathmárra* is általmenvén; mind az a' préda, mellyet *Balassa Hadadnál* nyert vala, megégett.

§. 45. A' külső háborútól alig menekedett meg *II. János*: midőn őtet belőlről sokkal nagyobb veszély fenyegette. Ugyanis, még a' *Hadadi* ütközet előtt, *Székely Antal*, a' *Balassa Menyhárt* indításából, a' Székelység fellázzasztásában dolgozott. Mellyben a' *II. János Tanátsosi* közzül, a' *Valkai Miklós* és *Forró Miklós* kezek is járt. Sőt ezek, ha *Balassa Menyhárt*

Hadadnál beljebb ment volna: olly szándékkal voltak, hogy néki II. Jánost kezére kerítsék. De jókor kitudódván ez a' támadás: a' gyülekezni kezdett pártos népet, *Székely-Vásárhelynél*, részszerint maga II. János, részszerint annak Vezére *Radák László*, széljelverték. *Valkai Miklós* és *Forró Miklós* elfogattatván, fővételre büntetettek. Már a' hóhér szinte el akarta ütni a' fejeket, mikor a' Báthori István kérésére, a' Királytól kegyelmet nyertek. a) A' Székelyek megzabolázására ekkor II. János, két várat építtetett, mellyek közzül egyiknek, a' melly *Udvarhelyen* épült, *Székelytámadt*, másiknak pedig *Székelybánja* nevet adott. b)

a) Lásd Forgách Ferentz *Rerum Hungaricarum sui temporis Commentarium* L. XII. p. 296.

b) Jos. Benkő *Trans. T. I. p. 248. sequ.*

§. 46. Ugyan ezen 1562. esztend. tért vissza Konstantzinápolyból a' Ferdinánd Követe, *Augerius Gislenius Busbequius*, a' ki ott hét esztendeig mulatván, abban dolgozott, hogy Szolimántól 8 esztendei békességet nyerjen. Ez, a' Török Császár Orátorával együtt, Moenusi *Francofurtumba*, a' hol akkor Ferdinánd a' fiját *Maximiliánt* koronáztatta *Római Királynak*, megérkezvén, a' Török Császártól ígért békességet magában foglaló levelet általadta; mellyben e' következő feltételek voltak: 1. Légyen békesség 8 esztendeig. 2. Esztendónként küldjön I. Ferdinánd Konstantzinápolyba 30 ezer aranyat. 3. A' békességbe II. János is befoglaltassék. 4. *Balassa Menyhártnak* és *Báthori Miklósnak*, azért, hogy Ferdinándhoz állottak, semmi bánódások és károk ne légyen. 5. A' szegénység, adófizetéssel egyik részről is nagyon ne terhel-

tessék, és javaitól meg ne fosztassék. Ez a békesség esküvéssel is megerősítődött mind a két részről, mellyből nagy reménysége lett mindeneknek, hogy valahára tsendessége leszsz Magyar országnak.

§. 47. Szert tévén erre a békességre I. Ferdinánd, első gondját arra fordította, hogy a fíját Maximiliánt a Magyar országi Királyságra megkoronáztassa. A következő 1563. esztend. tehát a Rendeket *Po'sonba* egybehívatta. Egybe is gyűltek mintegy négy ezeren, pompásan felöltözve: de a kiknek látása szomorúságot okozott azoknak a nézőknek, a kik még emlékeztek rá, hogy a Rákos mezején, hasonló alkalmatossággal, 80 ezeren is jelentek meg a Magyarok. Némelly vetélkedések után, *Maximilián*, az Esztergomi Érsek *Oláh Miklós* által megkoronáztatott, Sept. 8. napján 1563. Ez igen jól esett: mivel a következő esztend. Julius 25. maga I. Ferdinánd meghalálozott, halhatatlan emlékezetet hagyván maga után.

§. 48. I. Ferdinánd királynak 1527. fogva 1564. terjedt ditsó uralkodását az eddig mondatokon kívül, igen nevezetessé teszi az is, hogy a Protestánsok Vallása ezen Felső idejében terjedt el Magyar és Erdély Országban. Hogy és miképpen lett ez? annak előadása a Magyar Históriának legnehezebb ^{a)} de egyszersmind legszükségesebb részei közzé tartozik, mind azért, mivel olly számos felekezetnek, a minémű a Protestánsoké a két Hazában, mind kezdődésének, mind bizonyos lábra való állítódásának közönségesen tudva kell lenni, szintén úgy, mint Vallások egész alkotmánya tudva van mind azért, mivel az I. Ferdinánd szelídségének, kegyelmességének, Fejedelmi nagylelkűségének, és bőltességének itten is szembetűnő példáit lát-

hatni; mellyek nélkül az ő uralkodásának históriája megtsonkíttatnék. Hogy mindazáltal a' Protestáns vallásnak Magyar és Erdély országra lett bájövele, és itt való meggyökerezése világosabban értődhessék: szükség a' dolgot az I. Ferdinánd uralkodása kezdetinél, sőt a' Mohátsi veszedelemnél is feljebb kezdeni.

- a) A' Magyar és Erdély országi Vallásbeli Reformatiónak Históriaja mind ez ideig is niints úgy kidolgozva, a' mint maga a' matériának méltósága kíváná. De ezen tsudálkozni nem lehet. Mert az időknek mostohasága miatt, éppen azoknak a' datumoknak vagyunk legnagyobb szükiben a' mellyek ide tartozának. Mit és mennyit tselekedtek Hazánknek Tudóssai, e' nagy fogyatkozásnak kipótolására, e' következőkből megítélhetni. A' XVI. Században Skaritza Máté (völt Rátz - Kevi Prédikátor) a' Szegedi Kis István élete leírásában, mellyet 1568. készített, sokat írt ollyar, a' mi a' Magyar országi Reformatiónak világosítására tartozik. Meg lehet azt látni a' Szegedi Kis István *Theologiae Sincerae Loci Communes* nevé munkája elején. Ezenkívül Gerdesius Dánielnél in Serin. Antiqu. T. VI. p. 508—560. Ugyan tsak Skaritza Máté, a' Duna két mellékén gyült Reformáta Ekklé'sia Históriaját is megírta. Magyar versekben, és a' Rátz - Kevi Ekklé'sia Protocollumába bétette, de az ezzel együtt elveszett. Azután a' XVII. Század elején készült egy kis munka, egyenesen a' Magyar országi Reformatioról: de ez elveszett. Annak készítésére alkalmazást szolgáltatót Heidelbergai Professor *Scultét Abraham*, a' ki *Annale Evangelii passim per Europam renovati* nevé munkáján dolgozván, abba a' Magyar országi Reformatio Históriaját is kívánta bétenni. De hogy ez a' munka nem ment kezéhez *Scultétnek*, onnan tetszik meg: mert az említett Annalisokban, mellyeknek első Tizedje (Decas) Heidelbergában 1618. in 8. jött ki, a' Magyar országi Reformatioról alig fordul elő valami T. Csergő Kotsi János Úr, a' ki a' XVIII. Század elején Debreczenben a' Theologiában Professorságot, és egyszersmind Superintendensséget viselt, azon Levelében, mellyet *Ember Pálhoz*, annak alább említendő könyve felől illyen titulus alatt írt: *Aggratatio super opere Historiae Ecclesiasticae* azt mondja, hogy ő ifjú korában látta és olvasta azon Magyar ország Reformatiónak Históriaját. A' szavai ezek: „Historiam initii et progressus Reformationis in Regno Hungariae, cum essem „adolescens, meminisse me legisse in manuscripto quodam, „quod a me per incuriam vanae aetatis amissum est.“ Lásd a' Lámpa neve alatt lévő Historia Ecclesiastica elején. Azon levél alatt ezek a' betűk: J. K. in M. S. D. Th. et L. S. P. E. R. C. T. S. ezt jelentik: *Joh. Kotsi in Museo suo Debreczinensi; Theologiae et Linguae Sanctae Professor, Ecclesiar. Ref. Cis Tibiscum Superintendens.*

Az említett munkának elveszését valamely részben kitérítelte Nagy Toronyai Prédikátor *Iratosi János*, azon Előjáró Beszédében, melyet 1641. Perkinsius Wilhelmnek magyarra fordított *Patika Szerszámos Bólt* nevű könyve eleibe bocsátott; melyben, a' mint Bod Péter szóll, Magyar Athénássá 124. oldalán: „sok ritka jeles dolgok vagynak a' Magyarországi Ekklesiáknak Reformáltatásokról, és a' Reformátorokról, kik itt név szerint rendesen előszámláltnak.

A' XVII. Század közepe táján ismét két nevezetes Tudósok dolgoztak a' Magyar és Erdély országi Reformációnak Historiáján. Egyik volt *Szilágyi Bénéiamin István*, (Stephanus Beniamin Szilágyi), a' ki előbb N. Váradon, azután Sáros Patakon viselt Professorságot, utóljára pedig Sátorallya-Újhelyi Prédikátor, és a' Zempléni Ven. Tractusnak Seniora volt. A' másik volt *Katona Geleji István*, az Erdélyi Ref. Ekklesiák Superintendense, és Gyula-Fejérvári Prédikátor, I. Rákótzli György Fejedelem idejében. Az első, azoknak a' Sinatoknak Actáit szedte össze, melyeket Magyarországon 1647. azok tartottak, kik a' Reformációt bevették. A' másik felhánván az Erdélyi Leveles Házakat, és Közönséges Jegyzőkönyveket: az Erdélyi és Magyarországi Reformációnak Historiáját igyekezett megírni. De ezen munkába mind ketten beléhaltak. Szilágyi Bénéiamin István kezefirása a' Tiszt. Zempléni Tractus ladájába lévén letéve, ott darab ideig megmaradt; sőt talám máig is megvan. A' Katona Geleji István munkájából pedig csak a' maradt meg, a' mit, igen röviden, *Praeconicum Evangelicum* nevű könyve elein, az Előjáró Beszédbe bétett. Kijött azon *Praeconicum Evangelicum* (vagy a' négy Evangyélisákból vett Textusokra írt egész esztendőre való Vasárnapi és Innepi Prédikáziói Katona Geleji Istvánnak) Erdélyben, Gyula-Fejérváron, I. Rákótzli György Fejedelemnek költségén, 1638 fogva 1640. két Darabban, mely együtt igen vastag Foliántot tézsen. A' Katona Geleji István nyomdokát követték azután ama két nevezetes Magyar Tudósok: *Szathmár-Némethi Mihály*, Kolo'svári Prédikátor, és *Tólnai István*, ugyan oda való Professor. Mert a' mit Katona Geleji István igen röviden írt a' Reformációról: azt ezek világosabban előadták, és bizonyosságokkal is megerősítették; amaz ugyan a' négy *Evangyélisák szerint való Dominicája* elein lévő Praefációban, mely Kolo'sváron 1675. jött ki in 4-to: ez pedig: az igaz *Keresztyéni és Apostoli Tudomány*, a' Vallás útára vezető, és az eltérélyedésről jó úttá hozó *Kalauzzában* a' III. Könyvnek XII. Részében, az 561. és azt követő oldalakon az 581. mely munka ugyan csak Kolo'sváron 1679. jött ki in 12. majori.

De mind ezen igyekezeteik által is az említett Tudósok, igen híjános esméretet szerettek a' Magyar és Erdély országi Reformációról. Az a' dicséret tehát, hogy a' Magyar és Erdély országi Reformáció Historiája, nagy tudomány és szorgalmatosság által a' setétségből világosságra kezdett hozódni, illeti *Párizspánai Ferentzet*, a' ki Orvos Doctor, és a' Nagy Enyedi Ref. Collegiumban Philosophiát és Görög

nyelvet tanító Professor volt 1676. fogva 1710. és így 40 egész esztendeig. Ez írt egy munkát, mellynek a' titulussa így van: *Rudis redivivum, seu breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum et Transylvanicarum Commentarii*. Kijött Szebenben 1685. in 12mo. Azután pedig *Tiguramban* 1723. in 8. a' *Miscellanea Tigurina* nevű Gyűjteménynek 2. Részében. Ez a' munka a' Magyar és Erdélyi országai Reformációinak Historiáját már jobb renddel adja elő. Ugyan azt a' Szerző Magyarra is fordította, és sokkal bővítette; ilyen titulus alatt: *Romlott fal felépülése, avagy a' Magyar országai és Erdélyi Ekklesiáknak Historiája*. Ajánlotta Debreczeni Senator *Bernárd Jánosnak*. De mind ez ideig ki nem nyomtatódott. Lásd *Weszpremi Biogr* Tom. I. pag. 129. Hasonlóképpen kézírásban hever *Burius Jánosnak*, a' ki *Korponán* Evangelicus Prédikátor volt, 1680. táján készült munkája: *Micæ Historico-Chronologicae* név alatt; melly tulajdonképpen a' Magyar Országai Protestáns Ekklesiák Historiája. Lásd *Zwitting. Spec. Hung. Liter.* pag. 94. sequ. *Otrokotsi Főrís Ferentz* is talán ugyan a' Páriz Pápai Ferentz példája által indítatván, munkálódott egy olly Ecclesiastica Historia készítésében, mellybe nem csak a' Reformáció dolgában, hanem a' Magyaroknak minden Egyházi állapotja, a' Keresztyén Vallásra lett térésektől fogva, egészen az akkori időkig befoglalódnék. Ez az *Otrokotsi Főrís Ferentz*, ki az *Otrokotsi* nevet a' hazájáról *Otrokotsról* vette, melly *Gömör Vármegyében* van; volt *Rimaszétsi Ref. Prédikátor*, ugyan csak *Gömör Vármegyében*. *I Leopold* alatt, más Protestáns Prédikátorokkal együtt, a' *Nápolyi Gályákra* küldtetett: onnan megszabadulván, *Olasz országot, Helvétziát, Belgiumot, Angliát, és Német országot* bejárta, és mindenütt abban foglalatoskodott, hogy a' Magyar ország Ecclesiastica Historiájára tartozó Documentumokat egybeszedjé. *Viszszatérven* Magyar országra, egy darabig *Kassán* Prédikátorságot viselt, és az alatt az Ecclesiastica Historiáját rendbeszedte, úgy hogy már 1690. táján azzal készen volt. Mellyet más munkáival egyetemben ki akarván adni, ismét kiment külső Országokra, nevezetesen Német országba, *Belgiumba, és Angliába, és Oxonitumban, a' Bodleyana Bibliothecában* egy darabig a' munkáin dolgozott; mellyek közzül az *Origenes Hungaricae* nevű visszajöttiben *Franequerában* ki is adta 1693. Mellyre függesztvén akkor mindeu figyelmetességét: az ő másik, sokkal betesebb munkájának, az Ecclesiastica Historiának kiadása elmaradt. Minekutána pedig haza jött Magyar országra, vagy azért, mivel a' *Kassai Prédikátorságot*, mellybe már más tevődött volt, vissza nem nyerhette; vagy más okért, mellyet *Ember Pál Hist. Eccl.* pag. 516. említ, elhagyván a' Reformata Vallást, mellyért minden szenvedéseket kiállott vala, *Catholicussá* lett. Ekkor osztán *Nagy Szombatha* a' *Jezuítákhoz* menvén: említett Ecclesiastica Historiáját is oda vitte. Ezen munkájáról maga is emlékezik *Origenes Hungaricae* nevű könyvének mind *Előljáró Beszédében*, mind más részeiben. Említi azt ama *Tudós Jezuita Historicus Timon Samuel* is, *Imago antiquae et novae Hungariae* nevű munkájában. Pé-

terffi Károly pedig, in *Conciliis Hungariae*, noha nem említ, bizonyos, hogy annak segítségével élt, és annak sokat köszönhetett. Mellyről, amaz ideje előtt megholt Tudós, *Rotharides Mihály*, in *Prolegomenis Lineamentorum Historiae Hungaricae Literariae*, melly *Altonában és Servestában*, 1745. in 4to jött ki, így szól pag. 54. „*Utinam Historia (Otrokotsii) Ecclesiastica Hungariae*, cujus ille in „*Originibus suis meminit*, et quam *Timon* etiam in *Imag. ant. et nov. Hung.* saepissime laudat, tandem aliquando „*concederetur Orbi Erudito! Haberemus certe insigne Historiae, cum Ecclesiasticae, ut jam de civili nihil dicam, tum Literariae adminiculum. De cujus M. S. praestantia, vel inde judicare licet, quod eruditus ille Timon in pulcherrima utriusque Hungariae Imagine, maximas subinde rerum nostrarum controversias, inprimis circa antiquitates, subortas, Otrokotsianarum Schedarum testimonio deciderit. Celeberrimus quoque Patriae nostrae hoc tempore Historicus, Carolus Péterffi S. J. chartis et sudore Otrokotsiano, in edendis suis Conciliis multum profecit; at non satis candidè; quod pace et bona ejus venia dixerim, neque satis sincere cum eodem Otrokotsio egit.*“ Hasonlóképpen szól *Rotharides*, a' 96. és 198. oldalain is említett munkájának, vádolván *Péterffit*, hogy munkájának javát *Otrokotsiból* vette; még is annak nevét sohol nem említette. Ez a' *Rotharides* a' maga nevét könyvében ki nem tette; hanem a' helyett ezen két betűvel élt: *H. M.* melly annyit tészen mint *Hazafia Mihály*.

Otrokotsival szinte egy időben, Erdély országnak Ecclesiastica Historiáját leírta *Haner György* Segesvári Szász fi; és elsőben *Medgyesi* Pap Erdélyben, azután pedig a' *Lutherána Szász Ekkle'siáknak* Superintendense. Kijött az a' munka ilyen titulus alatt: *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum* IV. Libris. Frankfurtban és Lipsiában 1694. in 12-mo,

Mind ezek mellett is a' Magyar és Erdély országi Ecclesiastica Historiának, nevezetesen a' *Reformatio* Historiájának, még felette sok híjja volt. Mellyről a' külső országi Tudósok is panaszkodtak az Akadémiákra kiment Magyar országi Ifjak előtt. Nevezetesen tselekedte ezt az *Oderai* Frankfurtumban Theol. Prof. *Jablonski Dániel*, midőn az *Europai Ekkle'siák* reformatiojának Historiáján dolgoztek. Ennek a' Tudósnak szavára és indítására *Debreczeni Ember Pál* ide való fi és *Prédikátor* rávette magát, hogy a' Magyar és Erdély országi Ekkle'siák *Reformatiojának* Historiáját kidolgozza. De éppen abban az időben élvén, úgymint a' XVII. Század végén, és a' XVIII. elején, a' mikor legtöbb zűrzavarok voltak Magyar és Erdély országban: úgy, a' mint kívánta volna, ehez a' munkához nem láthatott; mivel, a' mint *Rotharides* szól p. 56. „*Tota Emberii vita, perpetua quasi fuit peregrinatio*“ egyik helyből másik helybe kényszerítvén, az időknék mostoha volta miatt, költözni. De más részről ugyan ez nemünémű tekintetben alkalmatossagot szolgáltatott neki arra, hogy különböző

helyeken, úgymint: *Debreczenben*, *S. Patakon*, *Losontzon*, *Szathmáron* és *Liszkán* viselven Prédikátori hivatalt, az Ekkle'siáknak és Oskoláknak Bibliothecáit, Protocollumit, és Archivumit mindenütt megysgálhatta. Ez a' Tudós ember Debreczeni fi lévén, itten tanult az itt lévő Collegiumban, *Martonfalvi György* alatt; a' kinek Leányát *Margitot* vette el osztán idővel feleségül. Deákka lett, a' mint a' Collégium Protocollumából megtetszik, 1679. azután *S. Pataki Rector* és *Prédikátor* volt, eloszolva lévén akkor a' *S. Pataki Collegium*. Onnan Académiákra ment *Franequerába* és *Leydába*. Viszsza jövéen, először *S. Patakon*, azután *Losontzon* viselt Prédikátorságot a' XVII. Század végén; a' XVIII. elein pedig *Szathmári* Prédikátorrá lett, hol a' Rákótzai támadásakor könyveinek nagy részét elvesztette. Azután 1704. lett *Debreczeni* Prédikátorrá; innen is a' lakosokkal és hivatalbeli társaival kéntelenítettvén elbűjdosni: *Liszkán* telepedett meg, és ott talált nyúgodalmat. Ugyan ott is hólt meg 1710. a' közepén, *Liszkán* való tsendességében dolgozta ki ilyen titulusú munkáját: *Historia Eccl. Reformatae in Hung. et Trans.* élvén a' Szilágyi Bénéámin István munkájával, melly a' Zempléni V. Tractus Ládájába volt letéve. A' munka már 1708. Mártiusnak a' végén készzen volt; és onnan (*Daniel Ernestus*) *Jablonskinak* Német országba ki is küldötte, hogy ott nyomtattatná ki. *Jablonski* pedig azt általvitette *Ultrajectumba*, (*Fridericus Adolphus*) *Lámpe* nevű Professorhoz, a' ki is azt a' maga neve alatt kiadta *Ultrajectumban* 1728. in 4. Nagyon hibázott abban *Lámpe*, hogy az ember *Pál Elöljáró Beszédét* kihagyta. De kihagyot magából a' munkából is némelyeket, a' mint ezt maga *Lámpe*, a' munka eleibe tett Praefatiojában megismeri, a' midőn így szól: „Quaedam minoris ponderis „plane omittenda duxi, quo praecipue pertinet Catalogus „satis amplus, quamvis mutilus, nomina eorum, qui in „Academis exterorum operam dederunt, exhibens.“ De ezeket is kár volt kihagyni. Mert a' mint *Rotharides Mihály* böltsen jegyzi meg in *Prolegomenis Lineamentorum* pag 56. „Ea quae ipsi vilia, et quasi nihil ad rem facientia vide- „baatur: nobis harum rerum cupidus multum fortasse pro- „esse potuerunt.“ Helyes tehát ez az ítélete is *Rotharidesnek*: „Meo iudicio rectius fecisset, si M. S. integrum, uti „acceperat, edidisset; nec res, maximam partem sibi in- „cognitas, commutasset, aut saltem nulla parte mutilasset.“ Az Ember *Pál* Könyvével egy időben készült: de annál előbb jött ki egy más munka, ilyen titulus alatt: *Historia Diplomatica de statu Religionis Evangelicae in Hungaria*. Írta *Okolotsáni Mihály* nevű August. Vallástételt követő híres Törvénytudó, a' XVIII. Század elein. Nyomtatódott in folio 1710. a' helynek (úgymint *Halberstadt*nek) feltévése nélkül. Lásd *Paul. Wallasky Conspir. Reip. Liter. in Hung.* pag. 221. Ezt követte nem sokkal azután ama szerentsétlen *Evangelicus Superintendensnek Kerman Dánielnek Historia Hungariae Ecclesiastico Scholasticae* nevű munkája; de a' melly kézírásban maradt. Lásd *Rotharidest* pag. 198. Készített a' híres *Bod Péter* is Deák nyelven egy bőv Magyar országi

Ecclesiastica Históriát; de e' sem láthatott világot, kivéren azt a' kevés részét, mellyet belőle *Gerdesius Dániel* in *Scrin. Antiqu.* Tom. VII. part. 2. pag. 133. seq. *De Patronis Reformationis Hungaricae*, és ismét p. 340. sequ. *De Ministris Reformationis Hungaricae* kiadott.

De mind ezeknél is sokkal tökéletesebb munkát kezdett dolgozni Debreczeni Professor T. T. *Sinai Miklós* Úr. Tsak az a' kár, hogy benne véget nem érhetett. A' mit belőle 1784. Küzönséges Letzkéin tanított; az akkori Tanítványinál, kik között Ienni énnékem is szerentsém volt, írásban megmaradt. Diktakodve vallom meg, hogy énnékem a' Magyar és Erdély országi Reformatio Históriájában egyedül ezek a' Letzkék gyűjtottak világoasságot. Magának a' Nagy Tiszteletű Szerzőnek tulajdon kézírását bírja Cancellarius Gróf Teleki Sámuel Ó Excellentiája; a' ki is azért Maecenashoz illő módon jutalmaztatta meg a' Szerzót. Ezen egész tökéletességre nem mehetett munkának híjját néminémüképeu kipótolhatni e' következő munkákból:

1. *Joh. Ribini* (vólt Po'soni Evang. Predikátor) *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae* Tom. I. 1787. Tom. II. Posen. 1789.

2. *Stephani Veszprémi* Biogr. Med. Hung. et Transsylv. 4. Darabban; melly munkába, Néhai Fő Tiszt. Superintendens *Hunyadi Ferentz* Úr, a' maga jegyzéseiből, számos Tzikkelyeket tétetett bé, mellyek a' Magyar és Erdély országi Reformatióra tartoznak.

3. *Samuel Klein* (vólt elsőben *Kássai*, azután Szepes Vármegyében *Gölnitz*i Evang. Predikátor) *Nachrichten von den Lebensumständen, und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königsreichs Ungarn.* Leipzig und Ofen; 1789. Im Verlag bey Diepold und Lindauer 2 Band in 8. min.

4. *Andr. Schmal* *Lineamenta ad Historiam Ecclesiasticam.* Kézírásban.

5. Fő Tiszteletű Superintendens *Tormásszi János* Úrnak ilyen titulusú munkája: *A' Dunán innen lévő Ven. Superintendenzia Reformatiója Históriájának rövid leirajzolás.* Kézírásban.

6. T. T. *Tóth Ferentz* Úr munkái: *A' Pápai Ref. Ekklesia rövid Históriája; Túl a' Dunai Ref. Püspökök élete; Magyar és Erdélyi országi Protestáns Ekklesiák Históriája; Túl a' Tiszai Ref. Püspökök élete.*

§. 49. Luther Márton 1517. az Indulgentziák ellen kikelvén, midőn azok felett a' következő 1518. 1519. esztend. is nagy tüzzel folytatódnék a' disputatio: Luthernek ezen matériában készített munkái Wittembergában kinyom-

tatódván, azok, a' Magyar és Erdély országból Saxoniába kijáró Kereskedők által béhozattattak, mellyek által Luthernek mind neve, mind értelme jókor esmeretessé kezdett lenni a' két Hazában. Minthogy pedig Luther legelsőben is azt a' tudományt feszegette, mellyel némellyek, kevés esztendőkkel az előtt, az úgy nevezett *paraszt támadáskor*, a) az Egyházi és Nemesi Rend veszedelmére visszaéltek: szükségesképpen az ő értelmének kedvet kellett találni sokak előtt, mind Magyar mind Erdély országban. Nem is lévén pedig az a' Tudomány eleinte olyan gyűlölséges, mint azután lett, minekutánna t. i. azt a' Római Pápa X. Leo 1520. Junius 15. napján költ Bullája által kárhoztatta, hanem tsak úgy néződvén, mint dispotatióra tartozó dolog, melynek mind mellette mind ellene lehetne hartzolni; sőt a' melly talán tsak is az Augustiniánus és Dominicánus Szerzetesek között való írgységből vítatódnék: egész 1520. esztendőnek a' közepéig, minden ellentállás nélkül terjedhetett az országban. Mindazáltal kik vették légyen bé ezt a' tudományt, már ebben az időben a' felsőbb és alsóbb rendű Magyarok közzül: homályban maradt. Egy Magyar Mágnásról ugyan, úgymint Bethlemlalvi *Thurzó Jánosról* emlékezetben hagyódott, hogy az a' Luther könyvének olvasására, a' Reformátiónak mindjárt barátjává lett: de ez nem itt Magyar országban, hanem Sziléziában lakott, Boroszlói Püspök lévén.

a) Lásd Magy. Orsz. Hist. a' Mohátsi Veszed. II. Kiad. a' 310. és azt köv. óld.

§. 50. A' következő 1521. esztendőben, mellynek mindjárt az elein (Jan. 4.) a' Római Pápa, Luthernek nem tsak Tudományt, mint

elébb, hanem ötet magát is kárhoztatta : több akadályai lehettek a' Reformációnak Magyar országban. Mindazáltal úgy látszik, hogy azon akadályok sem késleltették annak előmenetelét. Mert a' mi annakelőtte nem történt, 1522. fogva a' Magyar szülék a' magok gyermekeiket leginkább Wittembergába küldötték; a' hol pedig nem egyebet, hanem a' Luther tudományát hallgatták és tanulhatták. Megvagynak ezeknek az akkor tájban, és azután Vittembergában tanult Magyar és Erdély országi Ifjaknak nevei a' *Laskói Csókás Péter* ^{a)} Laistromában. ^{b)} Ebből nyilván van, hogy Wittembergában 1522. fogva 1585. ötödfél száz Magyar és Erdély országi Ifjagnál többen tanultak. Elsőnek említi azok között *Czirjái Márton*, a' midőn így szóll : „Anno 1522. „Rectore Philippo Melancthone primus omnium „Hungarorum *Martinus* (omen erat in Identitate „nominum) *Cyrjaci de Leutschovia*, ad Lutherum in hanc Academiam sese contulit.“ Abban mindazáltal, hogy *Czirják Márton* Lótseinek, vagy Lótséról valónak mondja, mind ő, mind *Szathmár-Némethi Mihály*, és Dr. *Veszprémi István* Urak, a' kik ötet követték, hibáztak. Mert az nem *Lótseinek*, hanem *Jótseinek* (*Martinus Cyriacus Jótsei*) íródik a' Wittembergai Académia Matriculájában; a' mint erről bizonyoságot tézzen Orvos Doctor Börner Úr in Epistola ad *Paulum Fabri Novisoliensem*. Wittembergae. Anno 1756. Így írja Párizzpapai Ferentz is Rud. Rediv. pag. 123. Szathmár - Némethi Mihály pedig azt állítja, hogy már *Czirják Márton* előtt *Gálszétsi István* Wittembergában tanult, és ez ment először is a' Magyarok közzül Lutherhez. Ámbar az Író, a' kinek tanúbizonyosságán épített, meg nem nevezi : mindazáltal bizonyosnak lehet tartani, hogy az nem egyéb *Szaritza Máténál*, a'

ki a' *Szegedi Kis István életében* Gálszétsi Istvánról ezt mondja: „Primus ex Ungaria Saxoni-
 „cum Albimontem, quod Wittembergae sonare
 „videtur, Szegedino adhuc Cracoviae posito,
 „attentavit.“ Ha ez igaz: úgy *Gálszétsi István-*
nak Wittembergába való menetele elébb esett
 1522. esztendőnél; *Szegedi Kis Istvánnak* pedig
 e' szerint (mint a' ki 1505. született) már 16.
 vagy 17 esztendő korában Krakóban kellett
 tanulni. Tsudálatos dolog mindazáltal, hogy *Gál-*
szétsi Istvánnak neve a' Wittembergai Magyar
 Tanulók Laistromában elő nem fordul. Úgy gon-
 dolkodhatni tehát, hogy ő Wittembergában tsak
 megfordult, de ott tartósan nem múltatott.

a) Így neveztetett Laskó nevű helységről, melly Baranya
 Vármegyében vagon. Deakül írja magát *Petrus Monedu-*
latus Lascoviusnak.

b) Lásd azon Ajánló Levélben, mellyet ilyen titulusú mun-
 kája elébe bocsátott: *De Homine magno illo in rerum*
natura miraculo. Wittemberg. 1585.

§. 51. A' Magyar országi Király *II. Lajos*,
 még Tótország alatt vólt, mikor a' Római Pápa
 Bullája, Luther ellen, Magyar országra elérke-
 zett. Az ő Tótora Brandenburgiai Marchio
 György, a' Luther Tudományának barátja lé-
 vén, annak akadályt nem vetett. Ezen Tótország
 alól 1522. költ ki *II. Lajos*, a' midőn feleségül,
 a' számára még *II. Vladislaus* életében eljegyzett
Ausztriai Máriát vévén: Brandenburgiai Mar-
 chio György Magyar orszagot elhagyta, és Né-
 met országba visszatért. ^{a)} Ekképpen maga
 kezdvén uralkodni *II. Lajos*, és a' mint *Istvánffi*
Miklós megjegyzi, ^{b)} *Szalkai Lászlónak* szavára
 és tanására legtöbbet hajtván: a' Luther tuda-
 ományától való idegenségét azzal mutatta meg,
 hogy még azon esztendőben a' Cseh Koronának

felvételére feleségestül Prágába menvén: abban foglalatoskodott, hogy Cseh országból, nevezetesen Prágából, a' Huszszíták maradványit, a' Táboritákat kiirtsa. Kimutatta azon idegenségét az útjában is, midőn Cseh országból Magyar országra visszatért volna. Elfordulván t. i. Morvába, az Olmützi Püspökhöz *Thurzó Szaniszlóhoz*, midőn megtudta, hogy egy *Speratus Pál* nevű Szaltzburgból való Tudós, a' ki a' Bétsi Univeritásban Professor lévén, onnan, Lutherhez vonszó értelmének terjesztéséért, kihajtatott, magát Morva Országba, nevezetesen *Iglauba* vette; azt megfogatván, maga eleibe vitette; minden könyveitől és írásitól megfosztatta; és csak az alatt a' feltétel alatt botsátotta el, hogy többé semmi olyat ne tanítson, a' mi a' régi Vallással ellenkezne. Már ebből előre semmi jót nem lehetett reményleni Magyar országon a' Luther Tudományra kedvellőinek és követőinek, a' mint hogy haza jövéen II. Lajos; mindjárt másik esztend, úgymint 1523, tavaszra kelve, Sz. György napjára Budára Gyűlést hirdettetvén, ottan kemény és rettenetes Végzés ^{e)} hozódott azok ellen. Ebből a' Végzésből nyilván kiteszik, hogy már 1523. nagy számmal kellett olyanoknak lenni Magyar országon, a' kik a' Luther tudományához szítottak; sőt kellett azoknak hatalmas Pártfogóiknak is lenni: minthogy ezek amazokkal egyforma büntetés alá vetődtek. Hogy mindazáltal valakin véghez vivődött volna ez a' büntetés: nem olvassuk. Hanem annyi bizonyos, hogy mind *Gryneus Simonnak*, ^{d)} mind *Vitus Vinshemiusnak*, ^{e)} mind a' Mária Királyné Udvari Papjának *Conradus Cordatusnak* ^{f)} a' Luther értelméhez való vonszódásokért ki kellett takarodni Magyar országból.

- a) Veszprémi Biogr. T. IV. p. 324.
- b) Hist. L. VII. p. 64. edit. Colon. a. 1724.
- c) Articulo 54. „Omnes Lutheranos, et illorum fautores, ac „factioni ipsi adhaerentes, tamquam publicos Haereticos, „hostesque Sacratissimae Virginis Mariae, poena capitis, „et ablatione omnium bonorum suorum, Majestas Regia, „veluti Catholicus Princeps, punire dignetur.“
- d) *Gryneus Simon* Svéviából való Tudós ember, a' Budai Universitásban Görög Literaturát tanított, és a' Mátyás Király Bibliothecájának Praefectusa volt. Azzal vádoltatván, hogy az Ifjúság elméjébe tilalmas tudományt tsepegett, 1523. setét tömlőtízbe vettetett; mellyből némelly Magyar Fő Uraknak és Aszszonyságoknak közbenjárására kiszabadulván, Magyar Országot elhagyta, és Bétsbe, a' honnan hívódott volt Budára, Professornak visszament. Ott sem maradhatván vallásbeli értelméért: ment Wittembergába, niég azon esztendőben: hol mind Luthertől, mind Melancthon Fileptől, kívül egy hazából való volt, nagy emberséggel fogadtatott. Wittembergából annakutánna, Svéviába, a' Hazájába vette magát, azután Heydelbergában lakott, onnan pedig Bazileába vivődött a' Görög nyelv tanítására. Melly nagy emberétől fosztatott légyen meg *Gryneus Simonban* Magyar ország; megtetszik Erasmusnak abból az ítéletéből, mellyet az Angliai Fő Cancelláriushoz Mórús Tamáshoz írt levelében tészzen felőle: „Homo latine graecee ad „ungvem doctus, in Philosophia et Mathematicis disciplinis „diligenter versatus.“ Lásd *Timon* Epit. Chron. Rer. Hung. ad an 1523. és Veszprémi Biogr. T. IV. p. 308—311.
- e) Ez is a' Budai Fő Oskolában tanított, azután Wittembergába menván, ott Görög nyelv Professorává lett. Lásd Ribini. T. I. p. 4. in Schol.
- f) *Conradus Cordatus* Budáról 1523. esztendőben kihajtatott. Annakutánna Német országon Prédikátoroskodott; helyébe pedig *Máriának* Udvari Papjává lett *Henkel János*, Lötsei fi. Ez szintén úgy a' Luther értelmének kedvellője lévén, mint amaz: nem tsuda, hogy idővel Mária Királynéban is hajlandóság tapasztaltatott a' Luther tudományához.

§. 52. Okot adotta' feljebb említett kemény végezésnek hozására, a' Luther tudományának *Erdélyben* tapasztaltatott terjedése is. Bizonyos dolog t. i. hogy *Szebenben*, Luthernek a' Kereskedő lakosok által oda vitt könyvei, hamar változást tsináltak. Mellyről *Tólnai Istvánnak*, Kalauzza 547. oldalán, ezek a' szavai: „Erdélyben, *ügymond*, két Plebánusok 1522. nyúlának „a' Reformációhoz. Kik lettek légyen? neveket

„fel nem találjuk világosan. Hihető, az egyike
 „*Sziléziai Ambrus* vala, kiról a' Szebeni Capi-
 „tuláris Urak panaszában vagyon emlékezet. E'
 „két Plebánusok kezdének Szeben Városában a'
 „Pápaság ellen prédikállani, mellyért az Eszter-
 „gomi Érsek elébe tztáltatának 1523. esztendő-
 „ben; a' honnan nem térének vissza Erdélybe.“
 Ugyan ez az Író más helyen ^{a)} így szól: „Er-
 „délyben a' Szász Nemzet között a' Szebeni Ta-
 „náts lón az első 1522. esztendőben, a' ki a'
 „Plebánust felette igen kezdé arra szorgalmaztat-
 „ni, hogy a' Lutheránus Prédikátoroknak a' pré-
 „dikállását engedné meg; mellyet látván a' Plé-
 „bánus, hogy semmiképpen meg nem gátolhat,
 „kémentelteték nekik megengedi.“ Azon két
 „Plébánusok, kikről Tólnai István emlékezik,
 „váltak: *Ambrosius Silexita*, és *Conradus Weil*.
 Ezek ellen, a' Szebeni Káptalanbeli Urak, az
 Esztergomi Érseknél *Szalkai Lászlónál* panaszt
 tettek; a' ki is osztán a' Királyt *II. Lajost* arra
 vette, hogy kemény és pirongató parantsolatot
 küldött a' Szebeniekre, intvén őket, büntetés
 alatt, hogy a' Luther könyveit égessék meg.
 Költ ez a' Királyi parantsolat 1523. esztendőnek
 az elején. ^{b)} Azután királyi Küldöttek (*Commis-
 sariusok*) is mentek *Szebenbe*, kik a' Luther
 könyveit elszedetvén, a' Város piatzán meg-
 égettették.

a) Kalauz. 566. oldal.

b) Lásd Ember Pál. *Histor. Eccless. Ref. in Hung. et Trans.*
 pag. 59.

§. 53. Valamint ezen megégettetése a' Lu-
 ther könyveinek: úgy az azt megelőző 1523.
 esztendőbeli Diétai végzés is el nem mozdíthatta
 a' *Szebenieket* a' megújított, vagy, eredeti for-
 májára visszavivődött Tudománytól; hanem
 inkább

inkább abban megerősítette. Magyar országon is, az említett Végzésnek hozattatása után, még inkább terjedt, és jobban meggyökerezett a' Reformáció. Hogy a' fővebb Egyházi Személyek annak meggátolásában eléggé munkások voltak: megtetszik a' Szepesi Prépostnak *Horváth Jánosnak* példájából, a' ki Aug. 20. 1524. *Szepesről* (de Monte S. Martini) feddődző és pirongatódzó levelet küldött a' Szepességi Lutheránusokra. ^{a)} A' Szepességen lakók ugyanis, különösen a' *Lótszeiek*, jókor bévették a' megtisztított Tudományt, *Mild Gergelynek* Bírósaága alatt, a' ki ezen hívatalt Lótsén 1524. és 1525. viselte. Ennek tulajdonítja *Spervogel Conrād*, ugyan tsak Lótsén Bírósaágot viselt ember, a' maga Diáriumában, ^{b)} *Lótse* Városának a' Luther Tudományára való térését. De másutt is, már akkor, melly igen elterjedt légyen a' Luther értelme; megtetszik II. Lajosnak két Parantsolatjából. Egyiket küldötte a' *Sáros Vármegyei* Rendekeknek 1525. Januáriusban, mellyben azt mondja: „hogy néki tudtára esett, hogy abban a' Vármegyében, sokan, kivált pedig az Egyházi személyek, a' Luther Sectájához állottak, és annak Tudományát közönséges helyen hintegetik. Parantsolja tehát, hogy az ilyeneket nyomozzák ki, és küldjék az Egri Vicariushoz, büntetés végett.“ Másik keményebb parantsolatja II. Lajosnak, melly Budán ugyan azon 1525. Esztendőben Febr. 8. költ, egyenesen a' *Bártfaiaknak* szól, kik között valamelly *Krakkói Mester*, és mások is sokan, a' Luther Tudományát terjesztették. ^{c)} De eza' keménység semmit nem használt: sőt bizonyos, hogy éppen akkor, mikor az efféle Parantsolatok küldődtek Budáról, magából azon Városból, és annak vidékéről, az Ifjak egyenesen Luther Mártonhoz Wit-

tembergába mentek tanulni; a' mint|ezt Laskói Csókás Péter nyilván említi. ^{d)} Mind ezek arra szolgálattak okot, hogy még keményebb eszközök vétettetnének elő, mint a' minéműeket az 1523. esztendőbeli Végzés rendelt vala a' Luther követői ellen. Ugyan is, 1525. a' *Verbótzsi István* és *Zobi Mihály* dolgában tartatott *Rákosi Gyűlés* megégettetéssel fenyegette meg mind azokat, valakik a' Luther Tudományához ragaszkodnának. ^{e)}

- a) Lásd azon Levelet Ribini Tom. II. Append. pag. 403—409
- b) A' *Spervogel* Diáriumát tsonkán és sok kihagyásokkal kiadta *Wagner Károly* in *Analectorum Scepusiensium Parte II.* ilyen titulus alatt: *Annales Spervogeliani contracti*; és ebben pag. 155. e' mondódik: „Rector Civitatis (erat is *Ju. Gregorius Mild* alias *Kinast*) fautor et protectör erat „Haeticorum.“
- c) Mind a' két Parantsolatot kiadta *Wagner Károly* In *Diplomatario Sárosiensi anno 1780. Posonii et Cassoviae*; az első ugyan pag. 31. az utólsót pag. 152.
- d) A' szavai ezek: „*Martinum Cyriaci* anno 1524. *Dionysium Lincium Pannonium*, et *Balthasarem Glebam Budensem* subsecutos fuisse ex publicis *Academiae Matriculis*, „eruditus vir *Gaspar Pesthinus* sua industria nobis prodidit. Hos rursus secuti sunt anno 1525. *Johannes Uthmannus Budensis*. etc.
- e) Artic. 4. §. 4. „Lutherani omnes de regno extirpentur, „et ubicumque reperti fuerint, non solum per *Ecclesiasticas*: verum etiam per *Seculares* personas, libere capiantur „et comburantur.“ Hogy ezen Törvény hozattatásának fő oka *Szalkai László* vólt, Lásd *Archiepiscopi Strigoniensis compendio dati* pag. 99. *Szalkai László* által pedig hogy a' Pápának VII-dik Kelemennek Követe *Cardinalis Campegius* dolgozott, lásd *Ribini* Tom. I. pag. 11. sequ.

§. 54. Ha ennek a' rettenetes Törvénynek soha senki áldozatjává nem lett, a' mint *Timon Sámuel* állítja: ^{a)} szép magok megtartóztatása tetszik ki abból az akkori Magyaroknak. ^{b)} De az idő is éppen nem ahoz való vólt, hogy a' Luther követőivel a' Törvény szavai szerint való bánásban mód lehetett volna. Akadályt vetett abban

a' Török miatt való félelem, és nyughatatlanság; melly ellenség mind közelebbről közelebbről kezdte fenyegetni Magyar országot. De akadályt vetett főképpen a' tsak hamar azután elkövetkezett Mohátsi veszedelem, mellynek fontos következései lettek a' Reformátzióra nézve.

- a) In Epitome Chronologica ad annum 1525. Lutheranis in Hungaria neminem injecisse manus, nec rogam illis struxisse, quamvis iidem lege publica exuri juberentur.
- b) Azokon a' három szerentsétleneken kívül, kiket T. Ribini János úr Memorab. Aug. Conf. Tom. I. pag. 19—21. Burius Jánosnak kézírásában lévő Historiájából, és a' Luther Mártonnak a' Biemaiakhoz írt leveléből említ, nints is példa reá, hogy az említett törvényben kitett büntetés valakin elkövetődött volna.

§. 55. A' Luther Tudománya Magyar országon meg nem gátolódhatván: szemlátomást való előmenetele vólt annak Erdélyben is a' Szászok között. Tudnillik már 1526. az elején, mind a' Király Bíró a) *Pemphlinger Márk*, mind a' Szebeni Polgármester *Csukás János*, a' Szebeni lakosoknak nagy részével, a' Luther Tudományát vallották; és az Isteni tiszteletet is a' magok házáinál a' szerint tartották, a' mint azt Luther 1525. végén Wittembergában elrendelte. Megtetszik ez abból a' panaszolkodó levélből, melyet a' Szebeni Canonicusok az Esztergomi érsekhez Szalkai Lászlóhoz küldöttek. b)

a) Ez a' Föember hazájára nézve Sveriából való vólt; Magyar Hazafiúságot (Indigenatus) nyervén, a' Szászoknak Király Bírájává tétetett, a' kik között a' Luther Tudományának és annak követőinek nagy pártfogója vólt.

b) Lásd azt Deákúl és Magyarúl a' Tólnai István Kalauzzában az 569dik óldaltól fogva az 581-dikig.

§. 56. Hogy a' *Mohátsi harc* után, mellyben sok Püspökökkel együtt az Esztergomi érsek Szalkai László is elesett, a' Reformátzio szaba-

dabban terjedhetett az országban: kétséget nem szenved. Mindazáltal, hogy a' Luther Tudományának Magyar országra való bėjövetelét egyedül a' Mohátsi veszedelem okozta volna: éppen nem mondhatni.

a) Ezt az értelmet ama nagy nevű Cardinalis és Esztergomi Érsek Pázmán Péter vitatja, a' midőn a' Kalauzza III dik Könyvének 6-dik Részében ezeket mondja: „A' mi romlott Hazánkba Magyar Országba, midőn 1526-dik esztendőben Lajos Király elesett, vele együtt elveszett az Esztergomi Érsek is Szalkáni László, és a' Váradit Püspök Prinyi Ferentz, és sok több Fő Egyházi személyek; az Ország megszakadoza a' Királyi választáson, és a' sok zürzavarban az Urak kezdének az Egyházi Jóságokon kapdosni. Azért Frangepán Püspök halála után, erővel magának foglalta *Prinyi Péter* az Egri Püspökséget; *Török Bálint* a' Nyitrait; *Czibak Imre* a' Váradit; *Bodó Ferentz* az Erdélyit; *Petrusitz Gáspár* a' Csanádit; *Szeretsen János* a' Pétsit. Lelki Pásztorok nem lévén; a' háborúságok és sok visszavonások füstti alatt, a' Lutherista Tanítók bétsúszának mászának alattomban az Országba. Az Urak is, hogy az Egyházi Jóságokat ne kelletnék kibotsátani kezeikből, nem igen törődtek azon, hogy ne terjedne az új Tudomány, mely az Egyházi Jóságokat prédára botsátja vala. — — — Es' míg a' Püspökségek helyre hozatának annyira elterjede az új Tudomány: hogy noha mind Ország Articulusaival, mind könyvekkel és tanítással igyekeztek ellene állani: de minden orvoslást megvete az elhatalmazott nyavalya.“ Hasonlóképpen írt *Pethő Gergely* is, a' Magyar Kronikájában, (edit. Cassov. anno 1527. pag. 103.) hol ezek a' szavai: „Lajos Királyal együtt a' Moháts mezején a' Püspökök jobbara mind levágattának. Azért az Urak a' Püspökségeket magok közt sákmányra hányák, az Egri Püspökséget *Prinyi Péter* magának foglalá; a' Nyitrait *Török Bálint*; a' Váradit *Czibak Imre*; az Erdélyit *Bodó Ferentz*; a' Csanádit *Petrusitz Gáspár*; a' Pétsit *Szeretsen János*. Ez alatt azért bélopák az Országba magokat a' Luther Tanítványi közzül *Kopátsi István*, *Sztára Mihály*, *Batizi András*, és *Dérai Mátyás*, 's a' t.“ De hogy ezen állatásában, mind a' két Tudós Író hibázott (minthogy a' Luther Tudományja nem a' Mohátsi veszedelem után; hanem még a' II-dik Lajos Uralkodása alatt jött bé az Országba) által látta *Timon Samuel*, a' ki (*Epit. Chronol. rer. Hung. et Transylv. ad annum 1527. pag. 121.*) így szól: „Ferunt (Petrus Pázmánus et Gregorius Pethó) hac tempestate et *Agriensem Episcopatum occupatum esse a Petro Perenyio, Jaurinensem a Paulo Bakithio*; quamobrem Lutheri doctrina sensim irrepit in Hungariam; primique eam intulisse dicuntur *Stephanus Kopátsius, Michaël Sztárai, Andreas Batizius*, et *Mathias Dévaius*. At Regnante Ludovico jam invecata fuit.“ Nyilván van ez az eddig mondottakból is. Mert különben

mi szükség lett volna az 1523. és 1525-dikbeli kemény Végezésekre? Azt sem állíthatni egy általában, hogy a' Mohácsi harcz után *Lelki Pásztorok nem lettek volna; és azért tsúsztak volna bé a' Lutherista Tanítók.* Mert az üressen maradt Egyházi Székek között némelyek mindjárt betöltődtek. Nevezetesen, *Szalkai László* helyébe Zápolya János Esztergomi Ersekké tette *Várdai Pált*; Kalotsai Ersekké *Tomori Pál* helyébe *Frangepán Ferentzet*; Gyula-Fejérvári Püspökké *Gosztónyi János* helyébe *Statilius Jánost*. Lásd ennek életét *Budai Ferentz Lex. III. Dar.* Hasonlóképpen I. Ferdinánd, *Várdai Pált* megerősítette az Esztergomi Ersekségben; Egri Püspökké pedig *Szalaházi Tamást* nevezte. Mind ezek erős gyámolai voltak a' Római Catholica Hitnek az Országban. Bizonyos ez különösen *Frangepáni Ferentzről*, a' ki minthogy a' Franciscanusok Szerzetébe is beállott, mások felett köteleznek érezte magát, a' Római Szék méltóságának őrizésére és őltalmazására. El is járt ebben, mint azt maga a' Pápa III-dik Pál, 1534-ben költ levelében megesméri, a' midőn így szól: „Tibi ob operam, „quam pro sancta fide adversus Lutheranos isthic exhibuisti, „paterne sumus adfecti“ Lásd *Nic. Schmith Episc. Agr. Tom. II. pag. 332.* *Statilius János* pedig Erdélyben a' Luther követőivel erőszakosan bánt, a' mint ezt leírja *Haner György Hist. Eccl. Transylv. pag. 191. 192.* De még azon Világi Urak között is, a' kik Püspöki Jóságokat bírtak, találtattak olyanok, a' kik nem múltattak el semmit a' Római Ekklesiá javára. Nevezetesen *Czibak Imrét* erről átséri Istvánfi Miklós, midőn *Historiarum Libro XII. pag. 123.* felőle így szól: „Rexit Episcopatum Varadiensem per „multos annos, quamquam nullis initiatus sacris, adeo ac- „curate et solerter impia quaevis, et recens exorta dogmata „procul arcendo; ut ne ab ullo quidem Episcopo diligentius „ac vigilantius administrari regieque potuisse ab omnibus „creditum sit.“ *Petrusitz Gáspárnak* is, hogy a' Luther követői eránt idegenséggel kellett viseltetni, világos abból, a' mit *Szegedi Kis Istvánon*, *Tasnádon* elkövetett. A' dolgot *Skaritz Máté* (In Vita St. Szegedini) így adja elő: „Georgius Frater, per aulicum suum, adeoque exercitus sui „Capitaneum *Casparem Perusitium* Sanctum Dei virum ad- „ortus, non solum acerbos ei incussit colophos; sed et „aliter aliquoties pro constanti responsione caesum, rebus „penitus omnibus exiit, *Tasnádioque* eliminavit. Relatam „eam cladem ex ipsomet *Szegedino* aliquando audivi. — „Ajabat vero, intermixto gemitu; ultra 200 libros tunc si- „bi fuisse adeptos, immisericorditerque prorsus a Prae- „fecto ferratis cothurnis calcatum, protritum, vexatumque „sola misero corpori anhelatione superante.“ De *Szeretesen János* is, a' ki a' Pétsi Püspökséget bírta, és *Bakits Pál*, kire I. Ferdinánd a' Győri Püspökség Jóságait bírta, soha nem voltak pártfogói a' Luther követőinek. Nem is magok oktából foglalták el ezek a' világi emberek az említett Püspökségeket: hanem azokat nékik részszerint Zápolya János, részszerint I. Ferdinánd adták, a' végre, hogy az Ország széleit őltalmazzák. Azt sem mondhatni, hogy az új Tudo-

mány *Tanító*i, a' mint szól Pethó Gergely, a' Mohátsi veszedelem után lopták volna bé magokat az Országba. Mert az eddig mondottakból megtetszik, hogy már azelőtt voltak annak Tanítói Magyar Országban, nevezetesen *Szilvási Mihály*, Sátoralja-Újhelyi Prédikátor; *Conradus Cordatus*, és *Henkel János*, Mária Királynénak Udvari Papja. Hogy pedig *Török Bálint* a' Nyitrai, és *Bodó Ferentz* az Erdélyi Püspökséget bírták volna: annak a' Historiába semmi nyoma nintsen. És ebben Ember Pál is hibázik pag. 67. Páriz Pápai Ferentz pedig még inkább, *Rud. Red.* pag. 135. a' midőn azt mondja: hogy az *Egri Püspökség Török Bálintnak*; a' *Nyitrai Czibak Imrének* adódott. Szeretesen *Jánosnak* pedig *Jánus Széchezi* nevet roszszúl ad.

§. 57. A' Mohátsi veszedelem után a' Refor-
mátzió dolga sokkal jobban ment, mint annak-
előtte. Az özvegy Királyné *Mária*, ahoz való
hajlandóságát most már nyilvánban kijelentette.
Minekutánna t. i. Férfjének szomorú halálát meg-
hallván, Budáról, *Turzó Elekkel*, a' ki hason-
lóképpen pártfogója volt a' Luther Tudományá-
nak, *Po'sonba* ment: ott laktában szüntelen a'
Szent Írás Olvasásában foglalatoskodott, és az
abban lévő homályos helyeknek megértésén igye-
kezett. Tudtára esett az özvegy Királynénak ezen
foglalatosága, és a' megtisztított Tudományhoz
való hajlandósága Luther Mártonnak is, a' ki
azért őtet azzal tisztelte meg, hogy a' 37. 62. 94.
és 109. Sóltároknak világosítását, melyet maga
készített, és Wittembergában kinyomtatattott,
egy előljáró levelével együtt, még azon 1526dik
esztendőben, November 1. napján *Mária Ki-
rálynénak* ajánlotta. ^{a)} Kimutatta a' Luther Tu-
dománnya eránt való hajlandóságát Mária Király-
né az 1530dik esztendőbeli Augspurgi Gyűlésen
is, ^{b)} melly alatt szüntelen abban munkálódott,
hogy a' bátyjának V. Károly császárnak szívét
megengesztelje a' Luther követői eránt. Megtet-
szik ez Melanchthon Filepnek abból a' levelé-
ből, mellyet *Augspurgból*, ugyan azon 1530.
esztendőben, Julius 10. küldött Luthernek. ^{c)}

Megjegyzik Máriáról azt is, hogy az Augustai Gyűlés alatt sem lehetett őtet megtartóztatni, hogy az udvari papjának *Henkel Jánosnak* az Evangyéliom szerint való prédikázióit ne hallgassa. Sőt azt mondják, hogy megintette a' bálttyát V. Károly császárt, hogy magát elaltatni ne hagyja, mint hagyta az ő Férje. Annakutánna nem Magyar Országban, hanem Belgiumban lakott, a' mellyen való uralkodást néki a' bálttya V. Károly engedte által. Illyen jótéteményt vévén V. Károlytól, sokak előtt abba a' gyanúságba esett, hogy elébbeni hitére visszatért, annyival inkább, mivel az ő udvari papja *Henkel János* nem ment el ő vele Belgiumba, hanem tőle bútsút vévén, *Boroszlóba* vette magát, és ott az Evangélicus Kanonokok közzé állott, 's életét is ott végezte. De, hogy *Mária*, az Evangyéliomi Tudományhoz való hajlandóságát Belgiumban is megtartotta, ha mind titkon is: megtetszik abból, hogy 1539. a' Római Pápa III. Pál, a' Smalkaldiai egybeszövetkezés alkalmatosságával, a' maga követje által arról tett panaszt V. Károly előtt, hogy *Mária* a' Luther követőivel tart, és azokhoz szít. ^{d)} Még azután jó ideig élt *Mária* Belgiumban, hol 1558. October 18dikán holt meg.

a) Luther Mártonnak ezen levelét kiadta a' tudós *Kolár Ferentz*, in *Originibus et usu perpetuo potestatis Legislatoriae circa Sacra Apostolicorum Regum Hungariae. Vindob. Anno 1774. pag. 123. et 124.* mellyet itt illő felhozni, mivel abból tetszik meg, hogy *Mária* a' megtisztított Tudománynak annakelőtte is pártfogója volt. Így ír tehát Luther: „Clementissima Reginal Constitueram mecum „piorum hominum impulsus consilio, 4 hos Psalmos Majestati Vestrae inscribere, qui communefacerent, ut Majestas Vestra Sanctum Dei Verbum alacriter et hilare in „Hungaria porro pergit promovere. Secunda quippe fama ad „me pervenit, Majestatem Vestram in Evangelium esse „propensam; attamen ab Episcopis, qui magna potestate „in Hungaria praediti et maximam ejus partem possidere

„dicuntur, admodum impediti et averti, adeo ut effusi etiam
„nonnullius innocentis sanguinis auctores exstiterint.“

b) Az Augsburgi Gyűlésen, Mária Királyné, némely Magyar Tanátsosokkal, nevezetesen Zolyomi Kapitány *Beham Gellértel*, Német *Tamással*, és Oláh *Miklóssal* jelent meg. Jelen volt ott I. Ferdinánd is, sok Magyar Főembereknek társaságában, kik között volt Po'soni Prépost *Újlaki Ferentz*, Gróf *Frangepán Farkas*, Budai Prépost *Fáber János*. Lásd *Ribini T. I. p. 27.*

c) Ebben így szól: ἡ ἀδελφὴ τοῦ αυτοκράτορος, Mulier vere „Heroico ingenio praedita, studet nobis placare fratrem, „sed cogitur id timide et verecunde facere.“

d) Fel van ez jegyezve *Raynaldnál in Annalibus Ecclesiasticis T. 21. p. 103.* ezen szókkal: „Significavit Pontifex Caesari, se ea religione, qua de gerendo optime Pontificatu „Deo obstrictus sit, permotum, paterne queri de Maria „Regina Caesaris Sorore, quae clandestine factioni Lutheranarum faveat, eamque esserat, submissisque hominibus causam Catholicorum deprimat, atque optime ab administris „Caesareis constituta impediatur. Certissime constare Pontifici, „ipsam, quo tempore Smalcaldiae initum est Lutheranorum „foedus, Oratorem in eo conventu tenuisse.“

§. 58. Hasonló buzgóságát mutatta Magyar országon az Evangyéliomi Tudomány eránt egy más nagy méltóságú özvegy Aszszonyság. Ez volt *Frangepáni Katalin*, a' Mohátsi hartzon elesett Ugotsai és Máramarosi Fő Ispány *Perényi Gábornak* özvegye; a' ki is Férfjének halála után, különösen a' Szent Írás olvasására adta magát, és abban találta fő gyönyörűségét. Ennek udvari papja *Komjáti Benedek*, magyarra fordítván a' Szent Pál leveleit, és Krakkóban kinyomtatván: azon fordításnak alkalmosságát a' Pátronájához intézett Deák ajánló levelében így adja elő: hogy, *Frangepáni Katalin* néki kezébe adta Szent Pál leveleinek igen régi Magyar fordítását, a' végre, hogy a' hol hibásnak találná, igazítaná meg. De, minthogy az írás is, mint régi, nehéz olvasható volt; a' szólásoknak formáji is benne darabosoknak látszóttak: jobbnak ítélte, 's kevesebb munkának tartotta, újolag fordítani. Ezt a' fordítást osztán

Lengyel Országban, *Hieronymus Vietor* nevű Krakkói Typographus által nyomtatta ki, 1532. melly is legelső nyomtatás Magyar nyelven. ^{a)} Az a' régi kézírás, mellyet Frangepáni Katalin adott által Komjáti Benedeknek, hihető, nem egyéb vólt a' *Báthori László* fordításánál, a' ki a' XV. Században Paulinus Szerzetes lévén, Budához közel, a' Szent Lórintz klastromában, 1456. táján, az egész Bibliát Magyarra fordította. ^{b)}

a) Emlékezik a' Szent Pál Levelének Krakkói kiadásáról *T. Ribini* úr is, *Memor. Aug. Conf. T. I. p. 32.* de sok hibát ejt. Mert egy az, hogy azon kiadást, Dévai Bíró Mátyás, Kopátsi István, Sztárai Mihály, Batízi András, Szegedi István, Ozorai Imre, és Szilvási Mihály munkájoknak gondolja: más az, hogy a' Könyvnyomtatót *Vitus Hieronymusnak* mondja; Perényi Gábort pedig, a' Frangepán Katalin férjét, a' Perényi Péter fijával zavarja össze. Ezekbe a' hibákba nem esett volna, ha a' Komjáti Benedek kiadását láthatta volna, mellyben nékem 1806. a' Pesti Universitás Bibliothecájában, Tek. Schwartner Márton úr barátságá szolgáltatót módot.

b) Lásd Bátori Lászlóról *Tiszt. Horányi Elek* úr *Mem. Hung. T. I. p. 133.*

§- 59. Azon Tanítók között, kik a' Mohátsi veszedelem után, a' Hazában, az Évangyéliomi Tudományt terjesztették, legnagyobb érdemet szerzett magának *Dévai Bíró Mátyás*, a' ki sokaktól Magyar Luthernek neveztetett; hihető azért is: mivel valamint Luther, úgy ez is Szerzetes vólt, és a' Szerzetes élet elhagyása után lett Reformátorrá. Születése helye vólt Erdélyben Hunyad Vármegyében, *Dévánn.* Mitso-da Szerzetben, és mellyik Klastromban élt, nem tudatik. Erdélyből Magyar Országba jöven: Szathmár Vármegyében *Erdődön*, a' Mohátsi hartzon elesett Ország Birájának *Drágfi Jánosnak* fiját, *Drágfi Gáspárt*, udvari papja *Batizi András* segítségével, a' megújított Évangyé-

liomi Tudománnyal megesmerkedtette. Hasonlóképpen Abaúj Vármegyében, megfordult *Perényi Péternél*, ki körül már az előtt *Szilvási Mihály*, és *Siklósi Mihály* forgottanak vala. ^{a)} A' *Dévai Mátyás* Erdélyből lett kijövele idejét, egész bizonyossággal nem tudhatni. Igen hihető mindazáltal, hogy az, 1527. vagy még inkább, 1528. esett. Mert már 1529. Wittembergába ment ki, a' mint bizonyítja Laskói Csókás Péter, a' Wittembergai Magyar Akadémikusok Laistromában. Wittembergában magánál Luther-nél volt mind szállása, mind asztala; mellyből megtetszik, hogy már ötöt Luther más Magyaroktól megkülömböztette, és úgy nézte, mint az Evangyéliomi Tudományban sokra ment embert. Wittembergából, darab idő múlva, *Kassára* hívatott Prédikátornak; hihető azért: mivel ott neve, Abaúj Vármegyében lett megfordulásánál fogva, esmeretes volt. El is ment *Kassára* 1530. és a' Luther Tudományát, mind ott, mind a' körül belől lévő helységekben, nagy előmenettel terjeszthetvén, magának nagy kedvességet nyert.

^{a)} A' Főemberek között legelsőben *Perényi Péter* vette bé a' Luther Tudományát, a' ki Temesi Gróf, Abaúj Vármegyei örökös Fő Ispány, Zemplén Vármegyében *Terebesnek* és *Sátorallja-újhelynek*; a' Dráván innen *Siklósnak*, túl pedig *Valpovárának* ura volt. Régi Vallásbéli értelmét, Sátorallja-újhelyi Pap *Szilvási Mihály* változtatta meg, a' ki az Újhelyi Ekkléziát is, már 1521. kezdette reformálni. Más felől oktatta az udvari papja *Siklósi Mihály*, a' ki vele akkor is, mikor egyik jószágából a' másikba utazott, együtt szokott járni. Ezen Főembernek védelme alatt terjedt a' Reformáció, mind a' Bodrog mind a' Dráva mellyéken, mind a' Tömösvári Bánátban.

§. 60. De más felől, *Dévai Mátyásnak* sok és hatalmas ellenségei támadtak azok között, kik a' Régi Hitnek megmaradását kívánták. Ilye-

nek voltak a' Szerzetesek; nevezetesen egy *Szegedi Gergely* nevű Franciskánus Barát, a' ki híres volt Theologiai Tudományáról; minthogy Párisban tanúlyán, az ott lévő Theologiai Facultástól, (melly a' Felállítójától *Sorbonnának* hívtattott) Doctori Grádusra emeltetett vala. Ez tehát Dévai Biró Mátyást, a' Bétsi Püspök *Fáber János* által, I. Ferdinándnál, a' kinek birtokában volt *Kassa*, elvádoltatta. Az Egri Püspökhöz *Szalaházi Tamáshoz* mindjárt parantsolat küldődött, hogy fogassa el Dévai Mátyást, és vitesse Bétsbe. ^{a)} El is vitetett oda, és tömlöztbe vettetett. I. Ferdinánd úgy ítélvén Dévai Mátyásról, hogy a' Római Ekkle'sia ellen vétett, minthogy Kassán annak Hite ellen prédikált, azelőtt pedig a' Szerzetességet minden feloldoztatás nélkül hagyta el: a' Bétsi Püspökre *Fáber Jánosra* bízta, hogy kérdőre vonván, és hibás értelméről meggyőzvén, jobb értelemre vezesse. Ez tehát több egyházi Személyeket, és a' kérdéseknek a' feleletekkel együtt leendő feljegyzésére, egy Íródeákot is vévén maga mellé, elment a' fogház mellett lévő szobába; a' hol Dévai Mátyást előállítatván, 27 tikkelyeket tett fel eleibe, mint megannyi Eretnkségeket, mellyeket Kassán tanított. Mellyekre Dévai Mátyás úgy felelt, hogy azokat, mellyek tsak költve voltak ellene, magáról elhárította; a' többeket pedig a' Szent Írásból mutatta meg. Így *Fáber János* kívánt végett nem érhetvén, ha magán állott volna, minden bizonnal keményen megbüntette volna Dévai Mátyást: de I. Ferdinánd nem hagyta oda menni a' dolgot, hanem őtet, példás kegyességgel szabadon bocsátatta. Ekkor tehát, úgymint 1531. Dévai Mátyás visszatért Magyar országra; de nem Kassára, hanem a' Zápolya János birtokiba. Nevezetesen ment Budára, a'

Zápolya János lakó helyébe, úgy gondolkodván, hogy mivel ezen Király körül jobbra Erdélyi emberek voltak, azok ő néki, mint hazájok fájának, inkább pártját fogják. Budán, bevett értelmét egész bátorsággal hirdetvén: ismét veszedelmet szerzett magának. Mert a' Szerzetesek feltámadván ellene, őtet Zápolya János Király előtt elvádolták, kinek parantsolatjából osztán, Budán tömlöztzre vettetett, de a' mellyből darabb idő múlva ismét békével elbocsátódott. ^{b)}

a) Bizonyítja ezt, a' már feljebb is említett Spervogel Konrád, Wagner Károlynál, Analectorum Scepusiensium Parte II. pag. 165. a' hol is az 1531. esztendőre ilyen jegyzés található: „Feria 5ta ante Martini (Festum) facta est seditio propter Praedicatorum Hungarorum, qui fuit Monachus profugus de clastro suo; quem Reverendissimus Dominus Thomas Episcopus Agriensis, Cancellarius Regis Ferdinandi, ex mandato Regentium captum per Huszarones Ludovici Pekri, sine voluntate Cassoviensium, misit ad Castrum *Likava*: ab inde missurus est ipsum Regi Ferdinando, et propter hoc ortus est maximus tumultus Cassoviae contra Episcopum.“

b) Ez miképpen esett, Skaritzza Máté a' Szegedi Kis István életében pag. 2. így írja le: „Devaius cum reversus Wittenberga, ob novam docendi formam pro haeretico apud Joannem Regem Cassoviae (de inkább *Budae*: mert Kassa nem volt akkor a' Zápolya János birtokában) delatus esset, jubetur in carcerem abripi, et damnatis ad mortem associari. Contigit vero tunc fabrum quoque ferrarium in eam ipsam custodiam mancipari ob laesum equum Regium in calce ferrea illi ineptius induenda; quod quidem Rex indignissime ferens, conditionem mortis sanitati sui equi adstrinxerat. Sed in carcere, ultró citroque, ut fit, habito sermone, ubi spiritu vere, Evangelico hominem Devaius imbuisset, interimque equus restitutus suae pernicitati fuisset; admonetur laeto nuncio faber, ut custodia excedat. Devaium seu haeticum igne comburendum ibi relicturus. Atque citra omnium et Regis opinionem, ubi se quoque faber ejusdem religionis cum Devaio esse constanter pronunciasset, simulque velle cum eodem mortem peti, nuncque omnium maxime sapere coepisse etc. ambo tandem libere confessioni in pace dimissi fuere. Id quod oculatus mihi testis, admodumque veridicus coram non semel retulit.“

§. 61. Kiszabadúlván a' Budai tömlöztből Dévai bíró Mátyás, Budáról, egy darabig el

nem távozott; hanem ott az Evangyéliomi Tudománynak terjesztésében munkálódott. Hogy pedig több sikere lenne tanításának: az Evangyéliomi Tudománynak sarkalatosabb igazságairól két kis munkát készítvén, ^{a)} azokat Budán az ő barátinak általadta, ezek pedig leírván, az Országnek különböző részeibe elküldözték. Azok között, kik Dévai Mátyástól Budán a' Luther Tudománnyát bévették, voltak két Fő Egyházi Személyek is, úgymint *Bátsi v. Bátsi Ferentz*, Szepesvári Prépost, és Zápolya Jánosnak Secretáriusa, és *Bebek Imre*, Gyula-Fejérvári Prépost, kik akkor mind ketten a' Zápolya János udvarában forgottak. Minekutánna pedig Zápolya János, Budáról 1534. Nagy Váradra ment, hogy birtokinak mintegy közepette lévén, mindenfelé jobban vigyázhasson: Dévai is Budát elhagyta, és ment az I. Ferdinánd birtokába Vas Vármegyébe, a' Zápolya Jánostól I. Ferdinándhoz állott *Nádasdi Tamáshoz*, a' ki is Dévai Mátyástól megvilágosíttatván, a' Luther Tudománnyának nem tsak terjedését engedte meg Vas Vármegyében, mellynek Fő Ispánja volt; hanem a' mint alább meg fog tetszeni, olyan intézetekről is gondoskodott, mellyeknél a' Reformátziónak meggyökereztetésére, semmi nem lehetett foganatosabb.

a) Egyiknek titulusa e' volt: *De dormitione Sanctorum*, mellyben a' Szenteknek segítségül való hívását ostromlotta: a' másik tanított a' *Hitról*, *Megigazulásról*, *Kegyelemről*, és a' *Keresztyén Vallásnak* más ágazatiról.

§. 62. Vas Vármegyében forogván Dévai Mátyás, hogy a' több helyek között Sárváron is tartózkodott, nyilván mutatja az, hogy 1535. egy munkáját Sárváron költ levelével ajánlotta *Bebek Imrének*. Melly munkának készítésére e'

következendő dolog adott alkalmatosságot: Dévai Mátyásnak Budán készített írási az Országban elterjedvén, sokaknak gondolkodását megváltoztatták. Ettől indítatván a' már említett *Szegedi Gergely*, Dévai Mátyásnak megtzafolására írt egy munkát, mellyet minekutánna Bétsbe felküldött, és az oda való Püspökkel *Fáber Jánossal*, végig nézetett 's megigazított: ugyan tsak Bétsben kiadatott *Rudimenta Salutis* név alatt. Ezt Sárváron laktában midőn meghallotta Dévai Mátyás két munkát dolgozott. Az elsőnek ezt a' titulust adta: *Confutatio apologiae cujusdam Gregorii Szegediensis, Ordinis S. Francisci, super quadam sententia Mathiae Dévai editae, per eundem Dévai Hungarum*. Ajánlotta a) Gyulafejérvári Prépost *Bebek Imrénék*. A' másik munkáját így nevezte: *Apologia quarundam propositionum, summam doctrinae Christianae continentium, contra indoctas censuras, indocti Franciscani Gregorii Zegediensis*; és ezt ajánlotta a' Szepesi Prépost *Bátzi v. Batsi Ferentznek*. E' két munkáit ki akarván nyomtatatni Dévai Mátyás, Sárvárról 1535. a' végén, vagy 1536. az elein, elindúlt Német Országra, Wittembergába, az ő régi Tanítójihoz, Luther Mártonhoz és Melancthon Filephez szándékozván. Midőn Norimberga Városán ment volna által: megbetegedvén, egy darab ideig ott megállapodott, és *Vitus Theodorus* nevű Tudóssal megesmerkedett. Elbeszélvén ennek mind azt, a' mi rajta történt, nevezetesen, hogy miképen bánt ő vele *Fáber János*, és mitsoda kérdéseket tett eleibe, ő pedig azokra miket felelt: kérte *Vitus Theodorus*, hogy néki írja le azt az egész megkérdeztetést, úgy a' mint történt, a' *Fáber János* szavaival, és az arra adott feleletekkel együtt. Meg is tselekedte

ezt Dévai Mátyás, a' mennyire ráemlékezhetett; és azt osztán *Vitus Theodorus*, a' Dévai Mátyás említett két munkájához ragasztván, kiadta 1537. ilyen titulus alatt: *Articuli, in quibus Mathias Dévai Ungarus, Viennae, a Reverendo Patre Joanne Fabro damnatus est, non eo prorsus ordine, quo examinatus est; sed quem memoriae beneficio tenere potuit, conscripti.*

a) Ezen ajánlásból megtetszik, hogy ez a' Prépost már akkor feleséges ember volt; mert a' levelet így végzi Dévai Mátyás: „Vale in Christo una cum consorte, pro qua, verbo „Dei eruditus, omnem haereditatem paternam maluisti amittere, quam more quorundam per vagos concubitus voluntari.“ Lásd erről bővebben Budai Ferentz Lex. I. Dar. *Bátsi Ferentz* élet. a' 76. óld.

b) Ez a' három munka, a' mint akkor együtt; a' hely feltevése nélkül kinyomtatódott, a' Debreczeni Ref. Collegium Bibliothecájában épen megvagyon.

§. 63. Azután, 1537. a' végén, Dévai Mátyás Vas Vármegyébe vizatért, a' midőn Melanchthon Filep igen szép levéllel ^{a)} ajánlotta őtet Nádasdi Tamásnak. Idővel, úgy látszik, Helvétziába is kifordult, az ott lévő Theologusokhoz. Mellyet abból hozhatni ki, hogy noha mind eddig szorosán a' Luther értelmét követte: mint ez megtetszik a' Fáber János kérdéseire adott feleleteiből is: ^{b)} mindazáltal 1543. az Úr Vatsorája felől a' Zwinglius értelmét tartotta és hirdette. A' honnan a' Sáros Vármegyei Prédikátorok panaszt is tettek ő ellene Luthernél: kiknek Luther a' következő 1544. esztendőben Aprilis havában érzékenyül azt felelte, hogy Dévai Mátyás ő tőle azt a' tudományt nem tanulta. ^{c)} Az 1544. esztendő után hol járt, miket tselekedett, és minémü véget ért Dévai Mátyás? nem tudhatni. A' Reformáta Ekklesiák Énekes Könyvében a' Dítséreték között a' 270. szám alatt, máig is megvan egy Éneke, a' mint ezt

a' verseknek első betűi mutatják, mellyekből e' jó ki: Mathias Dévai f. *axax*, fecit. Ez az Ének, melly a' Keresztyén Vallás summáját foglalja magába, így kezdődik: „*Minden embernek „illik ezt megtudni 's a' t.*“ Ezzel az alkalmatossággal illő megvísálgálni, mikor kezdett *Zwingliusnak* az Úr Vatsorája felől való értelme, mellyet a' Reformátusok gyülekezete követ, Magyar Országra bójóni? Ennyi bizonyos, hogy már 1530. János nevű Kis Szebeni Prédikátor Sáros vármegyében, a' Zwinglius értelmét követte, és a' Papoló székéből is azt tanította, melly miatt Eperjesen és Kassán nagy mozgás lett. ^{d)} Bizonyos dolog az is, hogy már 1539. a' Thúrótz vármegyei Fő Ispány *Révai Ferentz*, a' ki igen tanult ember vólt, nagyon habozván az Ur Vatsorája felől való tudományban, a' maga megtsendesítésére írt Luther Mártonnak, hogy világosítsa meg őtet, és erősítse meg az Úr vatsorája felől való értelemben. Ezen levelében *Révai Ferentz*, felhordta a' Zwingliánusok erősségeit, a' mint ez megtetszik magának Luther Mártonnak válaszából, mellyet Wittembergából Augustus 4. napján 1539. küldött Révai Ferentznek. Azon erősségekre mindazáltal Luther meg nem felelt, azzal mentvén magát, hogy nem értra. ^{e)} Révai Ferentznek a' Zwingliánusok értelméhez való vonszódása azt mutatja, hogy annak az értelemnek jókor bé kellett jóni Magyar országra; és éppen nem akkor, a' mikor itten a' Helvétziai Vallástétel elfogadódott, melly dolog sokkal későbbben, úgymint 1567. esett. Ennek bizonyossága az is, hogy már 1548. a' Po'soni Diétán ^{f)} kemény végzés hozódott a' *Sacramentariusok* ellen, kik a' Luther követőitől megkülömböztetődtek.

- a) Kiadta ezt a' levelet, melly Lipsiában October 7 napján 1537. költ, Tiszteletes Ribini Úr, *Memor. Aug. Conf. Tom. I. p. 40. 41.*
- b) Abban a' kérdésben, ahol a' Sákramentokról vagy on szó, ezt felelte Dévai Mátyás: „Sacramenta non esse va-
„cua signa, praerique in et sub signis verum corpus et
„sanguinem Christi.“
- c) Luthernek ezen egész levelét T. Ribini János Úr feljebb megnevezett munkájába Tom I. p. 60. bétette, mellyben nevezetesek ezek a' szók: „Quod de Mathia Dévai scribitis,
„vehementer sum admiratus, cum et apud nos sit ipse adeo
„boni odoris; ut mihi ipsi sit difficile vobis dicere scriben-
„tibus. Sed ut sit, certe non a nobis habet Sacramenta-
„riorum doctrinam.“ Itt a' *Sacramentariusokon* értetnek a' Zwingliánusok.
- d) Bizonyítja ezt Bártfai Evangelicus prédikátor, és az öt felső városoknak: Lótsének, Kis Szebennek, Bártfának, Eperjesnek, és Kassának Esperestje *Séverinus Scultet*, *Hypomnema* nevű munkájában, (melly 1599. jött ki) midőn így szól: „Anno Christi 1530 docuit in Ecclesia Cassoviensi
„Parochus seu Pastor ejusdem, Antonius Transilvanus, qui
„in literis eodem anno ad vicinum Eperjesiensem pasterem
„itidem Evangelicum, et Concionatorem ipsius datis, signi-
„ficat, se jam pridem accepisse literas a Domino Martino
„Luthere Doctore, quibus hortatur ipsum ob amorem Dei
„ad constantiam. Ea occasione ipse quoque Antonius Tran-
„sylvanus commonefacit Praefectos vic nos de praestanda
„constantia in eadem confessione, et queritur de Joanne
„Praedicatoris Cibiniano, quod ab ipsorum instituto alie-
„natus Sacramentariorum imitatur Doctrinam.“
- e) Erről T. Ribini Úr pag. 43. így szól: „Lutherus, ut virum
„magna apud Hungaros existimationis (Franciscum de Re-
„va) in sententia confirmaret, prompte respondit atque
„alacriter. Sed num ad Revaii expectationem? id nos
„quidem aequis lectoribus, et quaestionis controversae
„peritis judicandum relinquimus.“ A' Luther levele így kezdődik: „Etsi literas tuas, Vir clarissime! inter multas
„occupationes scripsisse videam: ipse quoque miratus ta-
„men sum, quomodo tanta argumentorum copia tibi ex
„Zwinglio inhaeserit in re Sacramentaria, et valde doleo
„te istis argumentis ita moveri. Cum ipse quoque sim occu-
„pator modo, quam ut prolixius mihi scribere liceat; in-
„terim per Christum et salutem tuam te oro, ne corruas in
„errorem.“
- f) A' Diétai végezésnek szavai Art. 9. ezek: „Sacramenta-
„rios; juxta admonitionem Regiae Majestatis, qui adhuc
„in Regno supersunt, procul expellendos esse de omnium
„bonis, Ordines et Status Regni statuerunt; nec amplius
„illos aut quempiam illorum intra Regni fines esse reci-
„piendos.“

§. 64. A' túl a' Dunán lévő Magyar országban, *Nádasdi Tamáson* kívül, hatalmas pörtfogója és előmozdítója volt a' reformátzióknak *Enyingi gróf Török Bálint*, a' ki Veszprém vármegyebéli örökös jószágán *Enyingen* kívül, Somogy vármegyében *Somogy* és *Sziget* várait; a' Mohátsi veszedelem után pedig Veszprém vármegyében *Pápa* városát is bírta; melly azelőtt a' Zápolya familiáé volt. ^{a)} Az említett két vármegyékben tehát, az Evangyéliomi tudomány ezen főember óltalma alatt terjedt el. Ki által vitetett legyen a' Luther értelmére, emlékezeibe nem hagyódott. Hozzávetésképpen mindazáltal úgy gondolhatni, hogy azt nem egyéb, hanem az Ipa *Pemphlinger Márk* tselekedte; kinek a' megtisztított Tudományhoz való ragaszkodása, és az eránt való érdeme már feljebb említődött, a' Szászok reformátziója históriájában. Ez a' főember, minekutánna Zápolya János Magyar országi királlyá tevődött: Erdélyt végképpen oda hagyta, és jött Magyar országra, nevezetesen a' Túl a' dunán lévő részre, Vas vármegyébe, az I. Ferdinánd birtokába. Így közel lakván a' vejéhez: találhatott abban módot, hogy azt a' maga értelmére vezérelje. Ezek szerint, *Pápa* városának reformáltatása, mellyet *Török Bálint*, valamelly *Bálint* nevű *Pap* által vitetett véghez, nem eshetett 1526. mint ez Ember Pálnál ^{b)} állítódik: hanem valamivel későbbben; minekutána t. i. az 1527-dikbeli ország Gyűlés rendelkezéséből, Zápolya Jánosnak a' Ferdinánd birtokában lévő jószági, a' Fiscusnak esyén, *Pápa* városa, I. Ferdinándtól, *Török Bálint*nak adódott. Azután pedig az 1535. esztendő vége felé, I. Ferdinándtól Zápolya Jánoshoz állván *Török Bálint*; és azért említett jószágait elvesztvén: azok helyett néki Zápolya János Magyar országban *Debre-*

zent, Erdélyben pedig *Hunyadot* adta. Ekkor esett osztán az, hogy Páparól *Bálint Papot* Debreczenbe hozatván Török Bálint: ez a város is bévette a' reformátziót 1536. mellynek bévételét addig, hihető, *Czibak Imre*, és azután *Martinúsius György* gátolták volt meg.

a) Hogy Pápa városa, a' Mohátsi veszedelem előtt Zápolya Jánosé volt: lásd *Petr. de Reva Monarch. et S. Cor. Regu. Hung. Centur. VI. Script. Rer. Hung. Schwandtner Tom. II. pag. 711.* a' hol e' mondódik: „Johannes Zápolya opibus „potens, praeter Transylvaniam possidebat in Hungaria „arces plurimas, castrum Threnchin, Sudcha, Leva, Kéz- „za, Lethava, Sklavinia, Baymotz, Árva, Likava, Uyvár, „Dunavec, Scepusium, Késmárk, Richno, Szadvár, Mu- „rán, Rákos, Thorna, Regézt, Bodókeő, Thálya, To- „kay, PÁPA, Ugod, Csesznek, Kővár, Zelenavár, et „complures alias.“

b) *Hist. Eccl. Ref. Hung. et Trans. pag. 525.*

§. 65. *Bihar vármegyének* déli részében mindazáltal, a' Kere's mellyékén, nem különben *Békés vármegyében*, elébb is kezdett meggyökerezni a' Wittembergából behozatott Tudomány. Mert a' mint *Nadányi János a)* az 1532. esztendőre felhozza, már akkor a' Kere's és Maros között voltak Evangélicusok, kiket három Nadányiak, úgymint: *Mélius*, *Gyárfás*, és *István* óltalmaztak, kiknek Bihar és Békés vármegyében szép jószágaik voltak abban az időben. Említi azokat a' Tudós embereket is, a' kik mint meg annyi szövétneknek voltak azon a' részen; úgymint: *Ozorai Imrét*, *Gálszétsi Tamást*, (*Istvánnak* kellett volna írni), és *Literáti Lukátsot*. A' *Katona Geleji István* Anonymussa is, a' ki, úgy látszik, *Pesthi Gábor* volt, ezt erősíti meg, a' midőn azt mondja, b) hogy Békést *Ozorai Imre*, a' Nagyságos *Ladányi* és *Massai* Uraságok idejében reformálta. Tsak az a' különbség a' két Író között, hogy az utolsó a' *Massai*

nevet is említi. Ez a familia, Istvánfi Miklós szerint, Olasz országban a *Massai Márchióktól* (Marchiones Massae) vette eredetét; a' honnét Magyar országra szakadván, Bihar és Békés vármegyékben szép jószágokat bírt. Bizonyos dolog, hogy *Massai Imre c)* a' megtisztított vallásnak követője és a' Gyulai oskolának nagy pártfogója volt; kinek példáját követte idővel *Massai Eulália is*, a' Torna vármegyei Fő Ispány *Magótsi Gáspár* felesége, a' kinek Debreczeni Prédikátor Mélius vagy Juhász Péter az ő válogatott prédikázióit ajánlotta 1563. d) Ennek elei voltak tehát azok, a' kik a' Kere's mellyéken Bihar és Békés vármegyékben a' Nadányiakkal együtt ápolgatták a' reformátorokat, a' kik között *Ozorai Imre*, kit mind a' két író említ, *Békési; Gálszétsi István* pedig *Gyulai* prédikátor volt. A' harmadik, kit Nadányi János *Lukas Litteratusnak* mond, hihető, nem más volt, hanem *Thúri Lukáts*, a' ki az ő tudományáról neveződhetett Literátusnak. Ez annyival hihetőbb, mivel Laskói Csókás Péter is *Thúri Lukátsot* az *Ozorai Imre* társágában említi. e) Ezek tehát hármann Wittembergából visszajöven, az ott tanult tudományt foganatosan terjesztették, még pedig keitő közülök nem tsak szóval, hanem írással is. *Gálszétsi Istvánnak* ugyanis, már 1538. egy könyve jött ki, f) mellyben 1. a' *Parantsolatokról*; 2. az *Apostoli Credoról*; 3. az *Imádságról*; 4. a' *Gyónásról*; 5. a' *Keresztyéni szabadságról* tanít. Noha még, a' mint Bod Péter szól: g) „nem tisztult volt jól meg a' régi — — — Tudománytól; de mindazáltal a' megigazulásról jól értett, 's a' fundamentomról, ha néhol láttatik is másképpen szólni, azt az időhöz képest meg lehet engedni.“ Nem külömben *Ozorai Imre*, ki nagy eszköz volt a' Békési, Zarándi, és Bihari

résznek reformálásában, 1546. adott ki egy munkát Magyar nyelven: *De Christo et Antichristo* titulus alatt, *h*) mellyben mind a' tanítás módja, mellyet követett, mind a' tudomány, mellyet tanított, megmaradt. Ámbár tehát a' Váradi püspök *Martinúzius György* mindent elkövetett a' reformátzió ellen: mégis annak elterjedését meg nem gátolhatta. *Debreczen* is, a' Török Bálint által béhozott reformátzióban, noha maga ez a' főember 1541. Konstantinápolyba fogva vitetett, *i*) gyarapodott annak két fiai Török Ferentz és és Török János alatt, kik mind ketten Attyok példáját követték. Ezek alatt Debreczenben a' XVI. Század közepén híres prédikátor vólt *Rádán Balás*; kinek egy éneke *k*) máig is megvan az énekes könyvben. Ennek a' tudós embernek Debreczeni prédikátorságára esik az az idő, a' midőn a' reformátor Magyarok kezdték azokat az énekeket készíteni, a' mellyek osztán idővel a' *Nagy Sóltárban* egybefoglaltattak. *l*)

a) *Flori Hungarici* pag. 216. „Melius, Gervasius, et Stephanus Nadányii Emericum Ozorai, Thomam Gálszétsii, et „Lucam Litteratum, ceterosque inter Crysum et Marusium Evangelicos patientia tutati sunt.“

b) „Békésinum reformavit Emericus Ozorai, tempore Magnificorum Dominorum Ladányi et Massai.“

c) Lásd Budai Ferentz Lex. II. Darab.

d) Nyomtatott Debreczenben 1563. in 4-to.

e) Így szóll tudnillik az 1530. esztendőről: „Hoc anno appulerunt Emericus Ozorai, et Lucas Thurinus.“

f) Titulusa ez: *A' Keresztyéni Tudományról való Könyvtske. Gálszétsi István Mestertől szerzetelt. Nyomtatódott Krakkóban 1538. in 8. Lásd T. Horányi Mem. Hung. Tom. I.*

g) Magyar Athén. pag. 90.

h) Nyomtatott Krakkóban Hieronymus Victor által in 8-vo minori. A' Szerző magát írta *Ozorai Emrének*. Megvan ez a' ritka könyv a' Debreczeni Ref. Coll. Bibliothekájában: de titulus nélkül. Ezen könyvből gyönyörűséggel láthatni az ő tanítása módját, a' midőn a' pél-

dákat és világosításokat az itt körül belől lévő helyektől és városoktól veszi.

- a) Török Bálint szinte tíz esztendeig tartott fogságában haláláig megtartotta az Évangéliomi Tudományt, minden Vasárnap prédikáziót hallgatván a' tömlöztben egy Johannes Transylvanus nevű prédikátortól.
- k) Ez az Ének, melly a' Ditséreték közt 280. így kezdődik: „*Buzzó szívhől te fjjaid Edes „Atyánk Néked könyörgünk.*“ „A' Radán Balá's nevét a' versek első betűiben láthatni,
- l) Tselekedte ezt Debreczeni prédikátor és egyszersmind Superintendens Göntzi Fabricius (v. Kováts) György 1597. Lásd Magyar Athén. pag. 100. és, Veszprémi István Biogr. Tom. IV. pag. 363. Azon Énekek Szerzőit pedig lásd Ember Pálnál Hist. Eccl. pag. 73. et sequ.

§. 66. A' Békési és azzal határos részen ki által vivódott légyen főképpen elébb a' reformátió dolga a' XVI. Század közepe táján? meglehet tudni *T. Szathmár-Németinek* ezen szavaiból. „A' bóldog emlékezetű *Szegedi István* házánknak másik részében reformált, vagy a' másoktól már ezelőtt elkezdett reformátiót erősítette, és propagálta. Wittembergába megyen, Lutherhez 1541. Onnan megtérvén, kezdi reformálni Tasnádot 1545. de ottan Fráter György nevű baráttól, akkori király kintstartójától üldöztetik, és onnan kiűzetik. Azon 1545. a' Gyulai ekklé'sia scholájába hívatatják, a' hová már annak előtte a' reformátió eljutott volt, Körös Maros mellől. A' Gyulai ekklé'siából 1546. hívatatják a' Czeplédi ekklé'siába, és egyszersmind a' schola igazgatására, mellyben a' Filep Melanchthon Theologiáját tanította. Innen két esztendő múlva 1548. Nagyságos Petrovits Péter, kit már reformált vala Munkátsón *Kálmántzi Márton*, *Temesvárra* ad hívatalt neki, az oskolának igazgatására, a' hol már akkor tanított az ekklé'siában *Lippai Kristóf*. Itt dicséretesen tanított Szegedi. Az ó jó Collégája *Lippai* meghal. Petrovits Péter helyébe követ-

„kezvéen Losontzi István: ez — — — Sze-
 „gedit Tömösvárról, több igaz tanítókkal együtt
 „számkivetésbe üzte. E' számkivetésnek hosz-
 „szas bujdosása után 1551. *Túrta* a' Berettyó
 „mellé mégyen; a' hol a' schola tanítására meg-
 „fogadtatik. Itt dítséretesen tanít, és prédikáll.
 „Innét 1553. *Békésre* adatik hivatala. Itt is se-
 „rényen tanítván és prédikálván, számkivetést
 „és minden javaiban való felprédáltatást szen-
 „vedvén, *Tólnára* viszik, ugyan 1553. a' hol-
 „ott a' scholában tanuló Ifjakat szorgalmatosan
 „tanítja vala az Evangyéliomi igazságra. Ugyan
 „itt *Starinus Mihály*, akkori Tólnai papnak, és
 „több Evangyéliomi igazságot kívánó emberek-
 „nek kérésére az Innepekben prédikálván, sokat
 „az igazságban megerősíte, sokat az igazságra
 „hoza. Innen a' megnevezett *Starinustól* a' *Las-
 „kői* ekklé'siába kommandáltatik 1554. a' hol
 „mind a' scholában, mind a' templomban tanítja
 „az Evangyéliomi igazságot, holott egész Bara-
 „nyaságnak Superintendensévé tétetik, a' hol
 „mennyit szenvedett, az Evangyéliomért, a' ki
 „tudni akarja, olvassa meg az ő életéről írott
 „oráziót.“^{a)}

„Így terjedt kijjebb kijjebb az ő fáradságá-
 „val együtt munkálkodó Isten kegyelme által az
 „Evangyéliom az egész alföldön.“ Ezek a' szavai
 Szathmár-Németi Mihálynak, a' Békési részről
 arra a' részre vezetnek bennünket, melly délre
 Máramaroson túl a' Dunáig fekszik, és a' melly
Tömösvári bánátnak szokott neveztetni.

a) Tzéloz itt Szathmár Németi Mihály a' *Skaritza Máté* fel-
 jebb említett munkájára, mellyben Szegedi Kis István
 életét igen szépen leírta deákul 1568.

§. 67. A' Mohátsi veszedelem előtt, Temesi
 Gróf, *Perényi Péter* lévén, azután is egy dara-

big a' Temesi vidékre ez a' főember vigyázván: ott az Evangyeliomi tudomány szabadon prédikálódhatott. Sőt, minthogy *Brandenburgiai Marchio György* is, II. Lajos királynak atyafija és nevelője, a' ki a' reformátciónak minden kétségen kívül barátja vólt, Istvánsi szerint, ^{a)} mikor az Udvartól távol lehetett, többire a' Tömösvári bánatban, a' maga várában *Lippán* tartózkodott: méltán hihetni, hogy ennek tekintete és pártfogása is segítette azon a' részen a' reformátziót. *Lippa* városa legalább hogy azt jókor bévette, abból tetszik meg, mert az odavaló lakosok a' magok oskolájából 's magok fijai közzül egyet, úgymint a' közelebb említett *Lippai Kristófot* 1544. Theológiát tanulni a' Wittenbergai académiába küldötték. Ezen két főembereken kívül, egy nagyságos aszszony, *Jaxith Péternek* özvegye, *Anna*, már 1530. ugyan ott, az Evangyeliomi tudományt, nem tsak bévette, hanem gyarapítani is kezdette. Nevezetesen, bizonyos ezen főaszszonyságról, hogy midőn a' Bánatban lévő *Nagy Laki* várának hadnagya *Vitus Lukáts Török* rabságba esett, annak kisedet fiát *Vitus Jánost*, a' megtisztított Vallásban nevelte fel; elsőben *Gyulára*, annakutánna *Erdődre*, onnan *Nagy Bányára*, innen ismét *Sáros Patakra* küldvén tanulni. Annakutánna pedig 1549. költségével a' Wittenbergai akadémiába való kimenetelre segítette; kiből osztán idővel igen híres orvos Doctor és egyszersmind Liskai prédikátor, utóljára pedig *Sáros Patakon*, mind prédikátor mind oskola tanító lett. Ez a' *Vitus János*, mint-hogy mikor elmaradt, egy darabig a' Bánatban *Balsaráth* nevű helységben neveltetett, azon helytől *Balsaráthi Vitus Jánosnak* hivattatott, és ezen név alatt szokott említettetni minden íróktól. ^{b)}

a) Histor. Libr. XVII. pag. 301.

b) Bővebb tudósítást vehetni felőle Néhai Dr. Veszprémi István Úr Biographiájának I. Részéből pag. 10. et sequ.

§. 68. Ugyan tsak a' *Tömösvári bánatban* hatalmas segítője volt a' reformátciónak *Petrovits Péter* is; a' ki a' Zápolya János halála után, azon vidék fő igazgatója lévén, lakóhelyeiben, úgymint: *Lippán, Betskereken*, az Evangyéliomi tudomány terjedésének nem tsak szabad útát engedett, hanem *Tömösváron* a' várbán két Evangyélíkus prédikátort is tartott. Ilyenek voltak 1548. a' mint Szatmár-Németiből közelebb említődött, *Lippai Kristóf* és *Szegedi Kis István*, kik mind ketten a' Wittembergai akadémiában tanultak; ez, a' L. Csókás Péter laistroma szerint, 1543. amaz pedig 1544. Ki világosította meg elsőbben *Petrovits Pétert* a' Vallás dolgában, és mikor? meg nem mondhatni. Szatmár Németi Mihály ugyan azt Kálmáncsehi Mártonnak tulajdonítja, (ki másképpen *Kálmáncsehi Sánta Mártonnak* is neveztetik) a' midőn Szegedi Kis Istvánról szólván, ezt mondja: „A' Nagyságos Petrovits Péter, kit már annakelőtte reformált volt Munkátsón Kálmántsai Márton, *Tömösvárra* ad hívatalt néki (Szege„dinek).“ Másutt ismét így szól: „1530. tájban „kezd reformáltatni *Munkáts* is; mert a' nagyságos *Petrovits Pétert* itt reformálá *Kálmántzi Márton*.“ De ezt hibásan mondja; mert egy az, hogy *Petrovits Péter*, még 1530. nem bírta *Munkátsot*, annyival inkább ott nem lakott: hanem későbbben, úgymint 1551. mikor Izabella Zápolya Jánosnak özvegye erdélyt elhagyván, Lengyel országba, neveztesen *Lembergbe* költözött: más az, hogy maga *Kálmáncsehi Márton* is, sokkal későbbben jött ki erdélyből, a' mint erről allább lészen szó. Ez tehát Petrovits

Pétert nem reformálta, hanem az Evangyéliomi tudományban csak megerősítette, 1551. táján, minekutánna t. i. *Munkátsot* I. Ferdinánd *Petrovits Péternek* ajándékozta. A' Tömösvári bánátban Petrovits Péter helyébe fő igazgatóvá *Lossontzi István* rendeltetvén: ez a' reformátziót nem csak megakadályoztatta, hanem szintén elöltotta azon vidéken. ^{a)})

a) Ezt *Skaritzza Máté*, a' Szegedi Kis István életében, így adja elő: Petro Petrovitsio e vivis exempto, successit „Praefecturae diversi omnino ingenii et nonnisi militiam „spirans, Stephanus Lossoncius, qui — — propediem „cum plerisque aliis orthodoxis et *Gregorio* Pastori olim „Detsiensi, exturbavit inde etiam *Szegedinum*, cujus quidem minis hoc facilius collecta illa Ecclesiola tergum „vertit, quod jam rumor afflavisset Turcam obsidendae „arci (Temesváriensi) singulariter inpendere.“ Ez a' Töröknek Temesvár alá való menetele meg is lett nem sokára, a' midőn Lossontzi István, a' katonáival együtt, levágattatott.

§. 69. Sokkal szerentséebben ment a' reformátzió, jobban is meggyökerezett mind a' *Szilágyságban*, melly két vármegyére, úgy-mint, *Kraszvár*ra és *közép Szólnokra* terjed ki, mind pedig annak szomszédságában, *Szathmár vármegyében*, *Bélteki Drágfi Gáspárnak*, és buzgó feleségének *Báthori Annának* pártfogások alatt, kik mind ketten a' megtisztított tudomány prédikálóinak és követőinek, valóságos ápolgatói voltak. Ez a' *Drágfi Gáspár*, ki is, Szathmár vármegyében *Erdődön* lakott, mind familiájára, mind pedig tisztire nézve nagy tekintetű ember volt. A' nagy Attya *Drágfi Berthold*, Mátyás király alatt, annak hadakozásiban, sokszor viselt vezérséget; II. Ulászló alatt pedig Erdélyi vajdaságot; ez építette az Erdődi várat, nem különben az ott lévő pompás templomot. Az Attya pedig *Drágfi János*, II. Lajos királysága alatt Ország bírása volt; kire a' Mohátsi

hartzkor, a' Szűz Mária képét 's ország Czimé-
 rét viselő Zászlónak gondviselése bizódott. A'
 Mohátsi hartzon elesvén *Drágfi János*, minden
 jószága szállott az ő egyetlen egy fiára *Drágfi*
Gáspárra, a' ki osztán mind Kraszna mind
 közép Szolnok vármegyékben fő Ispányságot vi-
 selt. Ennek a' nagy úri embernek reformáltatá-
 sáról, és a' reformátionnak ő alatta lett terjedé-
 séről így ír Szathmár-Némethi Mihály: „E' Mél-
 „tóságos úrnak (azaz Török Bálintnak) nyomdo-
 „kát követte a' nagyságos *Drágfi Gáspár*, Szath-
 „már mellett Erdőd várának ura, ki is bévévé
 „a' reformátziót *Deretskei Demetertől*, ki a'
 „Szilágyban reformált János király idején 1530.
 „Ennek óltalma alatt ama nevezetes Luther és
 „Melanchthon alatt tanúit emberek, *Kopátsi Ist-*
 „*ván*, *Dévai Mátyás*, és *Batízi András* a) re-
 formáltak.“ Pázmán Péter pedig b) ekképpen:
 „Prínyi után *Drágfi Gáspár* is megmételtesedék,
 „a' *Batízi András* és *Dévai Mátyás* tanításából.“
 E' két író tehát egyformán a' *Drágfi Gáspár*
 reformáltatását jókorra teszi, mint a' ki Prínyi
 Péter és Török Bálint után legelsőben tért a' re-
 formátzióra. — *Deretskei Demeterről*, a' kinek
 Szathmár Némethi Mihály, valamint a' *Szilágy-*
ságnak, úgy *Drágfi Gáspárnak* is reformáltatá-
 sát tulajdonítja, nagyon híjjános esméretünk
 vagon. Tólnai István így szól felőle: c) „A'
 „Szilágyságot *Deretskei Demeter* hozá az Eyan-
 „gyéliomi világosságra 1527. Ez reformálá *Drágfi*
 „*Gáspárt* is 1530.“ Hihető tehát, hogy *Deretskei*
Demeter a' *Szilágyságból*, a' hol a' reformátzió
 terjesztéséről elhíresedett, Szathmár vármegyébe
 is elment Erdődre *Drágfi Gáspár*hoz; noha kü-
 lömben is lehetett módja benne, hogy azon fő-
 emberrel a' maga értelmét közölje, minthogy az,
 Kraszna és közép Szolnok vármegyékben, mel-

lyek a' Szilágyságot teszik, fő Ispánja lévén, hivatala szerint ottan gyakran megfordult. A' mit *Deretskei Demeter* elkezdett, azt tökéletességre vitték osztán a' feljebb említett két reformátorok; *Batízi András* és *Dévai Biró Mátyás*. Mennyire buzgott ez a' Méltóság az Evangyéliomi tudomány mellett, és mennyire kitette magát azért a' gyűlölségre? mutatják Tólnai Istvánnak ama' szavai: ^{d)} „A' tekéntetes és nagyságos úr Drágfi Gáspár, János király és a' püspökök megbántásokkal nem gondolván: ezek — — ellen a' reformátor lelki tanítók baját felvévé, és szívesen óltalmazá, 's őket táplálá „*Erdődön* a' maga városában.“ Ezen reformátor lelki tanítók között való volt *Böldi Sebestyén*, Bélteki prédikátor Szathmár vármegyében; a' kire tzeloz Szathmár Némethi Mihály, a' midőn így szól: „Erdőd városát *Sepestyén pap* reformálta, 1530.“ De itt tévelyedés van: mivel a' Wittembergai akadémiában *Böldi Sebestyén*, a' ki a' Csókás Péter laistromában *Sebastianus Baldiusnak* íródik, 1536. tanúlt. Ha tehát Erdődöt ő reformálta: ez legfeljebb is 1537. eshetett; melly dolog annyival is hihetőbb, mivel így a' Tólnai István felyebb említett szavainak is tökéletesebb értelmét vehetni. Tudnillik, Zápolya János királynak és a' püspököknek Drágfi Gáspártól lett megbántódása akkor esett, mikor ez a' király 1538. *Fráangepáni Ferentzel*, *Fráter, Györgyel*, és *Statilius Jánossal* ^{e)} Nagy Váradon által Erdélybe ment, hogy Ildik Szolimánnak, a' ki akkor Moldvában volt, ha Erdélybe bé akarna ütni, ellent álhatna. Mert ekkor azon három püspökök a' reformáció elterjedését észre vévén a' Szilágyságban, *Dágfi Gáspárt*, mint oda való fő Ispánt, megszóllították 's megfenyegették, sőt a' király Zápolya János előtt is elvá-

dólták. Idővel osztán, ez a főember, erdődön a' *Kopátsi István* szolgálatjával is élt, a' ki a' Laskói Csókás Péter laistromában *Stephanus de Kaputsnak* írodik. Ment ez a' Wittembergai akadémiába 1542. visszajövéen onnan, és *Drágfi Gáspártól* hívatalt vévén, *Erdődön* mind a' templomban szolgált, mind az oskolában; melly két foglalatosság egybe vólt kötve azokban az időkben. Az Erdődi oskolában mind a' Deák mind a' Görög nyelvet serényen tanítván: mindenfelől nagy számmal mentek ő hozzá a' tanulók, kik között vólt a' feljebb említett *Balsaráthi Vitus János* is.

a) A' *Drágfi Gáspár* reformáltatását, *Ember Pál*, H. E. H. pag. 127. nem *Batizi Andrásnak*, hanem *Batizi Mihálynak* tulajdonítja, de alig ha nem tévelyedésből. Mert maga is (pag. 93.) azon Prédikátorok között, kik, a' *Drágfi Gáspár* intézete szerint, 1545. Erdődön tartódott 'Sinatban' megjelentek, nem *Batizi Mihályt*, hanem *Batizi Andrást* említi. Egyszersmind *Ember Pál*, a' felhozott helyen, annak a' *Magyar Catechesisnek* is, melly a' XVIIedik Században, a' Reformáta Oskolákban tanítódott, és azokban, még a' *Siderius János* (Tarczali Prédikátor, és Abaújvár 's Torna vármegyékbeli Ekklé'siák Esperestje) *Catechismusának* 1597. lett kijövele után is, az 1600. esztendő táján tartódott *Borsod, Gömör, és Hont* vármegyékbeli Ekklé'siák 'Sinatjának' végzése szerint (lásd *Ember Pál. Hist. pag. 296.*) meghagyattatott, *Batizi Mihályt* mondja Szerzőjének, és ebben *Bod Péter* is (*Magyar Athénússa* 32. oldalán) véle megegyez. Ha ez, az a' *Batizi Mihály* vólt, a' ki a' Bereg-zászi 'Sinat tagjai között említődik: úgy látszik, hogy jóval azután adta ki Catechesisét; minthogy arról, sem a' Tartzali, sem a' Göntzi 'Sinatokban, említés nem tevődött; holott lett volna rá alkalmatosság akkora, a' midőn a' *Calvinus János Catechesise* ajánlódott a' Prédikátoroknak.

b) Kalaúz. p. 217.

c) Igaz Keresztyén Tudomány után vezető Kalaúz. p. 563.

d) Lásd Tólnai István Kalaúz. p. 562.

e) Ezek mind a' hárman Püspökök vóltak: az első ugyan Egri, a' második Váradí, a' harmadik pedig, Erdélyben, Gyula-Fejérvári.

§. 70. Utóljára, mikor már látta *Drágfi Gáspár*, hogy mind az Evangyélika ekklé'siák-

nak, mind a' lelki tanítóknak száma szépen megszaporodot: arról kezdett gondoskodni, hogy az Evangyéliomi tudományt rövid summába szedesse, melly osztán sinórmértékül szolgáljon az ekkle'siákban. E' végre Erdődön *papi gyűlést* vagy 'Sinatot akart tartatni; de ezt véghez nem vihette, 1545. Januáriusnak 25. halála törtévényén. A' felesége mindazáltal *Báthori Anna*, férje szándékát véghez vitte; mert még abban az esztendőben 'Sinatot gyűjtetett egybe *Erdődön*. Ezen *Erdődi 'Sinatban* 29. prédikátorok jelentek meg, kik is September 20. napján (1545.) a' magok hitének ágazatit XII. tzikelyekben írták le. ^{a)} A' 'Sinat előlülője volt *Kopátsi István*, Erdődi prédikátor és iskola Rector. A' több tagjai közzül azon 'Sinatnak nevezetesek: *Tordai Demeter*, a' ki abban az időben *Óvári prédikátor* volt, és *Batízi András*, a' ki akkor a' Tokaji ekkle'siában szolgált. ^{b)} De jelen volt abban *Husztai Tamás* is Máramarosból, *Szigetről*; a' honnan úgy gondolkozhatni, hogy ott más meszsze lévő vármegyékből is jelentek meg prédikátorok. Azt az időt tehát, mellyben a' Magyar országi Evangelica ekkle'siák, a' római ekkle'siától megkülömböztetett társaságot kezdtek formálni, itten kell kezdeni. Másik esztendőben, u. m. 1546. amaz öt felső Magyar országi Szabad királyi városok is, u. m. *Kassa*, *Lótse*, *Bártfa*, *Eperjes*, és *Kis-Szeben*, mellyek I. Ferdinánd birtokához tartoztak, magokat egyesítvén, az Eperjesi gyűlésben bizonyos rendet szabtak vallásoknak gyakorlására, mellyet egynéhány tzikkelyekbe ^{c)} foglaltak.

a) Mind a' Tzikkelyeknek titulusit, mind a' 'Sinathat jelen volt Prédikátoroknak neveit megláthatni *Ember Pálnál* pag. 93 úgy szintén *Páriz:pápainál* is in *Rudere Redivivo Misc. Tig. Tom. 2. pag. 139. 146.* De magok a' Tzik-

kelyek homályban heverték mind addig, míg azokat Tiszt. Tud. Tóth Ferentz Úr, a' *túl a' Tiszai Ref. Püspökök Elete első Tóldalékjában*, Szászvárosi Prédikátor T. De'ri Istvának 1624. készült Kézírása szerint, mellynek mássához, 1812. Szászvároson lakó Tek. Kerekes Abel Úr segítségével jutott, közre nem botsátotta. Ezekből megtetszik, hogy *Ember Pál*, a' VII. d. Tzikkely Titulussának feltevésében hibázott, a' midőn e' helyett: *De veneratione Sanctorum*, ezt tette: *De veneratione Sacramentorum*. Helyesebben tehát és tökéletesebben, az Erdődi 'Sinat Tzikkelyei ezek: I. De Trinitate Sancta. II. De Filio Dei, unico Mediatore. III. De Justificatione hominis peccatoris coram Deo. IV. Quid et qualis sit Fides justificans. V. Bona opera quo, et quare facienda. VI. Sacra duo, Baptismus et Coena Domini, eorumque administratio, et effecta. VII. De Sanctis mortuis, qui honorandi sunt imitatione honorum operum, officio vocationis et charitatis, non invocationis. VIII. Gradus Christianae libertatis. IX. De triplici Confessione, et quare Auricularis sit in Ecclesia retinenda? 1. Ob doctrinam. 2. Consolationem. 3. Absolutionem. X. De Capite Ecclesiae, quod est Christus. (Ezen szók után e' tevődik: *et Ordinaria Episcoporum Successio*. De ennek itt helye nints. Mert a' Tzikkelyben nem az *Ordinaria Episcoporum Successio*ról: hanem az *Ekklesiában lévő Rendről* van szó. Ennek az egy Tzikkelynek titulussát tehát *Ember Pál* jobban tette fel ekképpen: *De Capite Ecclesiae, et Ordine decoro servando in Ecclesia: de a' Typographus* elhibázta, így nyomtatván ki: *Orations decora servando in Ecclesia*. Ellenben, megtévedett *Ember Pál*, mikor a' következő Tzikkelynek ilyen titulust adott: *Secessionis a Pontifice et Ecclesia Romana rationes redduntur*; melly dolgról ott emlékezet sints, hanem az adódik elő, mi okból távoztak légyen el az *Ordinaria Episcoporum Successio*tól. *Ember Pált* tehát tévedésbe, hihető az ejtette, hogy vagy ezt a' szót, *Successio*, *Secessionis*nak, vagy az utánna következőt, *decessimus*, *secessimus*nak olvasta). Ugyan is, a' következő Tzikkely így van: XI. Quare ab Ordinaria Successione Episcoporum *decessimus*. Végre, a' XII. Tzikkelynek ez a' titulussa: *Consensus in Articulis Augustanae Confessionis*. Maga pedig a' Tzikkely ekképpen adódik elő: „*In reliquis Articulis consensimus cum Ecclesia vera, sicut patet in Confessione Fidei Augustanae invictissimo Imperatori Carolo V. semper Augusto exhibita an. 1530.*“ Itt már méltó Kérdés az: hogy, kiknek Tudományát állította meg, vagy, legalább, kiknek Tudományához járt közelebb az Erdődi 'Sinat? a' Lutheránusokéhoz-e, vagy pedig a' Reformátusokéhoz? Ha meghatározva akarunk szólni: *Lutheránusoknak* azokat kell mondanunk, a' kik az *Augustai Vallástétel* mellett úgy állanak, a' mint az, V. Károly Császárnak, 1530. esztendőben beadódott. Ennek X. d. Tzikkelyében, az *Úr Vatsorájáról való tudomány*, így adódik elő: „*De Coena Domini docent, quod Corpus*

„*et Sangvis Christi vere adsunt, et distribuuntur rescen-
tibus in Coena Domini: et improbant secus docentes.*“ De
idővel, úgymint 1540. (lásd *Kibini*. T. I. p. 107.) ezt a'
Tzikkelyt Melanchthon Filep, a' kinek pennájából ment
vólt ki az Augustai Vallástétel, ekképpen változtatta
meg: „*De Coena Domini docent, quod cum pane et vino
vere exhibeantur corpus et sanguis Christi, vescentibus in
Coena Domini.*“ azonban a' végiről ezen szókat: *et
improbant secus docentes*, elhagyta; következésképpen azon
Tzikkelyen nagyot lágyított. Az Erdődi 'Sinat Vidik
Tzikkelyének ezek lévén a szavai: „*Confitemur, in Coena
Domini, sub pane et vino vere exhiberi corpus et sangui-
nem Christi:*“ látnivaló, hogy azon 'Sinat Tagjai, az
Augustai Vallástételnek nem az eredeti, hanem a' későbbi
meglágyított Tzikkelyét választották el, melly az övékkel,
kivéven azt, hogy a' *cum pane et vino* helyett, *sub pane
et vino* kifejezéssel éltek, tökéletesen megegyez. Miért
tselekedték ezt, holott szabadságokban állott volna a'
másikat választani? Minden bizonyjal azért, mert ezt
helyesebb értelemnek tartották. Úgyde azok, kik Luthert
szurosan követték, olyannak nem tarthatták; hanem
tsak azok, kik a' Calvinus tudományához szítottak.
Ehből tehát úgy látszik, azt kell kihozni, hogy az Erdődi
'Sinat, nem a' Lutheránusok, hanem a' Reformatusok
tudományához kívánt közelebb járni. Nintsen is
abban semmi lehetetlenség, hogy már ekkor a' Zwinglius
és Calvinus értelme követőkre talált ezen a' részen.
Mert maga is az, a' ki Drágfi Gáspárt, Erdődön,
a' megtisztított tudományra kezdte vinni, úgymint, Dévai
Biró Matyás, már ekkor a' Zwinglius és Calvinus
értelmén vólt. (Lásd feljebb §. 63.) De, hogy vóltaképpen
is, inkább a' Calvinus, mint a' Luther értelmére
hajlottak az Erdődi 'Sinat Tagjai: megt-tszik, mind
abból; hogy az 1552. tartódott *Beregszászi 'Sinat*, melly
nyilván olyanokat törlött el, mellyek Luther által meg-
hagyattak vólt, következésképpen az Úr Vatorájára
nézve is Lutherrel egyet nem érthetett, Első Végzésé-
nek ezt tette: *Confessio vera de S. Coena, in Synodis su-
perioribus exhibita, roborata est: elébb pedig, tsak az
Erdődi és Toronyai 'Sinatok tartódtak; mind abból, hogy
magok az Erdődön egybegyűlt Prédikátorok, a' XIIIdik
Tzikkelyben azt mondják: hogy ők, a' többi Tzikkelyekre
nézve, (mellyekről t. i. ezen 'Sinat Végzéseiben szó nin-
tsen) megegyeznek az Augustai Vallástétellel, melly V. Károly
Császárnak beadódott. Mert, ha általánfogva a'
Luther értelmén lettek vólna, azt kellett vólna monda-
niok, hogy az Augustai Vallástételnek minden Tzikkelyeiben
megegyeznek. Az *Ecclesia vera* nevezethen sem
lehet akadékoskodni, mert ez tsak azt mutatja, hogy
az Erdődi 'Sinat Tagjai, az ő Lutheránus Attyokfijait,
az említett különbözés mellett is, megbetsülték, és a'
közöttök lévő különbséget még akkor olyannak nem
tartották, mellyért egymástól el kellene szakadniok.
Egyébaránt, hogy a' Zwinglius és Calvinus értelmén*

lévők, magoktól sem vonták meg az *Ecclesia vera* titu-
lust: megtetszik abból, hogy az *Egeröölgyi Vallástétel-
nek*, midőn azt I. Ferdinándnak beadták, alá ezt irták:
Ecclesia vera in Valle Agrina collecta. Mind ezek azt mu-
tatják, hogy a' Magyar Prédikátorok, kik eleinte Lu-
thert szorosan követték, minekutánna a' Zwinglius és
Calvinus tudományát megízeltették is, nem egyszerre,
hanem apródonként távoztak el Luthertől. Elsőben,
ugyan is, az Úr Vatsorája dolgában, az Augustai Val-
lástételnek azt a' Tzikkelyét fogadták el, mellyet a'
Calvinus értelme szerint is lehetett venni. Ugyan akkor
kérésbe hozták a' *Gyónást*: de egyszerre el nem tör-
lötték, hanem róla olyan Tzikkelyt hoztak (Art. IX.),
melly az Augustai Vallástételnek a' *Peccatorum Confes-
siót* illető szavaitól különböz, és azoknál világosabb.
Különböz, mert *Divina* és *Fraterna Confessiót* is említ,
melly az Augustai Vallástételben elő nem fordul. Vilá-
gosabb: mert nyilván kimondja, hogy *Confessionem Au-
ricularum, esse juris divini, non dicimus*: mellyet az Au-
gustai Vallástétel nem tselekszik; hanem legfeljebb ennyit
mond: *enumerationem delictorum non esse necessariam jure
divino*; melly mellett még maga a' *Gyónás* lehetne *juris
divini*. Azomban, a' *Confessióról* az Erdődi 'Sinat tsak
ezt mondja: *consensimus in Ecclesia retinendam esse*: az
Augustai Vallástétel pedig ezt: *diligenter retinemus in
Ecclesiis*. Így készítet mintegy útát az Erdődi 'Sinat
arra, hogy nem sokára azután (1552.) a' *Fülbégynás*
egészen eltöröltetnék, ellenben, a' közönséges helyen
való Vallástétel a' bűnökről (*publica peccatorum confes-
sio*) megállíttatnék. És éppen ez okra nézve ítélte szük-
ségesnek az Erdődi 'Sinat, a' Vallásnak fővebb Ágazati-
ról, értelmét bizonyos Tzikkelyekbe foglalni: a' töb-
bekről pedig azt végezni, hogy azokra nézve az Augus-
tai Vallástétellel megegyez. Szükség mindazáltal itt meg-
jegyezni, hogy nem ezt mondja: „In reliquis Articulis
„consensimus cum Ecclesia vera, sicut patet ex Confes-
„sione Fidei August. hanem ezt: „In rel. Art. cons. cum
„Ecc. vera, sicut patet in Confessione Fid. Aug.“ Az
első ezt tenné: a' mint megtetszik az Augustai Vallástétél-
ből: az utolsó pedig ezt teszi: a' mint az Augustai Val-
lástételben nyilván van. azaz, akárki láthatja; mint szól
Cicero is, midőn azt mondja: *in tabulis patet*.

b) *Butizi András*, Wittembergába lett kimenetele előtt,
(melly is a' mint Laskói Csókás Péter laistroma mutat-
ja, 1542. esett) a' mint feljebb említődött, Drágyi Gáspár-
nak és annak Háza népének reformálásában. már hasz-
nos szolgálatot tett vala. Viszszatérven pedig, a' mint
Iratosi János bizonyítja, *tokaji Prédikátorrá* lett. Az
Erdődi 'Sinatban is tehát úgy jelent meg, mint tokaji
Prédikátor.

e) Ezen tzikkelyeket meg lehet látni T. Ribini Urnál in
Memorabilibus Augustanae Confessioni addictorum pag. 67.
et sequ.

§. 71. E' szerint a' Római ekkle'siától elszakadtak száma naponként nevedvén, 1548. a' Po'soni diétán olly végzés tevődött, ^{a)} melly a' reformationnak nem tsak további terjedését akadályoztassa meg, hanem azokat is, a' kik a' Római ekkle'siától elváltak, azon ekkle'sia kebelébe visszavigye. I. Ferdinánd ezen Diétai rendelés végrehajtásában magát igen mérsékelve viselte. ^{b)} Nevezetesen, az említett felső magyar országi öt Városoktól azt kívánta, hogy hitekről való vallástételeket önéki adják bé, mellyet azok meg is tselekedtek, ^{c)} 1549. Ugyan is *Stöckel Lénárt* által Confessiót ^{d)} készítettvén; azt Deák, Magyar, s Német nyelven kinyomtatva, 1549. I. Ferdinánd királynak bémutatták, melly is minthogy öt városok nevében adódott bé, rendszerint *Pentapolitana Confessió*nak nevezetik. ^{e)}

a) Erről a' Diétai Végezésről már oda feljebb tevődött emlékezet annyiban, a' mennyiben ez által a' *Sacramentariusok* az Országból kitiltattak, Nevezetes dolog, hogy ebben az Augustai Vallástételt tartók név szerint nem említettnek. Midőn mindazáltal ugyan azon Po'soni Diéta Végzéseinek 5dik tzikkelyében ezek a' szók fordulnak elő; „Quod ad negotium Religionis omnes Ordines et Status Regni una voce sentiunt, cultum divinum et Religionem ad pristinam normam esse redigendum, et haereses undique tollendas:“ ezekből az Augustai Vallástételt követők is érthettek. De tsakugyan az is igaz, hogy az Augustai Vallástételt tartóknál gyűlölségesebbek voltak a' *Sacramentariusok*; sőt magok is az Augustai Vallástételt tartók ezektől idegenkedtek, mint-hogy az Úr Vatsorájáról különböző értelemben voltak.

b) A' Királyi Commissariusoknak e' dologban való magok viselését egy akkori időbeli *Türk Dániel* nevű ember, a' ki, a' mint hozzá vethetni, Lötsei Senátor volt, a' Diáriumában így írja le; „Anno 1549. 19. Augusti venerunt Commissarii duo a Majestate Regia Domino nostro Clementissimo Reverendissimus Dominus Episcopus Vatziensis *Stephanus Bardalla*, (ennek igaz neve volt *Sbardalla* et *Schibrich senex* (ezt tisztábban *Zsibriknek* hívták, volt Fő Világi ember abban az időben) inspectum Ecclesiarum harum Urbium superiorum. Quorum adventu

„multi valde perterrefiebant, timentes Religionis ever-
 „sionem. Verum tamen mitius agebant. Deinde descen-
 „dentes Commissarii ad *Eperjes*, eo convocatione Civi-
 „tatum habita, exposuerunt adventus sui causam; et de-
 „sideraverunt a singulis Civitatibus confessionem fidei
 „suae.“ Még világosabban láthatni ezen mérséklett bá-
 „nás módját a' Bártfai Ekklé'sia Tanítóinak azon levelé-
 „ből, mellyben az úgy nevezett *Bartfense Jubilaeumot*
 Szepest Vármegyei Vice Ispán *Horváth Gergelynek* ajánlot-
 ták, mellyben így szólnak: „Anno 1548. ad has et Mon-
 „tanás Civitates cum Mandatum misisset Rex Ferdinan-
 „dus, postulans sibi reddi rationem totius constitutionis
 „Ecclesiasticae, ac imprimis doctrinae Religionis: Civi-
 „tates ingenue ac aperte fassae sunt, se esse *Confessio-*
 „*nis Augustanae*, licet scirent hanc Confessionem pericu-
 „lo non carituram; cuius avertendi causa non negarunt
 „viri boni et constantes veram fidei suae doctrinam.
 „Cumque Ferdinandus suo loco relicta Augustana Con-
 „fessione, et suspectas habens Civitates vel Zwingliani
 „vel Anabaptistici furoris (ezt szebben lehet vala kitenni)
 „qui sub Augustana Confessione lateret; peculiari scri-
 „pto rationem reddi doctrinae Ecclesiasticae iuberet;
 „*Leonardus Stöckelius* manum adhibuit in conscribenda
 „Civitatum Confessione.“

- c) *Stöckel Lénárt* (*Leonardus Stöckelius*) születésére nézve
 volt Bártfáról való. Tudományának fundamentomá
 ugyan ott vetette meg. Wittembergába kimentvén
 minekutánna *Luthert*, *Melanchton*, és *Bugenhagius*
 hallgatta volna, *Izlebiában* Rectorságot viselvén
 1539. Bártfára a' Hazájába hivatalt vett, az ott lévő
 Oskolának igazgatására és tanítására. Ekkor tehát lejött;
 maga *Luther*, levele által, ajánlván őtet a' Bártfaiak-
 nak. Ezen időtől fogva a' Bártfai Oskolában szolgált
 egész az 1560. esztendőig, mellyben megholt. Mint tudós
 és tanult emberre ő reá bízódott az említett öt Városok
 Confessiójának feltevése. Írt több munkákat is, nevezet-
 esen *De Antichristo*; de a' mellyben nagy erőtelenségét
 mutatta ki. Mert a' mint *Bod Péter* szól a' Magyar
 Athenásban pag. 249. „azokat, a' kik néki az Úr mun-
 „kájában „Szolgatársai voltak, nem sajnállotta *Anti-*
 „*christus Szolgáinak* nevezni, azért, hogy vele egyet nem
 „értettek az Úr Vatsorája dolgában.“ Ugyan így ítélt
 róla ama Tudós Catholicus Író Tisztelendő *Horányi Elek*
 Úr is *Memoriae Hungarorum* Tom. III. pag. 309.
- d) Megláthatni azt tzikkelyről tzikkelyre *T. Ribini János*
 Úrnak Memor. Augúst. Conf. Tom. I. a pag. 79—86.
- e) Szükség itt megjegyezni azt a' megtévelyedést, a' melly
 Ember Pálnak Lampékól kiadatott *Ecclesiastica Histo-*
 riájában fordul elő pag. 69. a' midőn ezen öt Városok
 Vallástételének I. Ferdinánd eleibe lett terjesztése, az
 1530. esztendőre, és így 19. esztendővel elébb tevődik,
 mint kellene.

§. 72. Azon idő előtt mellyben ezek estek, úgymint 1548. már megholt vala *Perényi Péter*, mitegy hatodfél esztendeig tartott fogsága után, mellyet Austriában Német-Ujhelyben (*Neustadt*) szenvedett. ^{a)} Holt teste az özvegyének *Székely Klárának* és a' Fijának *Perényi Gábornak* kiadattván, a' Sáros Pataki Várbeli templomban temettetett el. ^{b)}

a) Ezen fogságnak okáról és egyéb környülállásairól legbővebb tudósítást lehet venni Néhai T. Budai Ferentz Lex. 3. Darab 84. és azt követő oldalain.

b) Megmutatta ezt ellene mondhatatlanul *Rotharides Mihály Proleg. Lineament. Hist. Hung. Liter. pag. 152. sequ.* abból a' Deák Halotti Beszédből, mellyet Sáros Pataki Professor *Szikszaï Fabricius Balás* 1567. esztendőben, Julius 28dik napján, a' Perényi Péter fia, Perényi Gábor felett, sok Fő Urak jelenlétében Sáros Patakon tartott, és a' melly 1570. Wittembergában in 4. ki is nyomtatódott. Ugyanis, ebben nyilván íródik, hogy ez a' Perényi Gábor, Abaúj Vármegyének Fő Ispánja, Magyar ország felső részében lévő Magyar Hadaknak Fővezére, Tárnok-Mester, Császári és Királyi Tanácsos, és utóljára Ország Bírāja, szintén úgy, mint az Attya *Perényi Péter*, Sáros Patakon temettetett el: erre mutatván im' e' koporsó kövére metszett versek is: (melly koporsó kő a' S. Pataki Várbeli Templom oldalába bétéve, a' verseknek egy részével együtt, most is láttatik.)

Hunc PETRUS in tumulum sua clauserat ante PARENUS

Ossa Parens, hanc qui vallavit moenibus Urbem.

CLARA dehinc Mater, SZEKELINI sangvinis, atque

BARBARA dicta soror, rapuit quam Parca priorem.

Ultimus his Gabriel jungit se nominis haeres.

E' szerint, az a' nyomorúlt költemény. hogy a' Perényi Péter holt testére, a' *Terebesi* Templomban, minden esztendőben, eltemettetése napján, égi tűz szíllott volna le, míg nem tsontjai és porai onnét kihányattak: magában összeomlik; mivel a' Perényi Péter holt teste nem is *Terebesen* temetődött el.

§. 73. Minekelőtte *Perényi Pétert* elhagynánk, illő említeni, hogy azon tanítók közzé, a' kik ennek a' főembernek a' megtisztított evangéliomi tudományban oktatást adtak, tartozik

Sztárai Mihály a) is, kinek neve a' Magyar reformátorok között nem utolsó helyet érdemel. Volt ez, Perényi Péternek, *Siklósi Mihály* után, Udvari papja. Tudományát, nem Wittembergában, mint a' több Magyar reformátorok, hanem Olasz országban, nevezetesen *Paduában* szerzte. b)

Perényi Pétertől, úgy látszik, akkor vált el, mikor az, 1542. fogságra vitetett. Azután Laskói prédikátor lévén, alsó Baranyában reformált. Melly forgolódásában őtet mások felett segítette az a' mód, mellyet követett. Mivel tudnillik szép szava volt; Muzsika ízléssel is bírt: rendszerint, a' nép előtt elébb kellemetesen, és szívrehatóképpen énekelt, és azután prédikált. Ezen módja által a' hallgatók szívét úgy megnyerte, hogy a' körül belől lévő Városokból és Falukból, férjfiak és aszszonyok seregenként sietnének ő bozzá. c)

Említődik felőle, hogy a' *Gyulai* és *Debreczeni* ekklesiákban is szolgált; d) de az időnek meghatározása nélkül. Bizonyosabb az, hogy *Tolnán* 1553. rend szerint való prédikátor, és egyszersmind *Baranyai Superintendens* volt. e) Az utolsó Hívatalt 1554. *Szegedi Kis Istvánnak* adta által, kit a' prédikátori tisztre, és a' Laskói ekklesiában való szolgálatra ugyan azon esztendőben rendelt vala. f) De a' tolnai prédikátorságban legalább 1557. megmaradt. g) Az 1557. esztendő után, minémű sorsa, állapotja, és kimenetele lett légyen, nem tudhatni. Számos énekei h) maradtak meg, a' reformáta ekklesiákban énekeltetni szokott dítseretek között, mellyeknek argumentomi a' 'Sóltárokból vevődtek.

a) Jgy neveztetett *Esztárról*, a' hazájáról, melly Helység Bihar Vármegyében, N. Váradhoz közel, fekszik.

b) Nyilván bizonyítja ezt *Skaritzza Máté*, a' Szegedi Kis István életében, a' midőn így szól: „Nec attinet hic de „*Starino* piae memoriae magno sanae nostri seculi Theologo, dicere: cum ipse non alibi, quam *Patacii*, in „Italia, mercaturam studiorum sit consecutus.“ E' vólt az oka, hogy a' Mu'sikához, és Éneklés mesterségehez, mellyek Olasz Országban, eleitől fogva, minden más Tartományok felett, virágoztak, jól értett.

c) Lásd ezekről tolnai Prédikator és azon vidékbeli Esperest T. *Patai Sámuel* Úr levelét, mellyet 1647. September 10dikén küldött Sáros Pataki Professor T. Szilágyi Bénéjamin Istvánhoz, a' ki akkor a' Reformátzió Historiája kidolgozásában fáradozott, *Ember Pálnál Hist. Eccl. p. 662.* sequ.

d) *Gyulai* szolgálatja, T. *Patai Sámuel* Úr' közelebb említett Levelében fordul elő: a' *Debreczenit* pedig, *Ember Pál*, pag. 628. és *Veszprémi István Biogr. Tom. IV. pag. 362.* említik.

e) Nyilván emlékezik erről *Skaritzza Máté*, a' Szegedi Kis István életében, a' midőn az 1533. esztendőről így szól: „Laboravit Szegedinus *Tolnae*, sed maxime in Schola. Nam „*Michaële Starino sacris praesidente*, nonnisi in festis potioribus ad concionandum flecti potuit.“

f) Világos ez, *Skaritzza Máté*nak ezen szavaiból: „*Starino* „qui Episcopum suae Baroviae agebat, versus Dravam „profecto, Lascovienses Pastore carentes precario com- „misere, ut Szegedinum ad eos transmitteret, suoque „tempore ordinaret. Quod et probe is praestitit Lascoviensibus. — — Caeterum (*Szegedinus*) instantia non „minus populi, quam exhortatione *Starini*, impositioni „manuum sese submisit, anno Christi 1554. celebrata ipsius ordinatione, maxima cum solennitate. — — „Doctor inde, et *Generalis totius Baroviae Superintendentens*, et virtute propria et communi omnium suffragio „declaratus est, anno aetatis 49.“

g) Ugyanis, abban az esztendőben, és egyenesen Tolnán esett az, hogy *Sztárai Mihály*, az *Athanasius* Görög püspök életét Magyar versekbe foglalta; mint megtetszik ezen munka utolsó verséből, melly így vagon:

Tólna Városában a' Duna mentében,
Az ezer ötszázban. és az ötvenhében,
Egy nyomorúlt ember ezt írá versekben,
Kikből ditsértetik a' nagy Isten Ámen.

h) Ezekre az Énekes Könyvben könnyű rátalálni a' versek első betűiből, mellyekből hol ez jó ki: *Michael Starinus fecit*, hol ez: *Sztárai Mihály*.

§. 74. A' Sztárai Mihályról való emlékezés, Magyar országnak arra a' részére vezet bennünket, a' melly sem nem I. Ferdinánd sem nem Zapolya János özvegye Izabella alatt, hanem egyenesen Török kézen vólt.

Ide tartoznak a' most említett *Tolna* városán kívül, *Buda*, *Székes-Fejérvár*, *Czepléd*, és *Szeged*. Mind ezeknek lakosi, ámbár a' Török igája alattnyögtek; mellyet az is nehezített, hogy gyakran, a' Muhamed vallásának felvevéseire unszoltattak és kénszerítették: a) a' megújított evangyéliomi tudomány mindazáltal, ezen sanyargatásoknak közepette is, tsudállatosan terjedt és gyarapodott közöttök. b) Tolnán ugyan *Zigericus Imrének*, c) a' már említett *Sztárai Mihálynak* és *Thuri Pálnak*: *Czepléden Szegedi Kis Istvánnak*, *Szegeden pedig Abádi Benedeknek* d) munkájok által.

a) Bizonyos ez, egy akkor tájban Tolnán Oskola Mesterseget viselt Tudósnak *Thuri Pálnak* ilyen titulusu munkájából: *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica*; mellyben, a' többek között, ezek fordúlnak elő: „Hujus tyrannidis conatus omnia est, non ut potentum Principum more subjuget, sed ut totum orbem in sua religione conformem efficiat, sive id armis, sive id mendaciis consequatur. — Principio in omnes terras promulgari jubet, se de Imperio, non de Religione dimicare, nec curare, quibus subditi utantur cultibus, modo census solvant, juxta usitata ipsorum privilegia. Quomodo, inquis, hi ad principalem tyrannidis terminum tendunt, qui est, ut subditos ad Religionem suam cogant? Plusquam serpentinam habet gens dira in genere suo prudentiam, rationem habet sequentium, quos devoratura est olim. Edicto publico ad id facinus nemo cogitur, sed retia sic undique tendit, ut pusillum ab edicto distent. Summa publice proclamatur libertas, onerum sustinendorum immunitas, et quodvis flagitium committendi audacia iis, qui *circumcisionem* admittunt. Caeteri intolerabilibus oneribus opprimuntur. Huc accedunt et hae captiones: Siquis *Getam* (idest *Turcam*) levissime quamvis convicio afficiat, quo etiam honesti homines uti solent, revera alterum sustinere necesse est, ut aut ignem exstructum ingrediatur, aut *circumcisionem* admittat: nullum est tertium. — Siquis pileum

Turcicum, qualemcumque, vel invitatus a Turca, vel per jocum capiti imposuerit: revera alterum sustinebit, aut ignem, aut circumcisionem. Ejus casus exemplum non procul vidimus. Nam Concionator quidam Evangelicus, cum in vicino nobis oppidulo Turcas hospites invitatus haberet, et illi pileum Sacerdotalem capiti imposuissent: exemplo ductus forte, et ipse Turcicum *Patio-lat* suo capiti imposuit, unde *factum est, ut circumcisionem non effugeret* — Siquis Turcam indicem digitorum attollentem admonitus imitetur, quod saepe fit in gestulationibus, ignem aut *circumcisionem* subibit. Consuetudo Turca est, obvium quemque hoc modo compellere: *Paturxica Kardos*, hoc est: *Sis Turca, Frater*. Sapit profecto, et multum sapit, qui silentio praeterierit, nihil enim responderi potest, quod non sit periculosum. Quidam responderat: *Sis Ungarus tu: sic ego ero Turca*; ob eam responsionem non effugit circumcisionem. “*Thúri Pálnak ezen kis munkáját, kiadta Molnár Albert, 1616. Oppenhaimbau, in 4to. Mikor készítette legyen azt Thúri Pál nints feljegyezve; hanem kihozhatni abból, a’ mit a’ munka végén ekképpen mond: „Veritas hujus scripti „manifesta est. Similiter scripsi, etiam ad nostrum Molnár; (érti Molnár Gergelyt, a’ Kolo’svári Oskola Rectort)* quae Epistola in multas Urbes et Oppida Transylvaniae perlata est, et multis Magnatibus persvasit, ut filio Regis Johannis auxilia denegarent.” *Thúri Pál, ugyanis, még 1555. Wittembergában vólt; a’ mint a’ Laskói Csókás Péter Laistroma bizonyítja. Azután kellett hát néki lenni tolnai Rectorrá. Molnár Gergely pedig, 15-8. már meghólt. Lásd Bod Péter Magyar Athen. pag. 180. Ehez tehát, az 1558. esztendő előtt, kellett a’ Thúri Pál Levelének menni. És így az *Idea Christianorum Ungarorum*, vagy 1556. vagy 1557. készült. Ezt azért szükség megjegyezni, hogy abba a’ tévelyedésbe ne essünk, mellybe esett a’ Tudós Bod Péter, midőn a’ Magyar Athenássában, pag. 304. a’ Thúri Pál életében ezt írja: „Unokája lehetett ennek az a’ Thuri Pál, a’ ki Oppenheimban adott ki egy könyvetskét 1617. esztendőben, „illy névvel: *Idea Christianorum sub Tyrannide Turcica.*”*

- b) Megtetszik ez, a’ Thúri Pál említett könyvéből, mellynek végén dítsekedve említi, melly nagy számra nőtt legyen ő alatta a’ tolnai Oskolában a’ tanulóok serege. Így szól tudnillik: „*Inter hos aerumnarum Labyrinthos, nos agnoscimus incredibilem Dei voluntatem, et pro ea indesinenter gratias agimus. Schola nostra, tantum floret, quantum sedulitate mea efficere possum. Numerus discetium est tantus, ut duo auditoria vix capiant: horum etsi pueri plerique sunt, tamen et majorum sunt quinquaginta. Tantam etiam in illis adverti discendi aviditatem, ut propediem me mea doctrina exhaustiant, et multos video ex illis paulo post alio praeceptore indigere. Vale.*”

c) A' tolnai Evangelica Ekklé'sia és Oskola kezdetét, és 1549. esztendőbeli állapotját, így írja le akkori tolnai Prédikátor *Zigericus Imre*, (kit T. Patai Sámuel, Ember Pálnál, pag. 668. az öregektől való hallomásból *Eszéki Imrénék*, Skaritza Máté pedig, *Imre Papnak* mond, az állítván felöle, hogy Tolna Városában Sztárai Mihály előtt reformált) Wittembergába, *Flacius Illyricus Mátyáshoz* Augustus 3dik napján 1549. küldött levelében: „Ego Tolnam redux, ibique septem commoratus menses, novam aperui Scholam, vetere in manibus Pontificiorum adhuc existente. Jam in hac Schola nostra plus minus 60. Scholares numerantur; ex plebe autem auditores circiter 500.“ Azután annak, hogy azon a' környéken, sok városok és faluk, Tanítók nélkül szükölködtek, ezt az okát adja: „Candidati enim Ministerii, qui a vobis in Ungariam redeunt, territorium Turcicum cauti declinant.“ Mellyből a' jö ki, hogy bár a' Töröknek Magyar Országi birtokában, némelly esetben, a' Török Tiszteknek partfogását tapasztalták a' megújított Evangyéliomi Tudomány követői: mindazáltal átaljába vévén, nem olyan vólt állapotok, mellyre az Ország más részeiben lévőknek vágyaniok lehetett vólna. Lásd *Zigericus Imre'* említett Levelét *Ribini Memorab. Aug. Conf. T. I.* Deákul ugyan pag. 90. sequ. Németül pedig, azaz, eredetikképpen, pag. 501. sequ.

d) Erről mindjárt bővebben léssen szó.

§. 75. A' szerentsétlen Perényi Péter után, másik gyámola a' reformatciónak, a' túl a' Dunán lévő részen, vólt *Nádasdi Tamás*. Ez sokkal szerentsésebb állapotban lévén, mint Perényi Péter: a' reformatciónak több dolgokban, és tovább is használhatott. Legtöbb hasznót azzal tett, hogy *Új Sziget* (Neanesus) nevű birtokában, melly Vas vármegyében Sárvárhoz közel esett, alkalmas oskolát, és mellé Könyvnyomtató műhelyt állíttatott. Mind kettőt bizta *Erdösi János* (a) (Johannes Sylvester) nevű Tudós emberre, a' kit azután udvari papjának is felvett. *Erdösi János* azon oskola számára 1536. Deák nyelven Magyar Gramatikát készítvén: b) azt, ugyan azon Új Szigeti nyomtató műhelyben kiadta 1539. melly is legelső Grammatikája a' magyar nyelvnek. Hogy pedig az Evangyéliomi tudományt,

legtisztábban, magából a kútfőből vehetnék a Magyarok: fáradhatatlan szorgalmatossággal, az egész Új Testamentomi Szent Írást Magyar nyelvre fordítván, ugyan azon Új Szigeti Typographiában, 1541. *Abádi Benedek* által ^{c)} kinyomatattatta. És ez a legelső kiadása az egész Új Testamentomnak. ^{d)} Annyiban is nevezetes ez a Magyar Új Testamentom, hogy *I. Ferdinánd* két fíjainak, Maximiliánnak és Ferdinándnak, vagyon ajánlva. ^{e)}

a) *Erdősi János* származott Szathmár Vármegyéből, *Szinervárallyáról*, a mint ezt maga így adja elő: Gram. Hung. fol. 17. „*Est Oppidum in ea Patriae nostra ora, quam Meggesalla (Medgyesallya) vocant, ditioni Magnif. Dom. Joannis a Peren mihi gratiosissimi subjectum, septem amoenissimis collibus, et illis quidem vitiferis conspiciuum, agri fertilitate laetum, pascuis pingve, campis ac pratis floridum, fontibus ac fluminibus intactum, sylvis caeduis, simul et intactis amoenissimum, fructibus omnigenis arborum fertile, auro, argento, sale dives, ubi ipse hujus lucis hausi primordia, et cui me totum debeo, Szinir wárallú a nostris dictum, quod a re ipsa nempe quod septem subiaceat collibus, Graeca compositione Heptoropolis hét-hégű (azaz, héthegyű) Város commodius appellari poterat, cujus patriae alioqui dulcis vocabulum, quominus in scriptis usurpare possum, ejus fit asperitate.*“

b) Illyen titulust alatt: *Grammatica Hungaro Latina in usum puerorum recens scripta Joanne Sylvestro Pannonio Autore. Neanesi. Anno 1539, die 14 Junii.* Az egész munka áll 48. levélből in 8. min. A paginák számjai nintsenek feltéve. Hogy a Szerző jó Deák, Görög, és Sidó volt, mutatja a munka. Magyarságát e' következő példákából megítélhetni: *Grammatica, Betűkrül való tudomán; Syllaba, Eggbofoglalás; Dietio, Ighe; Oratio, Beszid; Az betű az Szonak mentül küssébb része, mellét betűknel megírhatnak. Vocales, Szotivők; Consonantes, Masual Zenghök; Liquidae, Elovadók; Mutuae, Nimak; Diphtongi, Két szotivők; Semivocales, Fel szotivők. A Vocalisök mire valók? így magyarázza: Hog szükséghesek legenek az ollan szonaknel megírására, melleket Betűknel megírhatnak. A Consonansokat így: Hog niha elöl niha utolvettetuin, az Szotivőknel egetembe tisznek zenghist. A Mutákat így: Hog az szotivőknel seghyczige nélkül, ki nem mondhatnak. A Semivocalisokat így: Hog az szotivőknel fel hatalmát bíriak. A Liquidákat így: Hog niha az rövidebb egghe foglalásban et-*

olaggyanak. A' Ueszéd nyóltz részeit így nevezi: *New*, *Newirtualo*, *Beszid*, *Beszidhezualo*, *Felriszuiü*, *Egghefoglalo*, *Elöluctö*, *Közheuetö*. A' Grammatica reszeit pedig így: *Orthographia*, *Igaz írásnak tudomána*; *Prosodia*, *Ineklishez való tudomán*; *Etymologia*, *Ighiknek igaz tulajdonságáruul való tudomán*; *Syntaxis*, *Beszidnek eggbe szerzisirül való tudomán*.

De hogy a' Magyar nyelv természeti tulajdonságának méjjebb vizsgálásába, sőt más nyelvekkel való egybeazonlításába, és a' hibás nevezeteknek megjobbításába is beléereszkedett: megtetszik tsak abból is, a' mit a' Némekről (de Generibus) p. 20. és a' Hónapoknak Magyar neveiről mond p. 20-28. ekképen: „Sunt, qui hoc nomen *Homo*, apud Graecos et Latinos existiment masculinū tantum generis esse, sub uno tamen genere foemininum pariter significare, quod in lingua nostra imprimis verum esse, usus ostendit. Cum enim haec vox patria *Ember*, propria sit virorum: usurpatur tamen interdum et de foeminino sexu; addita voce *Aszszon*, quae sexus distingvat, ut *Aszszonember*. — Porro, ut apud Hebraeos duo tantum sunt genera praecipua: ita et apud nos, Masculinum scilicet et Foemininum. Quae interdum per hasce particulas *Him*, *Nöstin*, *Eme*, etc. eloquimur.“ — — — Ismét; „Mensium, quibus nunc utimur vocabula subjungere nolui, propterea quod haec rebus non respondent, quae manifestum est nuper esse confecta, ab homine nescio quo. Suspicio tamen aut Monachorum aut Sacrificulorum esse inventum. Nec semper nostros his mensium appellationibus usos fuisse manifestum est, cum ex aliis, tum ex hoc, quod manent adhuc apud nos quaedam Germana mensium vocabula. Ut omittam interim, quod ex his quaedam nostra non sunt, usu tamen ita recepta, ut peregrinum videantur exuisse sonum, nempe haec: „*Pünköst*, *Ivan*, *Karacson*.“

„Quemadmodum Italia re ipsa, nempe a qualitate regionis proprie sumpto vocabulo Mensibus nomina imponere: ita Scythae (idest Hungari) Nostrī. Italia calidissima est Regio, et propterea *imbrifera*, contra Scythia frigidissima, et ob eam rem *nivifera*. Itaque ab imbribus Itali mensium vocabulum traxere: Scythae nostri a nivibus. Id verum esse apud illos ostendunt: *September*, *October*, *November*, *December*: apud nos ratio vocabuli *Ho*. Dicimus enim *Büyt elő ho*; *Büit más ho*; item *Pünköst hana*, *Ivan hana*, *Karacson hana* etc. — Caeterum quisquis tandem ille fuit, qui Mensibus apud nos Nomina imposuit: poterat id, aut ab anni partibus commodius facere, unicuique parti suos tribuendo Menses, exempli gratia: quemadmodum nunc dicimus *Büyt elő ho*, *Büyt más ho*, pro *Februario* et *Martio*: sic dicere poteramus: *Tél elő*, *Tél más*, *Tél harmad ho*. *Tavas elő*, *Tavas másod*, *Tavas harmad ho*. etc. Aut, more Roma-

„*norum, numerum sequi, apud quos mensis quisque posterior incipit a numero. Dicunt enim: Quinsilis, Sextilis, September, October etc. sic et nos poteramus: Első ho, másod, harmad, neged, etc. Sunt et apud Poëtas pulcherrimae Mensium descriptiones, quae etiam huic rei materiam praestare poterant sufficientem, quas non gravabor hoc loco subjungere.*“ Itt mindenik Hónapnak természetét, vagy maga tulajdon versével, vagy régi Classicus Poétáéval tévén ki; azoknak egymás után ilyen nevezetet adott: Januarius, *Fü ho*, avag *Erüs ho*; (az első nevezetnek ezt az okát adja: Hoc modo diem Lunae vocamus *Hetfü*, quod initium sit hebdomadae. Az utólsót pedig vette a Januariusi fagyos időtől) Februarius, *Tág ho*; (ezt vette a fagyos földnek felengedésétől) Martius, *Fü heg*; egyéberánt Februariusról és Martiusról ezt jegyzi meg: „Hunc, (idest Februarium) quidam etiam num *Aszszu ho* vocant, sicut et sequentem (idest Martium) *Fü heg* (azaz *Fü hegy*); Aprilis, *Kinilo ho* (Kinyíló hó); Majus, *Elögömölcsü ho* (Előgyümölcsü hó); Junius. *Kaszalo ho*; Julius, *Hew ho* (Hévhó) másképpen *Arató hó*; Augustus, *Szülő érlelő ho* (Szülő érlelő hó); September, *Szülő szedő ho*; October, *Borvető ho*; (Borvető hó; mellyet ezzel a versel világosít:

Ut durare queant longos nova musta per annos
October cellis condit, et illa cavis.)

November, *Borlatogato ho*; (mellé ezt a verset teszi világosításúl:

Conditum num valeant consistere vina probantur

Illo, qui nomen, mense, Novembris habet.

December, *Vigan lako ho*. — Erdösi Jánosnak ezen Magyar Grammaticáját, Tek. Kazinczy Ferentz Úr, a mint megigérte, maga jegyzéseivel megbövítyve kiadta.

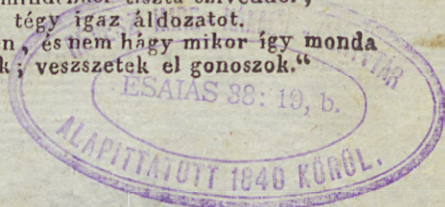
c) Mutatják ezt, azon Új Testamentom végén ezek a szók: *Új Szigetben Abádi Benedek nyomtatta vala 1541dik esztendőben* Azután 1543. kiment *Abádi Benedek Wittembergába*, Luthernek hallgatására; a mint hogy a neve a Laskói Csókás Péter laistromában is erre az esztendőre említődik. Ott az Egyházi hivatalra kibotsáttatván, és a következő 1544. esztendőben Magyar Országra hivatala adódván, lejött, és szolgált Szegeden. A lejöveteléről szözlő bizonyosság máig is megvan ama Wittembergai Parochiale Templomban lévő kézírásban, mellyben az 1544. esztendőre, Német nyelven ezek a szók olvastatnak: Magyar Országról vaio *Abadi Benedek*, ebből az Universitásból hívatott Prédikátornak Magyar Országra. *Lásd Veszprémi Biogr. Tom. III. p. 312.* Bizonyos dolog, hogy Szeged Városában Abádi Benedek mind az Oskolában mind a Templomban tanított. Minémü kimeletele lett légyen, nem tudatik.

d) Ugyanis *Komjáthi Benedek*, 1532, tsak a Szent Pál Leveleit adta vólt ki; *Pesti Gábor* pedig, Gyula-Fejérvári

Kanonok, és Ugotsai Archidiaconus, Bétsben 1536. tsak a' négy Évangyelistákat.

- e) Az Ajánló Levélben megjegyzésre méltók ezek a' szók:
- „Novam Dei Legem in nostram verti Lingvam. In hoc
 „mihi studio hortator simul et adutor fuit Spectabilis
 „ac Magnificus Dominus Thomas de Nádasd, Consiliarius
 „Regius, Comes Comitatus Castri Ferrei, Tavernicorum
 „Regalium Magister, fidelis Cels. V. Dominus meus. Hu-
 „jus ergo opera, studio, singulari cura, summis impen-
 „sis, consecuti sumus, ut divinum hoc Novi Testamenti
 „opus lingua nostra patria in oppido suo excuderetur.
 „Quod multis nominibus Cels. V. nuncupandum duxi.“
 Azon okok közzül, mellyek által ő magát arra vette,
 hogy ezen fordítását az Új Testamentomnak, az emlí-
 tett két Királyfiaknak ajánlja, ezt az okot is említi:
 „Alicui fore usui hoc divinum Evangeliorum opus existi-
 „mavi Serenissimae Dominae Genitrici Cels. V. lingvae
 „nostrae Hungaricae haud ignarae, quippe quae a no-
 „stra gente originem ducit. Ferunt enim illam totam di-
 „vino cultui deditam esse, ac in Templo Domini assidue
 „versari, precationibus ac observationibus nocte dieque
 „intentam esse.“ Azután ismét ezt mondja; „Accepi et
 „Cels. V. ab hac lingua nobis patria, nec vobis aliena,
 „non abhorrere.“ Ezenkívül a' Magyar Nemzetet Magyar
 Distichonokban szóllítja meg Erdősi János, mellyeket
 itten csak azért is szükség felhozni, mivel annak bi-
 zonyosságára szolgáltnak, hogy már akkor a' Deák mérték
 szerint való Magyar Versírás szokásban volt, mellyet kár
 hogy annakutánna abba hagytak, tsak az egyformán
 végződő Versek találván kedvességet. Azok a' Versek a'
 mostani írás és beszéd módja szerint Igy vagynak:

„Próféták által szólt régen néked az Isten,
 A' kit ígért, imé végre megadta Fiát.
 Buzgó Lélekkel szóll most is néked ez által,
 Kit hagyta hogy hallgass, kit hagyta hogy te kövess.
 Néked azért ez lön Prófétád, Doctorod ez lön.
 Elveszt, és nyomos itt nem lehet a' te neved.
 Itt az írásban szóll mostan is néked ez által.
 Hitre ki mindent, hogy senki ne mentse magát.
 A' ki 'Sidóul, és Görögül, és végre Deákul
 Szóll vala régen, szóll néked az itt Magyarúl.
 Minden népnek az ő nyelvén; hogy minden az Isten'
 Törvényén éljen, minden imádja nevét;
 Itt vagyon a' rejtett kints: itt vagyon a' kifolyó víz.
 Itt vagyon a' Tudomány, melly örök életet ád.
 Lelki kenyér vagyon itt, mellyből mikor észel örökké
 Élsz, melly a' mennyből szálla, halálra mene.
 A' ki teremt téged, megvált, örök életet is ád
 E' Szent által, nints több bizodalma azért.
 Ennek azért szolgálj mindenkor tiszta sziveddel,
 Ennek mindenkor tégy igaz áldozatot.
 Tégedet is hozzá viszen, és nem hágy mikor így monda
 Böldogok eljövete; veszszetek el gonoszok.“

§. 76. Nádasdi Tamásnak melly nagy tekintete lett légyen az akkori időben, megtetszik abból, hogy I. Ferdinánd 1547. a' midőn magának a' Német birodalombeli Gyűlésre Augsburgba kellett menni, a' Nagyszombati diéta egyik Elölülőjévé őtet rendelte. Azután pedig 1554. a' Posoni ország Gyűlésen Palatinussá is tévődött. Melly fő hivatalt az 1562. esztendőig viselvén, sokat tett arra, hogy a' megtisztított Vallás, mellyben maga állhatatosan megmaradt, meggyökerezhetett az országban. ^{a)}

a) Lásd róla T. Budai Ferentz Lex. II. Dara', pag. 719. sequ.

§. 77. Magyar országnak északi, és északra hajló vármegyéiben a' reformátzió pártfogója, és védelmezője volt *Bethlenfalvi Thurzó Elek*. Ez a' fő ember a' megtisztított tudományt igen jókor, tudnillik még a' Mohátsi veszedelem előtt, királyi kintstartó korában, bévette. Ő alatta tehát Nyitra vármegyében, nevezetesen Galgótzon, és Bajmótzon, mellyeket bírt; úgy szintén Trentsín, Árva, Zólyom, és Szepes vármegyékben lévő birtokaiban; nem külömben Zólyom vármegyében, Körmötzön, Besztertzén, és Korpónán, kiváltképpen való előmenetellel terjedt a' reformátzió. Nagy és terhes hivatalokat viselvén, megholt, mint Ország bírása, 1543. ^{a)}

a) Szép és valóban kegyes emberhez illő Testamentomát megláthatni *Wagner Károlynál*, Analectorum Scepus. Parte I. pag. 168. et sequ. ez alatt a' titulus alatt: *Tabulae Supremae Voluntatis Alexii Thurzó de Bethlenfalva Judicis Curiae Regiae*. Annak summáját pedig T. Budai Ferentz Lexicona III-dik Darabjában a' 468. oldalon.

§. 78. Hasonló óltalomra talált a' megtisztított Vallás Thurótz vármegyében, annak Fő Ispánja, *Révai Ferentz* alatt. Melly igen igye-

kezett ez a' fő ember a' világos és fundamentomos esmérethen elébbmenni: eléggé megmutatta azzal, hogy 1539. a' mint feljebb is említődött, az Úr Vatsorájáról való Tudományban támadt nehézségeit, magával Lutherrel kívánta elháríttatni. Minekutánna 1542. a' Po'soni diétán I. Ferdinándtól Palatinus helytartójává (Propalatinus) tevődött: ezen Hivatalban tíz esztendeig forgolódván, hitesorsosinak békességes megmaradásán, maga betsületinek és kedvességének hátrahagyásával is munkálódott. ^{a)} Két fiait is abban a' tudományban kívánván gyarapítani, és megerősíttetni, mellyet maga követett: midőn azokat Olasz országba tanulás és tapasztalás kedvéért kiküldötte, melléjek Tanítóul és Gondviselőül rendelte *Gyalúti Torda' Sigmondot* (Sigismundus Torda Gelous ^{b)} a' ki felől a' Laskói Csókás Péter laistromából tudva van, hogy az Evangyéliomi tudományt, Wittembergában, 1539. magának Luthernek szájából tanulta; és még abban az esztendőben is (1546.), mellyben a' Révai Ferentz fiaival Olasz országba kiindult, mint kedves Tanítójával, Melanchthon Fileppel levelezett. ^{c)} Halála 1553. esztendőben, November 1-ső napján Po'sonban történt. ^{d)}

a) Észre lehet venni azon levélből, mellyet hozzá I. Ferdinánd Prágából 1544. Julius első napján küldött. Lásd *T. Timon Sámuelnél in Epit. Chron. Rerum Hung. ad annum 1544. pag. 158.*

b) A' *Gelous* név jelentése esméretlen a' Historicusok előtt. Tiszt. T. *Wallaszky Pál* Úr (*Consp. Reip. Lit. Hung. edit. 2. pag. 170.*) *Geleinek* magyarázza. Tiszt. T. *Sinai Miklós* Úr pedig említett kézírásban lévő *Históriájában*, nem látván egyéb módot annak megvilágosítására, a' Görögnyelvet vette fel, és abból igyekezte megmagyarázni, ezen szavaiban: „*Sigismundus Torda Gelous et ipse Transylvanus fuit, et genere, ut videtur, Hungarus Tordensis, ex Famíliá, quae denótat; Nevelós, Katzagós, a' voce Graeca γελούος a' γελωω Rideo.*” Szokása

volt ugyanis a' XVII-dik Századbéli Tudósoknak, hogy nemzeti neveket Görögre változtatták, mint p. o. *Me-lanchthon*, e' helyett; *Schwartzerde*; *Capnio*, e' helyett *Reuchlin*. De a' *Gelous* név ingyen sem így lett: hanem a' bazáját jelentette Torda 'Sigmondnak, és rövideden e' helyet mondódott: *de Gyalu*. Nyilván van ez abból a' *Cameralis Consiliariusok* laistromából, melyet Bél Mátyás Notit. Hung. Nov. T. I. pag. 455. sequ. előad. A' hol, az 1560. esztendőre, a' Torda 'Sigmond neve, tisztán így íródik ki: *Sigismundus Torda de Gyalu*. Bizonyos dolog tudnillik, hogy ez a' tudós ember, utóljára, a' Királyi Kamaránál Tanácsosi Rangal szolgált, a' mint ezt Bod Péter is feljegyzette Magyar Athenása 299. óldalán. Az is hihető, hogy *Gyalú* régen *Gelou*-nak íródott. Vesz egybe Magyar Orsz. Hist. a' Mohátsi Vesz. II-dik kiadás, 95. óld. A' *Gelous* név világosítására szolgál ama' vers is, melyet Tisztelendő *Horányi Elek Úr*, *Memoria Hung. Part. II.* pag. 20. úgy említ, mint a' mellyel *Collinus Máté* a' *Gyalú* Torda 'Sigmond házasságára 1551. írt, ekképpen:

„Sive sit huic nomen patria gente, *Gelaque*,
„Qua gelidus lambit *Dacica* rura *Samus*..“

Gyalú ugyan is Erdélyben éppen a' *Szamos* mellett van. Vette pedig el Királyi Kamarai Tanácsos, és Sárosi Várbeli Praefectus *Vernher Györgynek* leányát. Melly időben hogy még Eperjesi Professor volt, abból világos: mert *Balbinus János* (Johan. Balbinus Regina-hradecenus) a' lakadalmára készített verseinek felyül való írásában *Scholae Eperjesiensis Professornak* titulálja. Ugyan ezekben a' Verseken *Gyalú* Torda 'Sigmond Orvosi Tudományáról is ditsértetik.

- c) Így írt ugyanis Eperjesről, 1546. Karátson napján, *Me-lanchthon* Filephez: „Ego sicut antea decreveram, ad „vos hoc tempore reverti, quamvis miro vestri desiderio „tenear, non possum. *Recepi instituendos in Italia liberos* „*Francisci Revae Propalatini Hungariae*, his conditioni- „bus: ut ultra biennium in Italia me extrahi non patiar, „quod in arbitrio meo relinquatur; ut detur victus et „amictus honestus; ut numerentur quotannis sexaginta „floreni nostrae monetae. *Ubi Dei beneficio ex Italia re- „versus fuero: constituenda mihi vita stataria est*. Nam mo- „toriam, ut nimis Tragicam, jam pertaesum. Qua in „re, obsecro, ne mihi consilio tuo desis.“ Lásd ezen sok tekintetben megjegyzésre méltó levelet *Fecht Jánosnál*, *Hist. Eccl. Sec. XVI. Supplem. Part. VIII.* pag. 880. sequ. Ezen Olasz Országi utazás után esett az, hogy Torda 'Sigmond letévén magát, az Eperjesi Oskolában tanított, és egyenesen ebből a' Hivatalból emelkedett fényesebb állapotra, *Bocatus Jánosnak* ama versei szerint, mellyekben ez a' híres Poéta, az őtet megelőző Eperjesi Tanítókat tudományokról ditsérvén, a' többek között így szól:

„Heic

„Heic (érti Eperjest) etiam, celebris Musarum fama,
Gelous,

„Virgea Praeceptor, sceptru docendo tulit.

„Sed quia erat multis ingentior arte loquendi,

„Et varias Svadae doctus alebat opes:

„Hunc Deus ex tenui produxit pulvere ludi,

„Carus ut huic Regno, Principibusque foret.“

Hungaridos Libr. II. pag. 190.

A' királyi Kamaránál Tanácsos Úr lévén, sok viszontagságokon ment által. Nevezetesen Szadváron 1556. miképen tartotta ötöt Bebek György fogságban: Lásd T. *Budai Ferentz Lex. I. Dar. a' 333.* és azt követő oldalon.

Hogy Gyalúti Torda 'Sigmond abban az időben egy volt a' nevezetes Deák és Görög Literátorok közül mind egyéb munkáiból megtetszik. De bizonyítja ezt felőle Melanchthon Filep is, abban a' levelében, mellyet *Péteri Péterhez* 1545. Martius 24-dik napján küldött, ekképpen; „Te obtestor, ut hunc *Sigismundum*, Virum honestissimum, non solum in Lingva Latina et Graeca; „sed etiam in doctrina Ecclesiastica, praeclare eruditum, complectaris.“ Lásd Ribini Tom. I. p. 65. melly szavait Melanchthon Filepnek T. Wallaszky Pál Úr *Consp. Reip. Lit. in Hung. pag. 167.* Kassai Dávid 'Sigmodra hibásan alkalmaztatja.

d) Lásd róla bővebben T. *Budai Ferentz Lex. III. Darab. a' 167.* és azt követő oldalon.

§. 79. Az Erdődi 'Sinatot, melly feljebb megíródott, 1545-től fogva több rendbéli Egyházi Gyűlések követték. Illyen volt nevezetesen a' *Toronyai*, 1549. mellyben a' Prédikátorok tisztiról, életéről, magok viseléséről, és öltözetéről, 13. tikkelyek hozattak; de a' mellyek hozzánk által nem jöttek. ^{a)} Ismét *Toronyán*, 1550. Egyházi Gyűlés tartatott, mellyben az határoztatott meg, mi légyen visitatziókor a' Superintendens tisztü. ^{b)}

a) *Ember Pál Hist. Eccl. p. 95.* hosszszason értekezik ezen Gyűlésnek helyéről. *Páriz Pápai Ferentz in Rudere Redivivo ad annum 1549,* azon Gyűlésnek helyét tisztán *Tornának* írja. Hasonlóképpen S. Patáki Professor Pósházi János is, illyen titulusú munkájában: *Igasság Istápjá, vagy, olyan Katechismusi tanítás, mellyben a' Keresztyn Reformáta Vallás bőven megmagyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen, nevezetesen*

II. Buday Hist.

a' nagy Kalaúzos könyv ellen általmaztatik. Nyomtattatott S. Patakon, 1669. esztendőben. De ez az értelem nem látszik hitelesnek Ember Pál előtt; mert azt mondja, hogy Tornára, mely Városról Torna vármegye nevezetik, még akkor nehezen hathatott el a' Reformátzió. A' Katona Gelei István Anonymusa pedig, és Tólnai István a' Kalaúzzában, nem Tornának, hanem Toronának teszik ez említett Gyűlés helyét; és az utolsó ezen a' néven Tömösvárt érti. De hogy Tömösvár Toronának, Tornának is hívattatott volna, meg nem lehet mutatni. Erre az értelemre mindazáltal, leginkább hajlik Ember Pál, mint-hogy, a' mint mondja, Tömösváron, Petrovits Péter alatt, annak a' Gyűlésnek alkalmas helye lehetett. Említi pag. 96. azt is, hogy a' Torna néven Toronyát is lehetne érteni, melly Helység Zemplén vármegyében, Sátorallja-Ujhely mellett esik. Sőt felhossa Túrt is a' Berettyó mellett, és oda is gyanítja azon Gyűlés helyét. De sokkal hihetőbb, hogy az, magában Toronyában tartatott. Erre mutat mind az említett Torona név, mely kivált a' Szilágyi Bénéiamin István tanúbizonyosága, a' ki azt nyilván Zemplén vármegyébe teszi, *Acta Synodi Nationalis Hungaricae* nevű munkájában. Lásd Tiszt. T. Tóth Ferentz Ur Túl a' Tiszai Püspök Élet. 11. óld.

b) Említi ezt a' Katona Gelei István Anonymusa ekképen: „*Actum est de officio Episcopi in visitandis Ecclesiis; et 19 observationes sunt propositae, juxta quarum seriem procedere debeat visitatio.*“ Ebből a' látszik kijőni, hogy már 1550. ezen a' részen, megvölt a' Superintendensi Hivatal. De ezt egész bizonyossággal nem állíthatni. Mert, a' végzés, Toronyán, következésképen, azon a' tájékon levődött, a' hol, Superintendens titulust, sok ideig, a' Seniorok vagy Esperestek viseltek. Lásd S. Pataki Prof. Tiszt. T. Szombati János Urnak, a' S. Pataki Ref. Collegiumról írt *Históriáját*, a' 18. dik óldalon; hol példához arra, hogy a' Zempléni Tractusbeli Senior, a' XVII. dik Században is, Superintendensnek tituláltatott. Ember Pál is (H. E. H. pag. 311.) nyilván mondja, hogy a' Murány-Völgyi Tractusbeli Prédikátorok, 1580. Superintendens választottak; hol a' Superintendens néven tsak Seniort, vagy Esperestet lehet érteni. Hogy a' Toronyai Sinat Végzésben is, a' Superintendens titulus, nem *Generalis*, hanem *Specialis Superintendens*, (így különböztetik meg máig is a' Német országi Evangelicusok a' Superintendens a' Seniortól vagy Esperestől, amannak *Generalis Superintendens*, ennek pedig *Specialis Superintendens* titulust adván), azaz, Seniort vagy Esperestet térszen, annyival hihetőbb, mivel annak kötelességévé a' *Visitatio* tevődik; melly még ekkor *Generalisra* és *Particularisra* nem völt osztva.

A' Túl a' tiszai részen, *Első Superintendensnek* Ember Pál, (pag. 99. és ismét pag. 605.) teszi Szathmári Prédikátort, *Hevesi Mihályt*, és annak ezen Hivatalát kezdi az 1551. esztendőre. Vette ezt, a' mint maga is

mondja, a' *Keresszegi István* munkájából, a' ki, Debreczeni Prédikátor 's egyszersmind Superintendens korában (melly Hivatalban, 1642. hólt meg) mind azokat, kik a' Magyar Országi Reformáció idejétől fogva, ezen a' részen Superintendenséget viseltek, Laistromba szedte. De méltó kérdés itt is: hogy *Hevesi Mihály* nem tsupán Senior, vagy, Esperest vólt-é? Mert, hogy Superintendens lett volna: nem látszik megállani: sem azzal, hogy a' Superintendenstételtől, legelsóban, az *Ovari Sinatban*, 1553. tétetett Végezés: sem pedig azzal, hogy *Hevesi Mihály*, 1552. a' *Beregszászi Sinatlan* jelen nem vólt, mellyben pedig, ha már akkor, Püspök lett volna, jelen kellett volna lennie. Egyéberánt, hogy a' *Keresszegi István* Laistroma nints hibá nélkül: abból eléggé világos, hogy abban, sem *Tordai Demeter*, sem pedig *Bóldi Sebestyén*, nem említődnek; a' kikiről pedig, hogy ezen a' részen Superintendensi Hivatalt viseltek, nyilván íródik.

§. 80. Két esztendővel azután, 1552. December 1-ső napjára ismét névezetes 'Sinatgyűlt egybe Bereg vármegyében, *Beregszászon* a' hol is, 1. az Úr Vatsorájára nézve, az elébbeni 'Sinatoknak Vallástétele, megerősítődött: a) 2. a' fülbegyónás eltöröltetett; a' közönséges helyen való vallástétel pedig megállíttatott; 3. megtiltődött, hogy a' hol az óltárok lerontattak, ott többé újjak ne építtessenek; a' hol pedig még megvagnak, és a' hallgatók azoknak megtartását kívánják: azokról a' Sákramentomokat kiszolgáltathatják a' Prédikátorok; de azomban hallgatóikat jobbérteleimre vinni köteleztettek; 4. rendelés tevődött a' felől, hogy a' hol az Egyházi Szolgának, a' Hallgatók kevés vóta, és a' Patronus nem léte miatt, elégséges fizetése nintsen: annak fogyatkozása miképen pótoltsák ki. Ebben a' 'Sinatban, tizenhat Prédikátorok jelenléte említődik, kik között legnevezetesebbek: *Kálmáncsehi Márton*, *Radán Balás* és *Pesti Gábor* vóltak. Mind ezek, mind a' többek, úgy látszik, egyenesen a' Zvinglius és Calvinus tudományához tartották magokat.

a) A' 'Sinat végezésének tulajdon szavai ezek: *Confessio vero de S. Coena in Synodiis Superioribus exhi-*

birta roborata est; mellyeknek *Ember Pál* (pag. 104.) ezt teszi utánna: „Erant enim ex Ministris Hungariae nonnulli, Brentianae in negotio S. Coenae adhaerentes Sententiae, et Consubstantiationis adsertores.“ Melly szávaival azt teszi fel, hogy a' *Beregszászi 'Sinat*, az *Úr Vatsorájáról*, a' Reformátusok értelmét állította meg.

§. 81. A' *Beregszászi 'Sinatot*, 1554. az *Óvári* követte. Tartatott az *Etsedi Báthori Györgynek*, és annak Feleségének *Somlyai Báthori Annának* védelme alatt, Szathmár vármegyében, a' hol *Óvárt*, első Férje *Drágfi Gaspár* után *Báthori Anna* bírta. Ezen a' 'Sinaton 88 Prédikátorok jelentek meg, kiknek nagy része a' Szászok közzül való vólt. Az abban hozatott végezesék IX. tzikkelyekbe foglalódtak. a) Ezen tzikkelyekből láthatni, hogy a' 'Sinat tagjai magokat főképen a' Luther tudományához tartották. b) De más felől az is bizonyos, hogy már ezen idő tájban elkezdődött az *Úr Vatsoráját* illető értelemről való villongás, melly osztán szakadást is okozott az *Evangelika ekkle'siában*. c) Mindazáltal a' *Zvinglius* és *Calvinus* követői a' Luther követőitől még ekkor külön nem váltak, és egészen megkülömböztetett ekkle'siát nem formáltak. Mikor és mimódon lett osztán ez: annak előadását az *Erdély országi Reformátzió Históriája* folytatásának, és eddig az ideig való lehozásának kell megelőzni.

a) Az *Óvári 'Sinat* tzikkelyeit, mellyeknek eddig, *Hanerből* (*Hist. Eccl. Transylv. L. IV. pag. 224.*) tsak a' titulusai vóltak tudva, *Tiszt. T. Tóth Ferentz Úr*, a' szerint, a' mint azokat feljebb említett *Tek. Kerekes Abel Úr*, vele közlőtte, a' *Túl a' Tiszai Ref. Püspökök élete II-dik Toldalékjában*, kiadta. Ezek ide mennek ki: I. Cum pane et vino VERE SUBSTANTIALITER adesse, exhiberi, et distribui Christi verum Corpus et Sangvinem, in Coena, tam credentibus, quam incredulis II. Retinendum esse panem azymum. III. Absolutionem privatam observari debere. IV. Altarium et Tabularum demolitionem officium esse Magistratum, non Ministrorum Ecclesiae. V. Susceptoribus opus esse in baptismo infan. um. VI. Introductionem puerperarum, post par-

tum, servandam esse. VII. Praestandum esse juramentum iis, qui matrimonium contrahunt. VIII. Dies festos hactenus in Ecclesia receptos esse observandos. IX. *Superintendentes et Praelatos esse constituendos.* Itt a' *Praelatosok*, a' *Seniorok*, vagy *Esperestek* értődnek. Hogy pedig, nem *Superintendens*, hanem *Superintendensek* tétéle rendelődik, annak oka az, hogy a' 'Sinat Tagjai, nem lévén egy értelemben, mintegy két Részt formáltak. Egyik Rész, az Úri Szent Vatsora felől, szorosán azt tartotta, a' mit Luther Márton tanított (kiváltképen az Erdélyből oda ment Szászok Lutherrel sőt Brentiussal, értettek): másik Rész, a' Zwinglius és Calvinus értelméhez közelített. Megtetszik ez az *I. Tzikkelyből*, mellynek eleje nyilván a' Brentianusok értelmét adja elő: ellenben a' vége, a' Zwinglius és Calvinus értelméhez hűz, ezekben: „*Quare (vera Ecclesia) sicut Paulus ait: „dignos manducare; non sentit porrigi verum Corpus et „sanguinem Christi et indignis, eosque sumere, ubi rite „servantur verba et institutio Christi. Sed qui absque „fide et vera poenitentia utuntur hoc Sacramento, in „judicium (sumunt), ut Paulus ait, quia abutuntur Sa- „cramento.“* De ez a' különbözés ellent nem állván abban, hogy mind a' két Résznek *Superintendense* légyen, egyformán megegyeztek, azért; hogy a' különbözés többre ne menjen közöttök; sőt, hogy ez által egymáshoz közelebb vivődjenek: minthogy már ekkor az Erdélyi Lutheránusoknak *Wiener Pál* nevű *Superintendensek* vólt, a' ki, 1543. tevődött; a' mint hogy a' IX-dik tzikkelynek legutólsó szavai is, mellyekben a' *Superintendensek* tétéle, *propter consensum in doctrina, et caeremoniis retinendis, et propter honestam disciplinam* rendelődik, ide láttatnak tzelözni. Annyi azomban bizonyos, hogy ebben az Óvári 'Sinatban a' Lutheránusok vóltak erősebbek.

b) Így ítél *T. Ribini Úr* is, *Memorab. Aug. Conf. Add. Parte I. pag. 100.* noha *Ember Pál Hist. Eccl. pag. 106.* más részről ezt jegyzi meg: „*Óváriensem Ecclesiam Reformatorum partibus jam tum favisse, aliunde constat.*“ De állatása okait fel nem tette.

c) Említi ezt *T. Ribini Úr* is, ekképpen: „*Caeterum diffi- „tendum haud est, fatali inter Lutheri et Calvini asse- „clas dissidium circa hoc tempus insigniter crevisse, „cum illi de Sacramento Sacrae Coenae scrupulosius quam „par erat, atque immoderatus inter se litigarent.*“ *Ember Pál* pedig. pag. 106. így adja elő: „*Istud certum „est, quod circa haec tempora, paullatim ferale inter „Reformatos et Evangelicos Schisma, in Hungaria etiam, „in nervum erumpere inceperit.*“

§. 82. Megmutatódott oda feljebb, hogy *Szebenben* még a' Mohátsi veszedelem előtt, *Pemflinger Márknak* védelme alatt, erőt vett a' Re-

formátzió. Annakutánna Zápolya János királya lévén: némellyeknek sürgetésére, 1527. Január. 25-dik napján, kemény parantsolatot küldött Szebenre, hogy a' Luther követőji fegyverrel és tüzzel büntetődjenek. Zápolya János, hibető ezt nem annyira Vallásbéli idegenségből tselekedte, mint abból a' kedvetlenségből, hogy Szeben Városa hét esztendeig vonogatta magát az ő hatalma alá való téréstől. Ez alatt az idő alatt, megerősödött a' megtisztított tudomány Szebenben, úgy hogy már 1529. 18-dik Februariusban, a' Szebeni Tanács az oda való Barátokat klastromaikból kihajtotta, a' mint ezt említi Ember Pál, p. 69. Egyébaránt a' Reformátziónak állapota Erdélyben sokat függött azoknak a' Vajdáknak gondolkodása módjától, a' kik Erdélyt igazgatták. A' Mohátsi veszedelem után egy darabig azon Fő hivatalt viselte *Perényi Péter*, kit követett *Somlyai Báthori István*; ezt ismét *Tallótszi Bánfi Boldi'sár*; kiknek helyébe állott *Czibak Imre*. Ennek megölettetése után pedig, két Vajdái lettek Erdélynek, úgymint: *Majláth István*, és *Balassa Imre*. Már ezek közöttül *Perényi Péter*, *Majláth István*, (kinek Felesége a' Nádasdi Tamás húga, Nádasdi Anna, volt) és *Balassa Imre*, minthogy baráti voltak a' Reformátziónak: annak előmenetelét segítették. Ellenben, *Somlyai Báthori István* és *Czibak Imre*, a' régi Vallásnak fogván pártját: ezt hátráltatták. Mindazáltal, minthogy Zápolya János, a' Vallás dolgában, meglehetősen maga mérséklést mutatott: találkoztak, mind a' Világi, mind az Egyházi főemberek között olyanok, a' kik a' megtisztított Vallást bévenni bátorzkodtak. Illyenek voltak a' Gyula-Fejérvári Prépost *Bebek Imre*, a' mint feljebb a' Dévai Mátyás életében említődött; nem külömben *Battyán Orbán*, a' Zápolya János hadainak egyik Vezére, úgy szintén *Petro-*

vits Péter, kiról feljebb vólt szó. Ezekhez tartozik *Csáki Mihály* is, Gyula-Fejérvári Kanonok, és királyi Secretarius; végre *Kálmántsehi Sánta Márton*, hasonlóképen Gyula-Fejérvári Kanonok, és az ott lévő Oskolának Rectora. Ellenben, mindent elkövettek a' Reformátzió ellen, ama három Fő Egyházi személyek: *Frangepán Ferentz*, Egri, ^{a)} *Fráter György* Váradí, és *Statilius János* Gyula-Fejérvári Püspökök. ^{b)} Az utólsónak több rendbéli tselekedetei között előfordúl ez is, hogy *Glätz Mátyást*, (ki Calvinus Mátyásnak is íratattik) midón az a' Római Szék ellen mérészlett tanítani, a' Szász földön lévő Kóhalmoszéki káptalanból kivetette; a' ki is osztán magát Brassóba vette.

a) Ez egyseersmind Kalotsai Érsek vólt.

b) Lásd ennek példáját Ember Pálnál, *Hist. Eccl. Hung.* pag. 682. és Bod Péternek ilyen titulusú munkájában; *De Ministris Reformationis Hungaricae.*

§. 83. Brassó Városa is jókor kezdte követni a' Szebeniek példáját. Megerősödött pedig a' Luther tudományában főképen *Honter János* ^{a)} munkája által. Ez Brassói fi lévén, tanulását ugyan ott kezdette; folytatta pedig Lengyel országban Krakkóban. Onnan elment a' Basileai Akadémiába, hol tudományáról nagyon elhíresedett. Haza jöven 1533. Basileából, és magával betűket, és nyomtatáshoz értő embereket hozván, Typographiát állított fel Brassóban, és az által részszerint a' maga, ^{b)} részszerint a' Luther és mások könyveit, a' hazájában elszaporította. Elsőben az Oskolában tanított, annakutánna a' Templomban, és ekképen *Brassót* és az egész *Bartzaságot* a' Luther Tudományára vitte által. Melly munkában segítő társai vóltak, a' már említett *Glätz Mátyás*, és *Vagner Bálint*. Ez az utólsó olly igen jártas vólt a' Görög Literatúrá-

bann, hogy, a' Brassóban lakó Görögök kedvéért, Görög nyelven adott ki egy Catechismust, mellybe a' Luther Tudományát foglalta. *Honter János* is, a' *Galvinus Mátyás* segítségével, készített egy könyvet, mellyben azt adta elő, miképen kell élni, tselekedni; és, igazgatni az Ekkle'siákat. Ez a' Könyv osztán nevezett *Libellus Reformationis*-nak, mellyet a' Brassóiak Wittembergába Luthernek és Melanchthonnak elküldöttek; a' kik is azt mindenben jóvá hagyván, Wittembergában kiadták 1543.

a) Bizonyítja ezt Jé'suita *Illia András*, (ki a' Kolo'svári Akadémiában, a' múlt Század első feliben Professor volt) *Ortus et progressus variarum in Dacia Gentium et Religionum* nevű munkájában, melly 1730. jött ki, ekképen: „Coronenses, Catholicos Sacerdotes, in exilium ablegarunt. Crevit in dies malum Joannis Honteri opera, qui posteaquam cum scientiis variis, tum Lutheri doctrina plenissimus, Basilea Coronam, unde ortum duxerat, rediit, ut opera sua Geographica, libellosque doctrinam Lutheri continentes procuderet, Typographiam erexit.“

b) Nevezetesen illy munkáját: *Rudimenta Cosmographica*, Hexameterekben.

§. 84. A' *Libellus Reformationis* készülésekor, már nem Zapolya János, hanem annak özvegye Izabella uralkodott Erdélyben. Ez, 1543. Kolo'svárra Ország-Gyűlését hirdettetővén; a' Martinúzius György ösztönözéséből, *Honter Jánost*, némely Brassói Tanátsbéli Urakkal oda hívatta:

a) de *Honter* nem mérészelvén elmenni, maga helyett *Glász* vagy *Calvinus Mátyást* küldötte el. *Glátz Mátyás*, a' Brassói és Rosenauai Prédikátorokkal, a' Brassói Bíróval *Fux Jánossal*, és még két Brassói Senatorokkal, elmenvén Kolo'svárra: hogy békével térhetett vissza, *Petrovits Péternek* köszönhette. b)

a) Ezt *Illia András* így adja elő; „Lutheranum Dogma, „profitentes ad conventum evocavit, inter reliquos Honterum, cum nonnullis e Senatu Coronensi: quo cum

„existimaret Honterus maximum se discrimen aditurum
 „(exemplo doctus Aeditui Varadiensis, in quem Marti-
 „núzius graviter animadverterat) Mathiam Calvinum si-
 „bi sufficeit.“

b) Erről az *Illia András* szavai ezek: „Nihil pene in eo
 „conventu pro Religione sancitum est. Quantum enim
 „Martinúzius Lutheri asseclis adversabatur; tantum illis
 „Petrovitsius patrocínabatur.

§. 85. Minekutánna ez megesett: 1541. a'
 Szászoknak több városai is bévették a' Luther
 Tudományát. Nevezetesen Segesváron, 1544.
Croceus Lukás; Birethalmon *Saliceus Ferentz*;
 Szász Medgyesen *Altemberg Bertalan*; Beszter-
 tzen *Caesarius Albert*, és *Teutscher Máté*:
 Szász Sebesen *Mellebriger Jakab* fundálták
 meg a' Lutherana Ekklé'siát. 1545. pedig, a'
Medgyesi Sinatban, az egész Szász Nemzet,
 Hitinek sinórmértékéül, az *Augustai Vallásté-*
telt fogadta el. Ugyan ezen *Medgyesi Sinatban*,
 rendelés tevődött arról is, hogy minden Szász
 Ekklé'siák egy *Generalis Superintendenstől* füg-
 genének: a) de ez a' Rendelés, nem mindjárt
 akkor, hanem egynéhány esztendővel azután, a'
Szebeni Sinatban, 1552. vevődött munkába, a'
 midőn Superintendensé Szebeni Prédikátor *Wi-*
ener Pál választódott. Nem sokára pedig meg-
 halálozván *Wiener Pál*: helyébe, 1557. ugyan
 tsak Szebeni Prédikátor, *Hebler Mátyás* tevő-
 dött. És így állott lábra az úgy nevezet *Luthe-*
rana, vagy inkább, *Evangelica Vallás* az Erdélyi
 Szászok között.

a) A' Végzés szavai, *Haner* szerint, ezek: „Ut conjun-
 „ctim ab Uno Episcopo, seu, Superintendente Generali de-
 „penderent.“ Az előtt ugyan is, *Specialis Superintenden-*
sektől, azaz, *Senioroktól*, vagy, *Esperestektől*, függöttek,
 kiket *Decanusok*nak hívtak. (Lásd *Ember Pál* H. E. H. pag.
 93. 123.) A' *Decanus* név, a' Magyar országi Reforma-
 tusoknál is szokásban vólt, mint ez megtetszik *Artic. Maj.*
 52. a' holo' mondódik: „Ne fiat confusio inter *Decanos*,
 „aut, *Decuriones*: quisque eos gubernet, qui sub Dioe-
 „cesi sua degunt.“ Hogy pedig itt, a' *Decanusokon*, vagy,
Decurikon, *Seniorok* értődnek, világos *Art. Mim.* 20. a'

hol ez a' tzikkely így adódik elő: „Ne fiat confusio in-
 „ter Seniores: sed eos quisque gubernet, qui sub Dioe-
 „cesi sua degunt.“ A' Seniorok továbbá mondattak Pres-
 bytereknek is (lásd *Artic. Maj.* 33.), és innen lett az *Es-*
perest nevezet. Mondattak *Praelatusoknak* is, mint már
 feljebb, az *Óvári Sinat* végzése között előfordult. Vesd
 egybe *Art. Min.* 16.

§. 86. A' mi az Erdélyi Magyar Ekklé'siá-
 kat illeti: azok között legelsőben *Kolo'svár* vette
 bé a' Reformatiót; mellyért arra különösen ha-
 ragudott Martinúzius György. Első Prédikátor a'
Kolo'svári Ekklé'siának voltak: *Heltai Gáspár*
 és *Omlátszi* nevű; az Oskola Mester pedig vólt
Vízaknai György. Ezekre Martinúzius György
 nagy summa pénzbeli büntetést vetett, azért,
 hogy a' Szent Írásnak némelly könyveit Magyar-
 ra fordították. a) *Kolo'svárnak* példáját követ-
 ték osztán más Erdély Orszagi Magyar Városok
 is; nevezetesen *Torda* és *Nagy Enyed*; nem kü-
 lömben a' *Székelység*.

a) Lásd Haner. Hist. Ref. Trans. pag. 210. és Ember Pál
 Hist. Eccl. in Hung. et Trans. pag. 94.

§. 87. A' mi a' tulajdonképpen úgy monda-
 tatt *Reformata* vagy *Helvétziai Vallástételt tar-*
tó Ekklé'siák eredetét illeti: bizonyos dolog, hogy
 Erdélyben, 1550. valamint a' *Szászoknál*, úgy
 a' *Magyaroknál* is, a' Luther Tudománya vólt
 bévéve; a' honnan, küömség nélkül, *Luthe-*
ránusoknak neveztettek. De azután tsak hamar
 kezdett a' *Calvinus* értelme is kedvet találni né-
 mellyeknekél. Megtetszik ez onnan, hogy már 1552.
 a' *Szebeni Sinatban*, Végzések hozattak a' *Sa-*
cramentariusok ellen. (Lásd Ember Pál H. E.
 pag. 106.) Noha pedig az Erdélyi *Szász* és *Ma-*
gyar Ekklé'siák, egyformán Luthert követték:
 mindazáltal külön Superintendensek vólt. Ama-
 zoké, a' *Wiener Pál* halála után, *Hebler Má-*
tyás; ezeké pedig, *Dávid Ferentz* (Franciscus

Dividis); de a' ki idővel Reformátussá lett, utóljára pedig a' Sz. Háromságtagadókhöz állott, és ezeknek felekezetében *Superintendenskedett*. A' Calvinus értelmére tért Erdély Országi Magyaroknak, első Superintendense volt *Madár Dienes*, a' ki Magyar nevét Deákra (*Ales*) változtatván, rendszerint *Dionysius Alesius*nak szokott hívatatni. De ez is eleinte Lutherf követte. Lásd *Bod Péter Smyrn. Polyc.* a' 24. óld. A' *Zvinglius*, *Calvinus*, és *Bullinger* értelmére, főképpen 1556. táján kezdtek térni az Erdélyi Ekklé'siák; mellyben fő eszköz volt *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Ez Gyula-Fejérvári Kánonok, és az ott lévő Oskolának Rectora, 's egyszersmind a' Törvényben Doctor lévén: már 1538. a' *Szántai István* dolgában, a' *Segesvári Collegiumban*, Közbírónak rendeltetvén, kimutatta, hogy a' megtisztított Tudományhoz hajlandósággal viseltetett. ^{a)} Idővel nyilván elhagyta a' Római Catholica Vallást, és kijött Magyar Országra: de ez, mellyik esztendőben esett? nem tudhatni. Elsőben, úgy látszik, *Munkáts*on volt Prédikátor, hol Petrovits Pétert az Úr Vatsorája dolgában arra az értelemre vitte által, mellyet Zwinglius és Calvinus tanítottak. Említi ezt Pázmán Péter is ^{b)} ekképpen: „Először Petrovits Péter „kezdte (a' Calvinus Tudományát) egy Kálmáncsi, vagy Sánta Márton nevű Prédikátorral „nyilván hirdettetni Munkáts várában.“ Másutt ismét ^{c)} így szól felőle: „Ez, eleinte nagy Pap „Úr volt. Ez ama *Kálmáncsi Márton*, kiről „mondám, hogy *Beregszászban*, Petrovits Péter akaratjából a' Kálvínista Tudományt legelőször prédikállani kezdette.“ Itt ugyan magával ellenkezni láttatik Pázmán Péter: mert először nem *Beregszászt*, hanem *Munkátsot* említette, Igaz mindazáltal, hogy mind a' két helyen szolgált, és hogy az az értelem az Úr Vatsorájáról

mellyet a' Reformáta Ekklé'siák vallanak, mind Erdélyben, mind Magyar Országon, főképpen a' *Kálmántsehi Márton* munkája által kezdett elhatalmazni; mellyet ékesenszóllása, nagy bátorsága, és tekintete által vitt véghez. Az 1552. esztendő vége felé (December 1. napján) tartódott *Beregszászi 'Sinat* Tagjai között, neve nyilván említődik; a' midőn már, talám, nem *Munkátsi*, hanem *Beregszászi* Prédikátor volt: minthogy azok között a' Prédikátorok között, kik ottan jelen voltak, neve legelől tétetik. Tudva van ugyanis, hogy az akkori 'Sinatokban, rendszerint annak a' Prédikátornak neve szokott elől tevődni, a' ki abban az Ekklé'siában szolgált, mellyben a' 'Sinat tartódott, mind p. o. az *Erdődi 'Sinatban Kopátsi Istváné*, az *Ováriban Tordai Demeteré*. *Beregszászról*, a' mint *Haner György* feljegyezte, *Debreczenbe* hivattatott Prédikátornak.

a) Lásd *Danielis Gerdesii Miscell. Groning. T. VII. Part. II. pag. 363—571.* hol a' *Segesvári Colloquium*, minden környülállásival együtt meg van írva.

b) Kalaúzza III. Könyve. V. Része, 214. óld.

c) A' 246. óld.

§. 88. *Debreczen* Városában, mellyben a' Luther Tudománya már darab idő óta meggyökerezett volt, a' *Zwinglius* és *Calvinus* értelme szerint való *Reformáta Vallást*, *Kálmántsehi Sánta Márton* kezdette legelsőben a' papoló székéből hirdetni, nagy tüzzel beszélvén a' képek ellen, és azoknak a' Templomból való kihordatását sürgetvén. ^{a)} De, hihető, éppen ezért nem lehetett tartós itt való szolgálatja. Mert már 1555. *Debreczent* elhagyván, Erdélybe ment által. ^{b)} Hol, midőn *Szegedi Lajossal*, *Peregi Lórintszel*, és *Tordai Prédikátor Kolo'svári Fodor Bálinttal* együtt, a' *Calvinus* értelmének terjesz-

tésében sikeresen munkálódott volna: ^{c)} annak megakadályoztatására, 1556. ^{d)} *Kolo'svárra* 'Sinat' gyűjtődött; mellyen a' Luther értelmén lévő nevezetesebb Predikátorok, egész Erdélyből megjelentek, a' végre, hogy a' Calvínus követőivel disputatziót tartsanak. *Kálmáncsehi Márton*, betegsége miatt, ezen Gyűlésre el nem mehetvén: maga helyett *Szegedi Lajost* küldötte el. De az ő betegségét, a' véle ellenkezők, tsak tettetettnek hitték. Azomban *Szegedi Lajos* disputatzióba éppen nem akart ereszkedni. Azoktól tehát, kik a' Luther tudománya mellett buzogtak, az ő értelme kárhoztatódott. Ugyan azok, ebben a' 'Sinatban Vallástételt is írta az Úr Vatsorája' tudományáról, és közönségesen elvégezték, hogy az Erdélyi Szász Ekkle'siák Prédikatori, az Úr Vatsorája felől, a' Wittembergai Ekkle'siának értelmét tartsák és tanítsák. És ez időtől fogva kell számlálni, a' Protestánsok kétfelé való válásának idejét, Erdélyben.

a) *Hanernek*, emberi gyarlóságot mutató szavai ezek; „*Calmanchaeus, Debrecini, quo Pastor Berchusio* (Bereg-szász) *vocatus fuerat, Calvinii errores auditoribus suis inculcabat, imagines e Templis ejiciendas docebat, et ut erat vir ferocis, elati, tumidique spiritus, mirum in modum, theatricis suis declamationibus auram vulgi captare poterat, maximum applausum nactus, multos secum maximo cum Ecclesiae damno in extremam perniciem praecipitabat.*“ *Hist. Eccl. L. IV. pag. 226.*

b) *Hermann Dávid*, a' ki a' XVII. Század közepén, Szász-Sebesi Augustai Vallástételt tartó Prédikátor volt, *Kálmáncsehi Mártonnak* Erdélyben való maga viselését nem legszebb színekkel festi le, ilyen titulusú munkájában: *Annales Politici et Ecclesiastici rerum Transylvanicarum*, melly kézírásban vagyon. Ezt írta ki *Haner György* is. Mind kettőnek vagynak olyan kifejezései, mellyek elmaradhattak volna. Ezeket elhagyván, illőbb azt vizsgálni meg; mi okra nézve hagyta el *Kálmáncsehi Márton* a' *Debreczeni* Prédikátorságot? *Ember Pál*, in *Hist. Eccl. pag. 107.* erre nézve tsak ennyit mond: „*Calmancheus Debreczinensis, incertum qua de causa, inde dimissus, in Transylvaniam transiens*“ etc. *Haner György* pedig az egész dolgot abból magyarázza, hogy *Kálmáncsehi Márton*, *Stöckel Lénárt*nak ellene való kikelését ki

nem állhatta. Kikelt pedig ellene *Stüchel Lénárt* azért, hogy *Debreczenben*, hol a' *Luther* tudománya volt bévéve, a' *Calvinus értelmét* prédikálta. Minden bizonynal tehát *Stüchel Lénárt* addig nem nyugodott, míg *Debreczen Városa* Elöljáróit arra nem vette, hogy *Kálmáncsehi Márton*ot botsátnak el. Így tehát *Kálmáncsehi (Haner* szerint, 1554. *Ember Pál* szerint, 1555:) Erdélybe ment.

- c) Erdélybe menvén *Kálmáncsehi Márton*: az ő ott való munkáját *Ember Pál* így adja elő: „*Junctis Ludovici Szgedini, et Perck, et Valentini Crispi Kolo'sváriensis, Pastoris Ecclesiae Tordensis, studiis: Reformatae Ecclesiae, causam, in illis quoque oris, strenue adseruit.*“ Azután Magyar Országra visszatért; de mellyik esztendőben, és mitsoda helyre? az eddig világosságra jött documentemből meg nem határozhatni. Hogy egy időben *Sátorallya-Ujhelyen* Prédikátorságot viselt, ámbár ezt senki a' *Históriairók* közzül fel nem jegyezte: bizonyos abból a' levélből, mellyel *Gyalúi Torda Sigmond*, az *Euripides Orestes* nevű *Tragoediájának* Deák fordítását, *Kálmáncsehi Mártonnak* ajánlotta. Megvan ez a' *Jambus* versekbe szedett igen szép és kellemetes fordítás a' *Béti Császári Bibliothecában*, ilyen felyülirással: „*EURIPI-DIS ORESTES. Tragoedia cum primis elegans, Latino, carmine longe doctiss. expressa, nunc primum edita, Sigismundo Gálo Pannonio interprete.*“ Az Ajánlólevél előtt ezek a' szók vagynak: „*Sigismundus Gelous, Clarissimo et Doctissimo Viro Martino Calmaneczki, Pastori, Ecclesiae Neapolitanae apud Pannonios ad Carpathum.*“ *S. D. Itt a' Neapolis apud Pannonios ad Carpathum, Sátorallya Ujhelynél* egyéb nem lehet.

Hogy ha pedig az említett fordítás, a' mint *Tiszt. T. Wallaszky Pál Úr*, (*Consp. Reip. Lit. Hung. edit. 2. pag. 170. in Schol.*) a' mint látszik, nagy vigyázással jegyezte fel, *Basileában*, 1557. esztendőben (*in 8. fol. 45.*) jött ki: úgy a' *Kálmáncsehi Márton Ujhelyi* Prédikátorsága. 1557. esik; következésképpen, a' ő Erdélyből lett másodszori kijövetelét is, vagy 1556. a' végire, vagy 1557. az eleire kell tenni: de ott meddig maradt nem tudhatni. Ha *Perényi Gábor Sátorallya Ujhelynek* Földes Ura, már akkor is annyira buzgott a' *Luther* értelme mellett, mint azután 1563. (lásd alább §. 92.) úgy *Ujhelyben*, nem tsak soká nem maradhatott, de Prédikátorságot sem viselhetett *Kálmáncsehi Márton*. De hihető, még akkor nem volt felingerelve ez a' Főember azok ellen, kik a' *Melanchthon* és *Calvinus* értelméhez mutattak nagyobb hajlandóságot. Ezek eránt benne akkor származott idegenség, mikor látta, hogy a' *Tartzali Sinat* által, a' *Lutheránusoktól* egészen elváltak. Egyébaránt a' *Tragoedia* elébe lett Ajánlólevél azt mutatja, hogy valamint *Gyalúi Torda Sigmond* egy volt az akkori legjobb Deák és Görög *Literátorok* közzül: úgy *Kálmáncsehi Mártonnak*, nem kellett alábbvalónak lenni. Mert a' bérekesztésben ezek a' szók vagynak: „*Hanc meam operam, cum utriusque sermonis sis peritissimus, et varia eruditione ex-*

„cellas, Tibi Vir Optime et Doctissime! dicavi: ut ali-
 „quam grati animi erga Te significationem praeberem,
 „quam (etsi Tuis ingentibus meritis nequaquam respon-
 „det) confido Tibis gratissimam fore; qui officia non lar-
 „gitionum magnitudine, sed studio et voluntate amici
 „metiris, et illud Theocriti tenes:

„ἢ μεγάλα χάρις

„Δωρῶ ξὺν ὀλίγῳ, πάντα δὲ τιμᾶντα

„Τὰ παρ' φίλων. Vale.“

Hogy *M. Túron* is szolgált: bizonyítja *Skaritzza Máté*,
 a' ki Szegedi Kis Istvánnak a' *M. Thúri* Oskolában és
 Ékklé'sidban való forgolódását adván élő; így szól: „*Con-*
 „*tionatus est stupendo plane omnium amore et desiderio,*
 „*secundum sinceram populi erga Verbum Dei affectionem,*
 „*labore et auctoritate Martini Sancta Kalmancseiensis ple-*
 „*nius impressam.*“

Utóljára *Kálmáncsehi Márton*, ismét Beregszászban
 volt Prédikátor; hol, a' mint SzentziMólnár Albert, a'
 Calvinus János' Magyarra fordított Institutiója Előljáró
 Beszédében írja, erőszakos halállal holt meg, 1571. Lásd
Bod Péter Magyar Athen. a' 127. oldalon.

d) Lásd *Bod Péter Smyrn. Polyc.* a' 9-dik oldalon. *Ember*
Pál pag. 110. hibásan az 1557. esztendőre teszi ezen 'Si-
 natot. Jelen volt abban Bélteki Prédikátor *Bóldi Sebestyén*
 is, még pedig úgy mint *Túl a' Tiszai* Superintendens;
 a' Szász, és Magyar Lutheránusok Superintendenseivel,
Hebler Mátyással, és *Dávid Ferentzel* egyetemben; és a'
 'Sinat végzéseinek, mellyek a' *Kálmáncsehi Márton* tu-
 dománnya ellen hozattak, nevét aláírta. Ebből világos
 mind az, hogy *Tordai Demeter* után, ezen a' részen,
Bóldi Sebestyén volt a' Superintendens: mind az, hogy
 még abban az időben, *Túl a' Tiszán*, a' Calvinus értel-
 me a' Lutherén erőt nem vehetett.

Úgy látszik, hogy az *Erdédi*, és *Beregszászi* 'Sina-
 tok, az akkori vastagabban értő Lutheránusokat (*Bren-*
tianusokat) nagy figyelmetességbe hozták, és arra indí-
 tották, hogy a' Luther tudományának, és külső Isteni
 tiszteletre tartozó rendelkezésinek megmaradásáért, mi-
 nindent elkövessenek. Ez az oka, hogy 1554. az *Orári* 'Si-
 naton, még az Erdélyi Lutheránusok is nagy számmal je-
 lentek meg, hogy így a' többség által győznének; a'
 mint hogy ez meg is lett. Ebből esett az is, hogy *Kál-*
máncsehi Márton Debreczenben, a' Calvinus tudományá-
 val, a' képeknek Templomból való kihordatásával nem
 bődögült, feltámadván ellene még a' távolabb lakó Lu-
 theránusok is, mint *Stöckel Lénárt*; úgy hogy kéntelen
 volt, 1555. Erdélybe menni. Így *Debreczen* is, még azután
 egynéhány esztendeig, a' Luther értelmét követte. Maga
Mátyás Péter, a' ki 1558. lett Debreczeni Prédikátorrá,
 eleinte *Brentianus* volt, és Szegedi Kis István, nem ke-

vés munkával tudta a' Calvinus értelmére vinni. Mellyet nyilván bizonyít *Skaritza Máté*, ezen szavaiban: „*Unicus Petrus Melius, Brentianae multum addictus in negotio Coenae assertioni, diutissimeque Szegedino, carminibus et libellis, pro suo sane admirabili ingenio, relictatus, tandem palmam eidem detulit.*“ Mellyik esztendőben esett ez? nyilván meg nem mondja. Annyi bizonyos, hogy elébb kellett esnie 1562. mivel az a' Vallástétel, mellyet akkor készített, egyez a' Calvinus tudományával.

§. 89. Hasonló különbözés adta ki magát Magyar Országban is a' Protestánsok között, az Úr Vatsorája felől való értelemre nézve. A' *Zwinglius* és *Calvinus* tudományát mind többen többen kezdték megkedveleni, mellyből osztán a' lett, hogy ezek külön váltak, és megkülönböztetett Ekklé'siát formáltak. Kezdődött ez, az *Egri* és *Egervölgyi Vallástétellel*; tovább vivődött a' *Tartzalival* és *Göntzivel*, megerősödött és megállapított a' *Debreczenivel* és *Csengerivel*.

§. 90. Az *Egri* és *Egervölgyi Vallástételnek* e' vólt az alkalmatossága. *Verantzus Antal*, a) I. Ferdinándnak a' Török Udvarnál Követje lévén, minekutánna Követségében eljárta, és Magyar Országára visszajött; hűséges szolgálatjának jutalmául I. Ferdinándtól nyerte az *Egri* püspökséget 1558. Mint *Egri* püspök, keményen viselte magát a' megtisztított Vallás ellen. Az *Egri* és *Egervölgyi Nemesség* és fegyveres népvizsont, esküvéssel kötelezte magát annak megtartására. Ebből, a' lett, hogy *Verantzus Antal* úgy festette le őket I-só Ferdinánd előtt, mint pártosokat, kiknek az a' tzeljok, hogy *Eger* várát az ellenségnek adják által, I. Ferdinánd megbízott embereit küldötte ki a' dolog megvizsgálására. Az *Egri* és *Egervölgyiek* mind szóval mind tselekedettel igyekeztek megmutatni a' Király eránt való hűséget. Ez okból. Hitekről való Vallástételeket is kívánták felküldeni I. Ferdinánd-

nándnak. Annak írásba való tételére, mint akkor ezen a' részen leghíresebb embert, Debretzeni Predikátor *Melius* vagy *Juhász Pétert* kérték meg. Már azelőtt, 1559. és 1560. hihető, az ő hivatalbéli Társának Szegedi Gergelynek, és N. Váradai Prédikátor Czeglédi Györgynek segítségével, készített volt *Melius Péter* valamelly Confessiót, a' végre, hogy az Úr Vatsorájáról támadt versengésnek végét szakaszssa, melly által sokakat a' Helvétziai Theologusok értelmére vitt. Most tehát azt újra megnézővén és megjobbítván, elküldötte az Egervölgyieknek; ^{b)} ezek ismét, egy könyörgő levéllel, melly Egerben, Februárius 6-dik napján, 1562. esztendőben költ, I. Ferdinándnak nyújtották bé. ^{c)}

a) Lásd életét T. Budai Fereutz Polg. Lex. III. Darab. a' 715—737.

b) *Ember Pál* (pag. 119.) azt mondja, hogy az *Egervölgyi Vallástételt*, mint akkori Egri Prédikátor, *Szikszai Hellopeus Bálint* készítette, másokkal együtt. De azon *Tudós Férfiúnak* (ki utóljára *Debreczenben* szolgált) Egri Prédikátorsága későbbre esik, minthogy épen 1562. ment ki Akademiákra.

Hogy az említett Vallástétel Debreczenben készült: megtetszik abból az Előljáró beszédből, mellyet *Melius Péter* és *Szegedi Gergely* tettek annak eleibe, ilyen felyülírással: *Petrus Melius et G. Z.* (azaz, *Gregorius Szegedi*) *cum Fratribus Debreczini collectis pio Lectori Salutem*; és ismét abból az Ajánlólevélből, melly a' Tokaji vár Commendánsához *Némethi Ferentzhez* vagon intézve, ilyen felyülírással: *Pastores Ecclesiae in Debreczen, Gregorius Szegedi, et Petrus Melius de Somogy, 's a' t.* Az Előljáró beszéd alatt ezek a' szók vagynak: *Datum Debreczini, III. Cal. Jul. An. Chr. M. D. LXII.* Az ajánlólevél alatt pedig ezek: *Datum Debreczini, 27. die Augusti, An. D. 1562.* Más Előljáró beszédet hotsátott azon Confessio eleibe Váradai Prédikátor *Czeglédi György*, ilyen felyülírással: *Georgius Czegledinus, cum Symmistis suis lectori aequo Salutem.* Költ az N. Váradon (a' mint maga írja) 14. Cal. Aug. A. D. M. D. LXI. Maga a' Confessio, Debreczenben, 1662. jött ki in 4to, ilyen titulus alatt: *Confessio Catholica de praecipuis Fidei Articulis, exhibita Sacratissimo et Catholico Romanorum Imperatori Ferdinando, et Filio Suae Majestatis, D. Regi Maximiliano, ab universo exercitu Equitum et Peditum S. R. M. a*

Nobilibus item et incolis totius Vallis Agriæ, in Nomine Sanctæ Trinitatis, ad Foedus Dei custodiendum juramento Fidei copulatorum, et decertantium pro vera Fide et Religione, in Christo et Scripturis Sacris fundata. Igy látta és olvasta azt T. Ribini Ur, Po'sonyban, a' Tek. Adony György Ur Bibliothekájában, a' mint feljegyzette Memor. Aug. Conf. Tom. I. pag. 158. 164. A' Debreczeni Reform. Collegium Bibliothekájában is meg van ez a' Confessio, de más titulus alatt, melly így vagyon: *Confessio Ecclesie Debreciensis, de præcipuis articulis, et quaestionibus quibusdam, necessariis ad consulendum turbatis conscientibus, exhibita, ut sit testimonium doctrinae et fidei contra calanniatores sanæ doctrinae.* Hogy pedig ez amattól nem különböz, abból tetszik meg, mert a' legelső Zik-kely előtt, mellybe az Istenről (de Deo) való Vallástétel foglalódott, ezek a' szók vagynak: *Summa Capita articulorum fidei, exhibita uno consensu Sacratissimæ Imperatorie Majestati Ferdinando, et Serenissimo Principi Regio Maximiliano, ab Ecclesia* (hibásan így nyomtatódott) *tera in Valle Agrina collecta, Anno 1562.* Vagy úgy kell hát gondolkodnunk, hogy ugyan azon Confessio, kétszer, különbözö titulus alatt, jött ki Debreczenben; vagy úgy, hogy a' Confessio Debreciensis, kinyomatódása idejére nézve is, egészen egy a' Confessio Catholicával. Az első azért nem hihető; mert a' Confessio Debreciensisben (szintén úgy, mint a' Catholicában) benne van a' Czeglédi György Előljáró beszéde, mellynek elein azt mondja, hogy ez a' kiadás legelső nyomtatásbeli próba Debreczenben; azért annak hibáinak meg nem kell botránkozni. (*Id tu infantiae Typographorum tribuas. Primum enim specimen exercitii eorum in arte Chalcographica hoc ediderunt.*) A' nyomtatás is olly otromba, mellynél otrombább nem lehet. De, a' levelek száma is, a' Catholica Confessio minden levelével (mert a' munka paginázza nintsen), a' szerint, a' mint azokat T. Ribini Ur (Memorab. T. I. pag. 159—164.) felhozza, tökéletesen megegyez. Az utolsónak kell hát megállani, hogy t. i. a' Catholica Confessio a' Debreciensis Confessioval, nyomtatódásának idejére nézve is, egy; és, tsak a' titulus tevődött fel más-képen némelly exemplárookban, a' Debreczeni Ekklesiá számára, melly azt maga Confessiójának esmerte; a' mint ez a' Catholica Confessio titulusában is említődik, ezen szókkal: *Huic Confessioni subscripserunt Debreciensis et vicinorum locorum Ecclesiae.* Lásd Ribini T. I. pag. 158. — A' feljebb mondattakból kitetszik az is, hogy Szegedi Gergely (kiről Bod Péter, Athenássa 251. oldalán azt mondja, hogy mitsoda Ekklesiában tanított légyen, meg nem nevezheti). Debreczeni Prédikátor volt, Melius Péterrel ugyan azon időben. Ezt a' tudós embert, tsak azért is szükség említeni, mivel egynehány ditséreteit láthatni az énekes könyvben Illy a' 259. szám alatt lévő, melly így kezdődik: *Gyakran kell nekünk Istennek hálaikat adnunk. A' versfökből e' jö ki: Gregorius Szegedinus fecit.* De hihető, hogy Szegedi Ger-

gely, a' 8. verset, mely most Ö -n kezdődik, Ü -vel írta, a' régi kimondás szerint: és így akkor *Gregorius* jött ki abból. Illyen a' 276. Ditséret is; mely így kezdődik: *Szükség Keresztyéneknek tudakozni*. Ebben ismét a' versfökből e' jö ki, a' mostani nyomtatás szerint: *Szegedinus Gregoriosé*. Az Egervölgyi *Confessio* egyáltalában a' *Calvinus* értelme szerint vagyon intézve, és ettől az időtől fogva számlálódhatik a' Reformáta Vallásnak bizonyos megállapittatása magyar országban.

c) Azon könyörgőlevelet meg lehet látni *Ember Pálnál Hist. Ref. Hung. pag. 191—121.* és a' *Historia Diplomaticában*, pag. 7, 8.

§. 91. Szinte azon idő tájban, a' mikor a' *Confessio Vallis Agriae*, kijött, tartattak a' *Tartzali* és *Tordai 'Sinatok*; amaz Magyar Országban, a' Hegyallján, Zemplén vármegyében, 1562. ez pedig Erdélyben, 1563. mely *'Sinatokban* a' *Theodorus Béza* által készítettett *Genevai Confessio* vevődött bé. a) Ezen két *'Sinatoknak* Vallástétele együtt hívattatik *Ember Páltól*, *Confessio Tartzaliensi - Tordensisnek*; mely is, mind a' Magyar mind az Erdély Országai reformátusoknak egyesülésére szolgált. Kijött az 1563. illyen titulus alatt: *Compendium Doctrinae Christianae, quam omnes Pastores et Ministri Ecclesiarum Dei in tota Hungaria et Transylvania, quae incorruptum Jesu Christi Evangelium amplexae sunt, docent ac profitentur, in publicis Synodis, Tartzaliensi et Tordensi editum et publicatum, Annis Domini 1562—63.* Ez az első kiadás elfogyván: 1655. S. Patakon, az új kiadáshoz Magyar fordítás is tevődött. Kijött az, *I. Rákótzai György* Fejedelem özvegye' *Lorándfi 'Su'sanna* költségén. Ezen *Confessio* által a' Reformáta Vallás még jobban megállítódott, mind Magyar mind Erdély Országban. Nevezetesen, jobbara ekkor vették azt bé Erdélyben a' Székelyek és Magyarok; a' mint említi *Haner György* p. 269.

a) Hogy a' *Tartzali* gyűlésben, a' *Genevai Vallástétellel* együtt, az a' *Catechesis* is mellyet *Calvinus János*, *Genevában*, a' gyermekek számára 1541. frantziául, azután pedig, 1545., deákul adott ki, (és a' melly rendszerint *Genevai Ekklesiá Catechismusának* is neveztetik) bévevődött: megtetszik az azután következett *Göntzi 'Sinat* Végzéseinek III. Tzikkelyéből, mellynek végén ezek a' szók olvastatnak: „*Catechesin quoque Calvini, quae in „priori Synodo suffragio communi recepta est, faciant sibi „familiarerem.*“ Lásd *Ember Pál* pag. 127.

§. 92. A' *Genevai Confessió*nak bévevődése által, az *Úr Vatsorája* kiszolgáltatása módjában változás lett. Mert az, attól az időtől fogva, rendszerint való kenyérből szolgáltatódott ki. A' *Praedestinatoról* való Tudomány is kezdett lábra kapni, és terjedni. Ezt megértvén *Perényi Gábor*, *Abaúj és Ugotsa vármegyéknek Fő Ispánja*, a' feljebb említett *Perényi Péternek* fija: a' maga birtokiban lévő *Prédikátorokat Sátoralja-Újhelyre* egybehívta, és azért, hogy az ő hire és akaratja nélkül a' *Tartzali 'Sinatban* megjelentek, és annak végezéseit követték, megfeddette. Ez a' Méltóságos *Úr t. i. az Augustai Vallástétel* mellett állhatatosan megmaradt, és nem akarta, hogy attól az ő birtokiban lévő *prédikátorok legkissebbé is eltávozzanak*. A' *Prédikátorok közzül*, kik *Újhelyre* gyűltek, legnevezetesebb volt a' feljebb említett *Thúri Pál*, *Sajó Szent Péteri Prédikátor*, szép elméjű és nagy tudományu ember, különösen híres abban az időben, versírásbéli tehetségéről, úgyhogy őtet, amaz esmeretes *Német Deák Poéta Lotichius*, a' legjobb *Deák Poéták* közzé számlálta. Ez felelt *Perényi Gábornak*, a' több *Prédikátorok* képében. Utóljára, a' dolognak legszebb és legtsendesebb módon való eligazítására, a' *Lipsiai és Wittembergai Akadémiák Theologusi választódtak Bíráknak*. *Perényi Gábor* tehát ezt a' *Thúri Pált*, és vele együtt *Tóltsvai Prédiká-*

tor *Sólti Bernárdot*, még azon esztendőben, (t. i. 1563.) elküldötte Német Országba, kik is a' dologban eljárván, a' két Akadémiáknak *Perényi Gáborhoz* intézett, igen nevezetes feleletével tértek vissza. Ezt egészen kiadta *Severinus Sculteti*, *Hypomnema* nevű munkájában, melly Bártfán 1599. jött ki. Minthogy a' felelet igen hosszú: belőle a' legnevezetesebb részeket rövideden bétette T. Ribini Ur, sokszor emhített munkájába, Tom. I. pag. 166. sequ. Abban, az Augustai vallástétel mellett való maradás, és az Isteni tiszteletben, 's az Ur Vatsorája kiszolgáltatásában, a' Wittembergai Ekklesiának rendtartása javaltatik, melly mellett *Perényi Gábor* meg is maradt álhathatosan. De *Thúri Pál*, felette nagy betsülője, sőt bámúlója lévén Calvinus Jánosnak, ^{b)} annak értelmétől tellyességgel nem akart elállani. Azért is, hogy ízetlenkedése ne lenne említett patronusával *Perényi Gáborral*: Sajó Szent Péterről titkon eljött, és elsőben *Bihari*, annakutánna pedig *Szántai* Prédikátorrá lett, hol osztán, 1575. holt meg. Emlékezetére Lotichius ezt a' verset írta:

„Turinum genuit, docuit Viteberga Philippo
„Doctore, ossa tenet Szantoviá, astra animam.“

a) Lásd a' 73. §. Scholionjában.

b) Kitetszik ez, tsak abból az egy verséből is, mellyel, Akadémiákon jártában, a' Calvinus János *Institutio Religionis Christianae* nevű munkáját megdítserzte, melly így van:

„Praeter Apostolicas, post Christi tempora chartas,
„Huic peperere libro Secula nulla parem.“

Lásd, *Skaritza Mátét*, a' *Szegedi István* életében.

§. 93. Mintegy három esztendővel a' *Tartzali és Tordai Gyűlés* után, 1566., ismét új 'Sinat tartatott *Göntzön*, Abaúj vármegyében, mellyet,

Göntzi Prédikátor, és az Abaúj vármegyei Eklé'siáknak, vagy, a' mint akkor nevezetett, a' *Kassai völgynek* Esperestje *Károli Gáspár* gyűjtött egybe. Ebben a' 'Sinatban, melly Januarius 22. napján kezdődött, 22. Czikkelyek hozódtak. Mellyek közzül a' 3., ismét a' *Genevai Confessio*, és a' *Calvinus Catechismusa*, vevődtek bé. Ugyan abban a' gyűlésben, *Egri Lukáts* (*Lucas Agriensis*) nevü papnak a' dolga forgott fenn, kinek értelme a' szent Háromságról tévelygő volt, a' minthogy osztán *Svendi Lázárnak* parantsolatjára tömlöztzre is vettetett, mellyben öt eszten-deig szenvedett.

§. 94. A' következő 1567. esztendőben, ismét új 'Sinatot gyűjtött öszve, Debreczeni Prédikátor, és a' Tiszán innen 's túl lévő Ekkle'siáknak Superintendense, *Mélius* vagy *Juhász Péter*, Debreczenbe, Februarius 24. napjára. Alkalmatosságot adtak erre, az erdélyi szent Háromság tagadók; millyenek vóltak *Blandrata György*, *Dávid Ferentz* (*Franciscus Davidis*), és mások, kik miatt sok villongások voltak mind erdélyben, mind magyar országnak erdélyhez tartozó részeiben; és a' kikre nézve Váradon már az előtt is tartatott volt gyűlés. Ebben a' *Debreczeni 'Sinatban*, az akkori időhöz alkalmaztatott új *Confessio* íródott, hogy magokat ahoz tartanak a' Prédikátorok. Kijött az mindjárt akkor, Debreczenben, 4ed rétbén, ilyen titulus alatt: *Brevis Confessio Pastorum ad Synodum Debreczini celebratam 24. 25. et 26. Februarii, Anno D. 1567. convocatorum*. Vagyon ajánlva II. János Királynak. Az ajánlólevelet írta Mélius Péter. ^{a)} Ugyan ekkor írótak némelly Articulások is, mellyeknek száma hetvenkettőre mégyen. Ezek is kiadódtak, ugyan tsak Debreczenben, 1567. *Török Mihály* Typographus ál-

tal, ilyen felyülírással: *Articuli ex Verbo Dei et Lege Naturae compositi, ad conservandam Politiam Ecclesiasticam, et formandam vitam Christianam in omnibus ordinibus necessariam.*

b) Az Articulusok eleibe botsátott Intóbeszéd alatt, ez az alólírás olvastatik: „Omnes Ecclesiae Ministri, qui in Conventu Sancto ad 24. Febr. Anno D. 1567. Debrecinum convocato, cis et ultra Tibiscum, his articulis et *Confessione* nostrae, et *Helveticae Tiguri editae* A. D. 1566. cum Genevensis Ecclesiae Ministris subscripserunt. “ Nem különben a’ 72. Articulus ezekkel a’ szókkal rekesztetik bé: „Inter reliquas Confessiones recepimus et subscripsimus *Helveticae Confessioni*, A. D. 1566. editae, cui et Ecclesiae Genevensis Ministri subscripserunt. Et quicunque Confessionem nostram in Synodis confirmatam, et hanc *Confessionem Helveticam Tiguri editam*, aut Articulos hos ex verbo Dei temere rejecerit, solverit, et contrarium docuerit, Jurisdictione Ecclesiastica puniendum statuimus. “ Ezekből az tetszik meg, hogy a’ *Helvétziai Vallástételt*, a’ Tiszán innen és túl lévő Prédikátorok, 1567. vették bé. És ez egyik Symbolicus könyve, mind a’ mai napig, a’ magyar és erdély országi *Reformatusoknak*. c) Másik Symbolicus könyve a’ magyar és erdély országi *Reformatusoknak*, a’ *Palatina Catechesis*, melyet Heidelbergai Theologusok, *Ursinus Zákariás*, és *Oléviánus Gáspár*, III. *Fridriknek*, a’ Palatinatusi Electornak, parantsolatjára készítették. Ez, d) legelőször 1563., Heidelbergában jött ki, német és deák nyelven. Magyar nyelvre elsőben Pápai Prédikátor *Huszár Dávid* e) fordította, és ki is adta: ugyan tsak *Pápán*, 1577. f) azután pedig, jobb magyarsággal, Debreczeni

Prédikátor Szárazsi Ferentz ^ε) 1604. botsátotta világ eleibe.

a) Kijött azon *Confessio*, szinte abban az időben, magyar nyelven is, illy homlokirással: „*A' Debreczenbe öszvegyült Keresztien Praedikatoroknak, igaz és Szent Irás szerint való vallásoc.*“ Ezt a' fordítást is Mélius Péter készítette, mint ez megtetszik az ő Előljáró beszédéből, melly a' Debreczeni, Kassai, és N. Váradí Ekklé'siákhoz lévén intézve, így végződik: „*Annakokáért, hogy inkább azok között is megmutatassék, és megtegyék az ő eretnek ségec, (érti a' Sz. Háromság tagadókat), ackic a' Magyar nyelvet nem értic, Deákol is kiadtam és megnyomtatattam.* — Debreczenbe 16. Julii. Anno D. 1567. *Ihász Péter de Horhi, a' ti Kegyelmelek attyafia, Debreczenbe, Lelki Pásztor.*“

b) A' Debreczeni 'Sinatban hozott 72 *Articulusok*, közönségesen így szoktak említődni: *Articuli Majores*; megkülönböztetődvén ez által, azon későbbi *Tzikkelyből*, mellyek *Articuli Minores* nevet viselnek. Ugyan is, ama' bővebb *Articulusokból*, 1577., a' Váradí 'Sinatban, más rövidebb, és csak 27 számból álló *Articulusok* készitődtek, illyen felyülirással: „*Articuli Ecclesiarum cis et ultra Tibiscum Verbo Dei collectarum, ex prioribus selecti, et in generali Synodo Varadina publicati, A. D. M. D. LXXVII, VI. Februarii.*“ Ezeknek számát *Ember Pál* (*H. F. R. pag. 37o.*) 28ra teszi; de hibásan: mivel, a' mit ő 28. *Tzikkelynek* számlál, az eredeti kiadás szerint nem egyéb, hanem a' 27. *Articulus* vége, a' mint hogy, a' benne lévő dolognál fogva is, ahoz tartozik. Ezeknek készitésében legtöbb része volt Debreczeni Prédikátor és vidékbeli *Esperest*, ezen *Váradí 'Sinatban* pedig, a' Mélius Péter után következett *Károlyi Péter* helyébe, *Superintendensnek* tétetett *Göntzi Fabricius* vagy *Kováts Györgynek*, kinek *Előljáró beszédével* kiadódtak, elsőben *Wittembergában*, ugyan csak 1577., későbbben pedig, úgymint 1591., *Debreczenben*, illyen titulus alatt: *De Disciplina Ecclesiastica, seu Gubernationis Ecclesiasticae legitima forma, in Ungarica Natione, cis Tibiscum.* Ugyan ekkor újra kinyomtatódtak *Debreczenben*, a' *Bővebb* (vagy *Majores*) nevet viselő *Articulusok* is, ezzel a' különbséggel, hogy, mivel az *Első Kiadásban*, a' 69. szám, két egymás után következő *Articulusoknak* volt téve eleibe: ezen *Második* (1591-beli) *Kiadásban*, a' 69. szám alatt lévő említett két *Tzikkelyek* között az utóbbinak 70. szám adódván, ez által az *Articulusok* száma 73ra tölt. Mint-hogy pedig idővel, valamint a' *Bővebb* (*Majores*), úgy a' *Rövidebb* (*Minores*) *Articulusok* is híjjánosoknak találattak: különböző 'Sinatokban, a' szerint, a' mint szükségesnek ítélődött, pótolékül, új *Articulusok* készitődtek. Ezeket is tehát, kezdvén az 1597. esztendőben, 35 *Tzikkelyekben* egybe szedte, és minekutánna, az 1363.

tartódott *Tasnádi Sinatban*, újra jóvá hagyódtak és meg erősítettek volna, még azon esztendőben, *Appendix* titulus alatt, *Debretzenben* kiadta *Debreczeni Prédikátor* és *Superintendens Kerecszegi István*. (Megláthatni *Ember Pátnál* H. E. R. pag. 372. sequ.) Szinte száz esztendővel pedig az *Appendixnek* említett első kiadattatása után, (másodszer, 1646., *N. Váradon* nyomtatódott ki) a' harmadik rendbéli, úgymint, *Bővebb, Rövidebb, és Toldalék-Tzikkelyekből* (Articuli Majores, Minores, et Appendix). *Zilahi Prédikátor*, és a' *Tiszán túl lévő Reform. Ekklesiák Superintendense Zoványi György*, némelly hozzáadásokkal, 103 *Canonokat* készítvén, azokat *Kolo'sváron*, 1733., kiadta; melyek *Canones Zoványiani* név alatt szoktak említeni.

c) A' *Helvetia Confessio* még 1536. készitődött *Basileában*, arra a' végre kiválasztatott három *Tudós emberek* által, kik is voltak: *Henricus Bullingerus*, *Tigurumból*, *Osvaldus Myconius*, és *Simon Grynaeus*, *Basileából*. De, azután mintegy harmincz esztendővel, 1566., mikor már *Myconius* és *Grynaeus* elhóltak, *Bullinger* által, bővebben és jobban kidolgozva adódott ki *Tigúruban*. Elfogadták azt, és magokévá tették minden *Helvétziai Prédikátorok*, és a' *Geneviaiak* is. Hasonlót tselekedtek mindjárt mások esztendőben, a' *Debreczeni Sinatra* egybegyűlt *Prédikátorok*. — Illő tudni, mitsoda értelemben volt erről a' *Vallástételről*, ama híres *Francia Catholicus Püspök Bossuet*, *Historie des Variations des Eglises protestantes* nevű munkájában, T. II. p. 116. Így szól t. i. „Je dois ce témoignage aux Zuingliens, que leur Confession de foy est la plus naturelle et la plus simple de toutes: ce que je dis, non seulement à l'égard du point de l'Eucharistie, mais à l'égard de toutes les autres; et en un mot, de toutes les Confessions de foy, que je voy dans le parti Protestant, celle de 1566. est avec tous ses de fauts, celle, qui dit le plus nettement ce qu' elle veut dire.“ azaz: „*Tartozom, úgymond, ezzel a' bizonyágtétellel, a' Zwingliánusoknak, hogy az ő Vallástételek legtermészetibb, és leggyűgyűbb minden Vallástételek között; nem tsak az Úr Vacsorájáról való Tudományra, hanem egyebekre nézve is. Egy szóval, mind azok között a' Hitről való Vallástételek között, melyeket a' protestánusoknál látok, minden hibái mellett is az 1566. esztendőbeli az, a' melly, a' mit akar, legtisztábban mondja ki.*“ Ezt a' *Helvétziai Vallástételt* idővel, úgymint a' *XVII. Század elején*, 1615., *Magyarra fordította Szentzi Czene Péter*, *Érsek-Ujvári Prédikátor*.

d) Még azon esztendőben, melyben először világra jött, vagy legalább az azt követőben (1564.), esméretessé lett a' *Heidelbergai Catechismus* a' *Magyarok* előtt, még pedig magok által a' *Heidelbergai Theologusok* által, ilyen módon: *Hebler Mátvás*, az *Erdélyi Evangelica Ekklesiáknak* akkori *Superintendense*, kezdett már 1559. el

lenkezni Calvinus Jánosnak Erdélyben volt tanítványival, kik ellen disputatziót is tartott Medgyesen Augustus 18. napján, 1550. Sőt ellenek könyveket írt, nevezetesen, az *Ur Vatsorájáról*, 1561. tájban. Ellátták a' Reformátusok, hogy az ilyen tselekedetéből, nagy veszedelmes támadhat. Azért, a' Kolosvári Ref. Ekkle'siának akkori Prédikátori, magok és a' több Ref. Prédikátorok nevével megírták Heidelbergába az ott való Theologusoknak, mitsoda bajaik légyenek nékiek. Megküldötték ugyan azoknak a' Hebler Mátyás írásit is, és kérték őket, hogy feleljenek azokra valami írásban. A' Heidelbergai Theologusok vévén a' Kolosváriak levelét, nem feleltek semmit a' Hebler Mátyás írásira: hanem egy szép levelet írtak a' Kolosvári és Erdélyi több Református Lelki Pásztoroknak; melly mellett megküldötték ugyan oda ezen Heidelbergai Catechismust is, más könyvekkel együtt, olly reménységgel lévén, hogy ezekből meg lehetne felelniek mindeneknek, a' kik ő ellenek felkelnének. Költ az említett levele a' Heidelbergai Theologusoknak Sept. 1. napján, 1564. A' Magyar és Erdély Országbeli Reformata Ekkle'siáknak akkori igen szoros egységéből könnyű kihozni, hogy mindjárt ugyan akkor esméretessé lett ez a' könyv Magyar Országban is. Erre kivált egy igen jó alkalmatosságot lehet felhozni. Tudniillik, 1561., *Szikszai Kováts Balá's* (*Basilius Fabricius Szikszai*) vitetett a' Sáros-Pataki Oskolának igazgatósára; hol tsak két esztendő t töltött el, és mindjárt hívatott Kolosvárra, az ott megholt *Mólnár Gergely* helyébe, az oda való Oskolának tanítására; melly hivatalra el is ment Kolosvárra. Ott volt még 1565. esztendőben is. De azután nem sok idő múlva, megúván kivált *Dávid Ferentznek* (*Franciscus Davidis*) a' Fiú Isten ellen való káromlásit hallgatni; ismét visszament elébbe ni tisztibe S. Patakra; és bizonyos, hogy már 1567-ben Sáros-Patakon tanított, és ugyan ott is holt meg azután kilentz esztendővel. E' szerint bizonyos, hogy *Szikszai Fabricius* (v. Kováts) *Balá's* akkor Kolosváron lakott, mikor a' Heidelbergai Theologusok levelét, és azal együtt a' Catechismust is vették a' Kolo'svári Prédikátorok. Ollyan Vallását szerető, és a' tanuló Ifjúságnak oktatásában fáradszhatatlan ember felől pedig, minémű volt ez a' Kováts Balá's, a' S. Pataki Oskolának Tanítója, bátran fel lehet tenni, hogy ő magával, mikor Kolosvárról kijött, kihozta ezt a' Catechismust Sáros-Patakra, és ha rajta kívül senki sem esmért volna is Magyar országon ezt a' könyvet, mellyet ugyan képtelenség feltenni: még is ő általa, és az ő Deákjai által, elterjesztődhetett az egész Hazában.

e) *Huszár Dávid*, volt ama híres Magyar országi Reformátornak *Huszár Gátnak* (a' ki magát a' *Bullingerhez*, 1537. küldött levelében, mellyet *Ember Pálnál* pag. 112. sequ. megláthatni, *Gallus Huszárnak* nevezi, és elsőben *Debreczeni*, azután, *Mo'son vármegyében*, *Óvári*, végre

pedig Pápai Prédikátor, és a' Túl a' Dunai részen Superintendens volt) a' fija.

j) Lásd Tiszt. T. Tóth Ferentz Úr, pápai Ref. Ekk. Historiáját, az 51. oldalon. Ezt a' Huszár Dávid fordítását Bod Péter, Magyar Athenássában, 114. old. Szala vármegyei Magyarsággal készültnek mondja.

g) A' Heidelbergai vagy Palatina Catechesist, Száraszi Ferentz, magyarra, még Theologus deák korában fordította. (Lásd Ember Pál Historiáját pag. 128.) E' szerint, minthogy Száraszi Ferentz Wittembergában 1585. tanult (lásd Catalog. Studiosor. Hung. in Acad. Wittemberg.), 1586. pedig, már ide haza, Tolnán volt Prédikátor, a' honnan Debreczenbe hívatott (lásd Ember Pál Hist. pag. 669.); az említett fordítást, vagy még ide haza, 1584., vagy kinn létiben, 1585. kellett készítenie. Hogy tehát a' Debreczeni Collegium Professorai, az 1757. esztendőben a' Heidelbergai Catechismus mellett készített Apológiájokban, azt írták: hogy Száraszi Ferentz, még 1584. táján fordította a' Heidelbergai Catechismust Magyar nyelvre: egyenesen hibás állításnak (lásd T. T. Tóth Ferentz Úr Túl a' Dunai Ref. püsp. Élet. 28. old.) nem mondhatni.

A' Száraszi Ferentz nevét, Ember Pál, és Bod Péter Száraszi-nak írják. Maga magát írja Száraszi-nak, említett fordítása kiadásában, mellynek egész titulussa így van: „CATECHESIS, azaz, Kérdések, és Feleletök, az „KERESZTYÉNI TUDOMÁNNAK ÁGAIRÓL, AZ JÁMBOR, ISTENFÉLŐ harmadik Friderik Hertzeg birtokában Palatinatusban lévő tudós bölts Doctorok által íratott. Deákból pedig magyar nyelvre fordított, „hogy mind a' kisdöknök az Scholákban, mind pedig „az egyigyüeknek az Ecclesiában Lelkiépületekre lenne. „SZÁRASZI FERENTZ által, Debreczeni Anyaszentháznak Lelki Pásztorá által. Debreczenben. Nyomtatta „Lipsiai Pál 1604.“ — Van e' munka 4ed rétbén. Az Ajánlólevele, melly Imrefi Jánoshoz szól, így kezdődik: „Az jó hírrel névvel megbecsültetöt Istenfélő Tiszteletes „Nemes IMREFI JÁNOSNAK, Dioszeghi Urnak, kegyelmet, és bekeséget kíván az Atya Istentül és az Ur Jesusustúl, és szolgálattat aianlya mint tisztelendő bizodalmas Uranak 's a' t.

Ez a' Száraszi Ferentz fordítása azután Mólnár Albert által imitt amott megjobbított. Mellyet először ugyan Hanoviában 1608., azután pedig Oppenheimban, 1612., a' Bibliával együtt kinyomtattatott akkora formában, hogy a' Biblia mellé oda köttethetnék, a' kiknek tetszenék. Kinyomtattatott azután Amstelodámban és több helyeken is. Vesd egybe Néhai Debreczeni Professor Tiszteletes Tudós Varjae János Ur Kézírásban lévő ilyen titulusú munkáját: Heidelbergai Catechismus Historiája,

fija

§. 95. A' *Csengeri 'Sinat*, mellynek rövid és fontos *Vallástétele*, a' külső országiak előtt, a' magyar országi Reformátusoknak minden más *Vallástételeinél* esmeretesebb, 1570. esztendőben ^{a)} tartódott.

a) *Ember Pál* ugyan, (pag. 109. ezt a' 'Sinatot 1557—1558. teszi, ezen szavaiban: „*Synodum Ovariensem excipit, ut conjectare licet, Csengerina, circa annum Christi 1557—1558 celebrata: in qua nobilem fidei suae confessionem, veram, ex verbo Dei sumtam, Pastores Ecclesiae Jesu Christi in Csenger, uno consensu exhibuerunt et declararunt.*“ De éppen mást mutat Debreczeni Prédikátor, és ezen vidékbeli Superintendens, *Mélius*, vagy *Horhi Juhász Péternek* azon levele, mellyel a' *Csengeri Vallástételt* II. János Királynak ajánlja. Ezt a' levelet maga ember Pál, pag. 263—262. egészen előadja. Irta azt *Mélius Péter* 1570. Augustus 10. Emlékezik abban arról, hogy II. János, 1566. és 1566., az Erdélyiekkel, és Magyar országiakkal, (a' kik t. i. ezek közzül hatalma alatt voltak) 'Sinatot tartatott. Sőt említi azt is, hogy 1569., a' *Nagy Váradi 'sinatba*, melly Octoberben, a' Szent Háromságról való Tudomány dolgában gyűlt egybe, maga II. János is jelen volt; és ugyan akkor, ő vele, a' Szent Háromságról való tudományról értekezvén, azt jelentette ki, hogy ő a' *Blandrata György* és más Szent Háromság tagadók értelmét még bé nem vette, nem is akarja bévenni: hanem tsak annak kíván utánni járni, igaz, és Szent Iráson fundáltatott Tudomány-é az? Minekutánna ezeket elbeszélte *Mélius Péter*: így szöll: „*Hoc cum Fratibus meis referrem: vehementer gratulati sunt, et Deum pro salute Sacratissimae Majestatis Vestrae uno ore deprocati sunt. Cum igitur et nunc, (és így 1570.) Csengerini convenissemus: comperere adversarii Blandratistae noluerunt.*“ A' vége felé pedig az *Ajánlólevélinek* így szöll: „*Ideo autem hujus synodi Confessionem (és így a' Csengeri Confessiót) Sacratissimae Majestati Vestrae dedicare volui: ut intelligeret Sacratissima Majestas Vestra, nos purissimo Dei Verbo niti, non opinionibus stultis, ne privatis consiliis, sed cum Verbo Dei, et doctoribus Catholicis Ecclesiae verae consentire.*“ Ezekből nyilván kitetszik, hogy a' *Csengeri 'Sinat* nem 1557., sem nem 1558.: hanem sokkal későbbben, t. i. 1570., tartatott. Ugyan akkor nyomtatódott ki annak *Confessiója* is, (*Confessio Csengeriana*) Debreczenben, *Komlós András (Andreas Lupinus)* nevű Typographus által. Nem szükség tehát ezen *Csengeri Confessiónak* későn lett kinyomtatásának okát abban keresni, a' miben keresi *Ember Pál*, pag. 109. hogy t. i. Typographia nem volt Debreczenben. Azért nem jöhetett ki előbb, mert tsak akkor készitődött. Typographia

pedig elébb is volt Debreczenben. Mert a' mint alább megfoglaljuk látni, mind 1562., mind 1567. nevezetes könyv került ki a' Debreczeni sajtó alól. E' szerint, a' Csengeri Confessionnak idejéről, melly eránt haboznak az Irók, semmi kétség nem lehet. Abban a' Reformáta Fkklé'siák' Vallástételeinek gyűjteményében, melly Genevában, 1612., ilyen titulus alatt jött ki: *Corpus et syntagma Confessionum fidei, quae in diversis Regnis et Nationibus Ecclesiarum nomine fuerunt authenticae editae; a' Csengeriana Confessio is helyet talált; mellyből a' tetszik meg, hogy a' Csengeri 'sinat, más magyar országi 'sinatok felett nevezetessé lett a' külső országiak előtt. Ennek vallástétele úgy is kell nézni, mint az egész Magyar országi Reformáta Ekklé'siák'nak közönséges Confessióját. Így ítélt Ember Pál is, pag. 110. De épen ebből az okból nem lehet eléggé tsudálkozni azon, hogy az említett syntagmánah egybeszedői és kiadói, ezt a' Csengeri Confessiót a' Lengyelek Confessiójának tartották, mint megtetszik abból a' jegyzésből, melly a' syntagma 7dik oldalán van, ekképpen: „*polonica Fidei Confessio, in synodo Csengerina uno consensu exhibita et declarata, excusa Debreczini Anno Domini 1570.*“ Itt a' polonica helyett, ezt kellett volna tenni: *Hungarica.* Ezt a' tetemes hibát a' szülte, hogy Cseugert, melly Szathmár vármegyében van, Lengyel országban gondolták lenni. Belé esett ebbe a' Geographiai hibába ama' híres és nagy tudományú frantzia Püspök Bossuet is (a' ki élt a' XVII. Század vége felé) ama' munkájában, mellyet frantzia nyelven, ilyen titulus alatt adott ki: *Histoire des Variations des Eglises protestantes.* Tom. II. pag. 116. Vessd egybe *Ribin-Memorab. Tom. I. pag. 212. 213.* Egyébaránt illó megjegyezni, hogy az említett Csengeri Vallástételt, Doctor *Veszprémi Istrán Ur*, in *Biographia Medicorum Hungariae Tom. I. pag. 105.* a' Mélius Péter munkájának tartja, melly értelem igen hihető. A' Mélius név annyit térszen, mint *Juhász*, ettől a' Görög szótól: *μῆλον*, Juh.*

§. 96. I. Ferdinánd után, a) a' szelíd

MAXIMILIÁN

uralkodásának, a' nyughatatlan *Balassa Menyhart* miatt, kedvetlen versengésen kellett kezdődni. Ugyan is, ez a' vezér, a' ki II. Jánostól ment vala által Ferdinándhoz, az 1562. kötött békességet, mellybe II. János is bé volt foglalva, maga oktából megháborította. Mert, prédára való vágyódásának ellent nem állhatván, több helytelen tselekedetei között, 1564., ősszel, a' II. János birtokában lévő Hegyaljára ütött, hogy

azt akkori szüretjétől megfossza. Melly ellenséges próbájával, viszontvaló ellenséges próbára és igyekezetre adott alkalmatosságot. Mert a' Várad Kapitány, *Somlyai Báthori István*, megértvén Balassának *Szathmárról* lett eltávozását: katonáit szekerekre ültette, és hirtelen Szathmár alatt teremvén, estve tsordahajtáskor, midőn a' nagy porban észre sem vevődött, a' városba bé ment, és azt elfoglalta. Ugyan ekkor megvette a' várat is, mellyben volt a' *Balassa* egész háza-nepe, ^{b)} és sokszori prédálásából gyült minden kintse. Elfoglalván azután *Nagy Bányát* is. Eképen elhintődött a' háborúság magva a' megbékélt felek között.

a) Meghólt, ez a' magát minden esetekben böltsen mérsékelni tudó, s igazságot szerető Fejedelem 1564., Julius 25. napján, életének 61. esztendejében, a' *Tridentumi Concilium* bérekesztődése után mintegy hét hónappal. Ezen Conciliumban, *I. Ferdinándnak*, mint Magyar országi Királynak, Orátora, volt Pétsi Püspök *Draskovics György*, a' ki osztán Kalotsai Ersekké és Cardinálissá lett. Magyar ország részéről való követek voltak: *Csanádi Püspök Kolo'svári János*, a' ki ugyan tsak Tridentumban hólt meg, 1562., és, elsőben *Tineni* vagy *Tininumi* (Dalmatziában) azután pedig *pétsi Püspök Dudith* (vagy *Dudits*) *András*, kinek a' Conciliumban mondott deák Oráziói a' Tridentumi Atyákat ki-váltképen való figyelmetességbe hozták. Nevezetes dolog, hogy *I. Ferdinánd Király*, a' Tridentumi Conciliumban, említett Orátora *Draskovits György* által, azt javallotta, hogy a' népnek, az Ur Vatsorájában, a' pohárnak vétele, a' Papságnak pedig, a' házasság engedődnek meg. Lásd *Jo. Szegedi Rubr. Jur. Ungar. pag. 63.*

I. Ferdinánd Király sokféle terhes foglalatossági között, gondját arra is kiterjesztette, hogy a' Magyar országi Törvényt jobb rendbe szedetné. E' végre, még az 1527. tartódot Budai Diétán (*Art. 3.*) tizenhat Törvényhez értő *személyek* választattak a' Magyar országi Királyok minden *Decretamainak* egybeszedésére. Mindazáltal ez akkor véghez nem ment. Az 1548. Po'souyi ország gyűlésen a' dolog újra felvevődvén: *I. Ferdinánd* annak végrehajtását, *Hét Fejfiakra*, úgymint: *Zágrábi Püspök Gregoriantz Pálra*, *Győri Püspök, Ujlaki Ferentzre*, *Personalis Mérei Ferentzre*, *Királyi Tanátos Szarvaskendi Sibirik Ferentzre*, *Vitzé ország Birája Kamariái Tamásra*, *Királyi Ügyek Directora Pókatelki Zomor Jánosra*, és *Törvény Doctor s Bétsi Univer-*

sítás Cancelláriusa *Bondenarius Mártonra* bízta: kik is, a' rájuk bízott munkát, 1552. esztendőre, ilyen titulus alatt: *Opus quadripartitum Jurium I. Regni Hungariae*, elkészítették. Lásd *Jó. szegedini Rubr. Jur. Ungar.* pag. 113. Másik esztendőben (1553.) a' Soproni ország gyűlésén (*Art. 15.*) rendelés tevődött annak megvi'sgálásáról; de, bizonyos nehézségek miatt, a' dolog abbau maradt, és maga azon munka is szinte feledékenységre ment, míg nem, a' XVIII. Század elein világhosszúra hozódván 1798. tsak kezirásokban volt meg imitt amott, akkor pedig *Zágrábban*. négy rétbén, ki is nyomtatódott.

Az első Ferdinánd uralkodása alatt, Magyar és Erdély országban történt nevezetesebb dolgoknak Historiáját, azoknak minden környülállásával együtt, Magyar versekbe foglalta akkori időben élt Író *Tinódi Sebestyén*; melly munka ha szinte gyarló is a' Poësisre nézve: eredeti voltáért, és azért, hogy nála nélkül sok történeteknek környülállásai örökre homályban maradtak volna, megbetsülhetetlen. Megírta nevezetesen: *Buda Vára* elvesztését; *Török Bálint* vitéz tselekedeteit, és fogságát; *Martinúzius György* megölettetését; *Losontzi Istránnak* Tömösvár alatt lett levágattatását; *Ali Bassa* emlékezetét; *Ördög Mátvás* veszedelmét; *Perényi Péter és Majláth István* fogságát; *Kapitány György* harizát; *Eger vára* vivását 's a' t. Ezeket és a' többeket, *Heltai Gáspár*, a' maga Kolosvári Könyvnyomtató műhelyében adta ki. Nevezetes dolog, hogy I. Ferdinánd, a' Tinódi utól említett munkájának ditséretét hallván: azt, *Sambucus János* által, deákra fordíttatta; mellyből lett az a' *Narratio rerum ad Agriam anni 1552. gestarum*, melly a' *Ranzanus Epitomeja* végén találtatik. Kijött *Sambucus Jánosnak* ez a' munkája Bétsben, 1558. Lásd *Denis Wiens Buchdruckergeschichte*, p. 561. Tinódi Sebestyennek életéről tsak ennyit tudhatni, hogy ő Fő Embereknek udvaraiban forgott, *Török Bálintal* együtt fogságra vitettet volt; és, hogy *Abaúj vármegyében*, *Szikszó körül*, voltak valamelly birtokai, mellyekről maga is emlékezik.

- b) Elfogván a' *Balassa Menyhárt* feleségét (*Thurzó Annát*) és gyermekeit *Báthori István*; azokat Erdélybe *János Sigmundhoz* küldötte. Kiknek azután következett sorsát lásd néhai *T. Budai Ferentz Lex. I. Darab. a' Balassa Menyhárt* élete leírásában.

§. 97. Elsőben is *II. János* emelt zászlót a' békesség megtartását kívánó *Maximilián* ellen. Mert, a' *Báthori István* szerentséjének hallására, ifjúi büszkeségtől viseltetvén, noha már a' hideg idő béállott, számos fegyveres néppel kiindult Erdélyből. *Hadadot* *Báthori István* által megvétetvén; maga ő, az *I. Ferdinándhoz* tért *Báthori*

Miklós vára, *Etsed* alá mégyen. Báthori Miklós kevés ostrom után azt igéri: hogy ha 60 nap alatt segítsége nem érkezik Maximiliántól; a' várat önként által engedi. Ekkor a' *Kis-Várdai* várat szállja meg, mellynek ura Várdai István azt mindjárt feladja. Azután Bereg vármegyében, az *Atyai* és *Kovaszói* várakat, hogy ellenség menedék helyei ne lehessenek, lerontatja. Több helyeknek is, mint: *Szinerváraljának*, *Rosálynak* 's a' t. birtokához jutván: Tokajnál a' Tiszán is által ment; és mindenütt szerentsé- sen folyván dolgai, már Kassa, Eperjes, és felső Magyar országnak más városi alá készült. De az idő akadályt vetett. Mert a' sok esőzések miatt elromolván az utak, ágyúit elébb vitetnie lehetetlen volt. Vissza tért tehát Erdélybe December 7. napjára 1564.

§. 98. Méltán nehezen esett Maximiliánnak ez a' megtámadás, mellyet II. János maga személyében vitt véghez. Parantsolván tehát, hogy a' Nemesség fejenként felkeljen, sőt a' parasztok közül is minden tizedik fegyvert fogjon: derekas sereget gyűjtött; mellynek Vezérévé tette *Svendi Lázárt*, ^{a)} mellé adván az Ország Biráját *Báthori Andrást*. *Svendi Lázár* semmit nem kés- vén, tél víz idején *Kassára*, onnan pedig *Tokaj* alá megy, kívánván ezt az erősséget mentül elébb elfoglalni, hogy többé ott II. János, a' Maximilián birtokinak háborgatására, a' Tiszán által ne szállhatna. Jó módot is szolgáltatott ebben az akkori kemény idő. Mert, mind a' *Tisza*, mind a' *Bodrog*, mellyeknek öszveszakadása között volt a' vár, úgy befagyott, hogy rajta az ágyúkkal bátran meg lehetett állani. Mindazáltal a' várbeli Kapitány *Németh Ferentz* úgy forgatta magát, hogy a' vár nem elébb, hanem az ő meg- ölettetése^{b)} után adódott fel. Azután *Szerents*
is

is elfoglaltatott. Mind ezeknek hallására, *Somlyai Báthori István* sem bízott többé a' *Szathmári* vár megtarthatásához; azért azt lerontván, elhagyta. Mellynek helyébe *Svendi Lázár*, oda érkezvén, *Báthori Andrással* együtt, új várat készítettett. *Erdődöt* pedig, mellyet ekkor *Etsedi Báthori György* °) bírt, legkissebb ellentállás nélkül elfoglalta.

l a) *Svendi Lázárt*, a' ki tanult ember volt, és V. Károlynak sok hadakozásiban vezéri szolgálatot tett, kevéssel az előt hívta volt ki I. Ferdinánd *Alzátiából*.

b) Ez a' vitéz ember azután Szent Jóban temettetett el.

c) *Etsedi Báthori György* az Erdődi vár Urának *Drágfi Gáspár*nak özvegyét *Somlyai Báthori Annát* vette volt feleségül, a' mint feljebb a' 81. §., az *Ovári 'sínat* alkalmosságával, említődött.

§. 90. Ezen kárait igen érzékenyül vette II. János. Midőn azért látta volna, hogy ő maga Maximiliánnal soha fel nem tehet: 1565., *Békési Gáspár* által, II. Szolimánhoz folyamodott segítségért. A' kevély II. Szolimán mindjárt parantsol a' Budai és Tömösvári Basáknak, hogy míg maga személy szerint, a' Maximiliánon való bosszúállásra megjelentetne: II. Jánost *Svendi Lázár* ellen oltalmazták. Ezek tehát *Szathmár* alá mennek, a' hol *Svendi Lázár* táborozott. Ezzel minden módon igyekeztek meghartzolni: de *Svendi Lázár* látván az ő nagy erejeket, velek megmérkőzni nem kívánt. János 'Sigmond tehát *Erdőd* alá ment, és azt negyven napig szüntelenül vívta; míg nem Aug. 2. napján 1565. meg is vette, és lerontotta.

§. 100. Azonban eljött az 1566. esztendő, mellyet II. Szolimánnak Magyar országra lett kijövetele tett nevezetessé. Ezen hosszas útra Szolimánt részszerint a' II. János panaszolkodása vette: részszerint pedig az, hogy a' 30 ezer arányból

álló adó néki, két esztendőől fogva, meg nem küldődött. Öszvehúzván tehát mindenünnen serégeit, mellyeknek száma 300 ezerre ment, utóljára indúlt Magyar országra, olly czéllal, hogy azt egészen elfoglalván, Béts alá menjen, és vitéz tselekedeteit ditsőséges győzedelemmel rekeszsze bé. Roppant táborát három részre osztotta. Egyik részét bizta *Pertaffa* Basára, olly parantsolattal, hogy *Gyulát*, melly azon a' tájékon tsak nem egyedül való erőssége volt Maximiliánnak, megvegye; és így hátúl semmi fészket ne hagyjon az ellenségnek. Másik részét a' II. János segítségére szándékozott küldeni. A' harmadikat pedig vagy *Egernek*, vagy *Szigetnek* ostromlására rendelte. Illyen módon tavasszal megindulván, Belegrád alá érkezett. Midőn ott múlatna: *Mehemetnek* a' Nagy Vezérnek javallásából, II. János Erdélyből 700 Nemesekkel együtt köszöntésére ment. Soha senkit nagyobb nyájassággal és tisztességgel nem fogadott Szolimán, mint ekkor II. Jánost. Midőn tudniillik, a' Dúnának innentső partjához ért volna: a' maga két evezőjű hajóját küldötte eleibe, melly aranyos posztókkal és párnákkal volt béterítve, és selyem ruhába öltözött evezőktől hajtatott. A' Duna túlsó partján pedig, aranyos szerszámmal, és drága nyereggel felékesített lóra ültetettvén, a' néki rendelt szállásig, két sorban álló Török lovasok között pompásan vezettette. A' Jantsárok mindjárt ajándékokkal mentek eleibe, tudniillik arannyal szőtt drága ruhákkal, mellyekbe mind ő, mind az ő Tanátsosi, kik kilentzen voltak, felöltöztetődtek. Minekutánna nagy tisztességgel a' Császár eleibe vezetődött: Szolimán őtet, sok maga vonogatási után is, jobb kéze felől ültette; kilentz kíséreit pedig, ruhája megtsókolására bostátotta. Azzal ezek eleresztődvén: II. Jánoshoz

nagy lehotsátkozással szóllott; azt erősítvén, hogy vénségében ezt a' nagy útat az ő oltalmára tette. Melly alkalmatossággal midőn II. János valamely előre készített kérélevelet nyújtott volna Szolimánnak: ez, meg sem tudakozván, mit foglal magában, által adta azt a' Nagy Vezérnek *Mehemetnek*, olly parantsolattal, hogy valamit kíván, tellyesítse. Utóljára a' Basákhhoz fordulván: azt mondotta a' II. János ábrázatjáról, hogy az éppen olyan, mint az Attyáé volt, és hogy abból szelídség és jámborság tetszik ki. Ezekután elbútsúzott II. János, és a' néki rendelt sátorba, ugyan azon pompás czeremoniával, mellyel Szolimánhoz ment vala, vissza tért. ^{a)} Akkor Szolimán egy tenyérnyi szélességű szablya szíj-jat hegyes tört vagy hand'sárt, és kardot küldött utánna ajándékba, mellyek arannyal, drága kövekkel, és gyöngyökkel olly sűrűn ki voltak rakva, hogy árokat szabni nem lehetett. ^{b)}

a) Bővebben leírva megláthatni mind ezeket Néhai T. Budai Ferentz Lex. III. Dar. 586. és azt követő oldalain.

b) *Forgáts Ferentz* Comment. L. XVI. pag. 421. azt mondja, hogy ő soha ezeknél nagyobb drágaságot nem látott.

§. 101. Illy tisztességgel lett fogadtatása után II. János, egy tselekedetével, egész szerentséjét elrontotta. Ugyan is, a' Nagy Vezér *Mehemet*, a' maga sátorába hívatatván őtet, és e' végre nagy készületeket tótetvén: II. János a' *Békési Gáspár* tanásából, hozzá el nem ment, azt vévén a' fejébe, hogy néki Király létire a' Nagy Vezér látogatására menni illetlen volna. Ez a' megvettetés, *Mehemetnek* olly nehezen esett, hogy attól fogva II. Jánosnak mindenben ellenére járt. Melly indulatját mindjárt más nap mutatta ki, hogy midőn Szolimán meg akarta volna védegélni II. Jánost, melly tisztességre egész éle-

tében is, két vagy három embert alig méltóztatt: Mehemet Szolimánt ezen szándékáról leverte, ez oknál fogva, hogy mivel *II. János* gyenge egészségű ember, ha valami baja találna esni a vendégség után: azt fognák gondolni, hogy a vendégségben megégették.

§. 102. Az alatt, míg *II. János Szolimánnal* Belgrádban mulatott: az előre elküldetett *Pertaffa*, *Gyulát* megszállotta. Itt a várbeli Kapitány volt *Keretseni László*, a ki az ellenség látására megijedvén: a várat, minden ellentállás nélkül, gyalázatosan feladta, szabad elmenetelt kérvén magának és katonáinak. Melly felől noha ígéretet vett: az útból visszavitetvén, fogságra tétetett, és, néha napján a Török rabokon elkövetett kegyetlenségéért, Belgrádban kínos halál nemével ölettetett meg. Szolimán pedig tanácsot tartván, *Sziget* vagy *Eger* ellen folytatná-e további útját? abban állapodott meg, hogy egyenesen *Egernek* tartson. E végre, *Péterváranál* a Dunán keresztül hídát tsináltat. Már lovassainak egy részét által is szállította Báts vármegyébe, midőn azt a hírt veszi, hogy *Zrínyi Miklós Hadnagyai*, *Alapi Gáspár* és *Kováts Miklós*, *Mahumed Basát Siklós* alatt öszvetörték. ^{a)} Ekkor bosszúságában lovassait vissza hívhatja, a hídát felszedeti, és a Dráva felé fordulván, *Zrínyi Miklós* ellen *Somogy vármegyébe*, *Szigetre* indul. Ez a vár hajdan a *Török Bálint* birtoka volt, a ki is azt derekasan megerősítette. *Zrínyi Miklós*, a ki ekkor Magyar ország túl a Dunán lévő részeinek fő Commendánsa volt, a várban előre mindent jól elkészített. Még hozzá sem fogatott az ostromhoz Szolimán, mikor maga és a vele lévő katonák megeskütek, hogy a várat utolsó lehelletekig oltalmazzák. Elkezdődött az ostrom September 2. napján,

1566. A' minémű tűzzel és erővel vitták a' várat a' Törökök, az ő Császárijok szeme láttára: éppen olyan, sőt nagyobb bátorsággal és maga elszánásával oltalmazta azt *Zrínyi Miklós*, vitézeivel együtt. De rettentő nagy lévén a' Török erő; minden ellentállást meggyőzhetett. Mert, a' temérdek nép, a' legsíkabb helyeken is öszve hordott földből olly magas halmokat tsinált, hogy azokról, ágyúkkal, magába a' várba lehetett lövöldözni. Ezen kívül a' város körül lévő tónak vizét más felé vévén, és a' mocsárt fasinákkal behányván: szinte a' kerítés tövéig mehetett az ellenség. Végre a' külső vár is meggyújtott: a' mikor osztán abban nem maradhatván *Zrínyi Miklós*: magát a' belső várba vette. Azonban, míg ezek estek, Szolimán, ki mar úgy is igen öreg ember volt, meghalálozott. Az ő halálát úgy el tudta titkolni a' Nagy Vezér, hogy annak híre a' táborba ki nem ment. Így az ostrom szinte olyan tűzzel folytatódott, mintha azt maga is nézte volna Szolimán. Már a' belső várban sem volt bátorságos a' maradás. Mert mesterséges tsövényeken az épületek teteire tűzek bortsáttatván: az is meggyúlt. Ekkor *Zrínyi Miklós* tsak azt kívánta, hogy vitézi módon haljon meg. Azért rövid selyem köntösét előhordatja, és felvészi; kótsagtollas kalpagját, melly az aranytól és drága kövektől tündöklött, fejébe nyomja; dolmánya 'sebibe, hogy a' ki megöli, híjjába ne fáradjon, száz aranyat tőm. Akkor nagy bátran elő áll; vitézeit neki biztatja; azekkel együtt a' vár kapujához rohan; azt kinyitja; és legnagyobbik ágyúját, vas darabokkal megtöltvén, ellöveti, melly a' kapu előtt öszvetolulva lévő Törökök közzül egyszerre hatszázat elejt. Akkor a' kapun maga elől kímégyen, utánna a' többek; mindnyájan előre hátra keményen vagdalkoznak. Vég-

re Zrínyi Miklós a' mejjén és a' jobb szemén állalövetvén, leesik, és mint *Magyar Leonidas*, Hazájáért meghal. Nagy örömeire szolgált ez a' Törököknek, a' kik is az ő fejét elvágván, hosszú póznába húzták, és táborjok előtt ditsőség jeléül tartották. Azután a' teste Komáromba küldetett, a' honnan a' fija *Zrínyi György* nagy tiszteességgel Szala vármegyébe *Csáktornyára* vitette, és ott temettette el. ^{b)} Azt mondják, hogy ebben az ostromban 20 ezer Török esett el; a' Zrínyi harmadsfél ezer emberéből pedig négy vagy ötnél több életben nem maradt. Míg ez esett: *Maximilián* Komáromban, *Svendi Lázár* pedig Kassán tartózkodott.

a) Lásd Néhai T. Budai Ferentz Lex. I. Dar. *Alapi Gáspár*.

c) Lásd Néhai T. Budai Ferentz Lex. III. Dar. a' 636. és azt követő oldalakon.

§. 103. A' Szigeti ostrom alatt, II. János, azon Tatár sereggel, mellyet az ő segítségére rendelt vala Szolimán, a' *Tokaji* vár alá ment, és azt ostromlotta. De mikor meghallotta a' II. Szolimán halálát: féivén, hogy erre a' hírre a' Tatórok vérszemet vesznek, és néki magának is ellene támadnak: az ostromot félbeszakasztotta, és a' Tatórok társaságától elállott. Akkor ezek *Bereg* és *Ugotsa* vármegyéket, úgy szintén Sáros Patak vidékét, elborítván, rettenetes pusztítást vittek véghez, és számos népet hajtottak rabságra. Midőn pedig a' II. János birtokinak sem akarnának kedvezni: eleintén szóval intette őket II. János; ez sem használván, *Debretzen* és *Újváros* között rajtok ment, és megvervén őket, kezek közzül sok rabokat megszabadított. Melly vitéz tselekedete után Erdélybe visszatért.

§. 104. A' II. Szolimán halála, és Sziget vára megvétele után ^{a)} a' nagy Török tábor vissza-

törvén: Belgrádban, az ott megjelent *II. Szelimet*, a' meghóltak fiát, kiáltotta Császárnak. Ezzel Maximilián, mindjárt a' következő 1567. esztendőben, Egri Püspök *Verántz Antal* ^{b)} által, igyekezett békeséget kötni, de a' melly nem elébb, hanem 1568., *Drinápolyban* készült meg, nyoltz esztendőre, illy feltételek alatt: hogy Maximilián, a' Török és II. János, egymásnak semmi bántására ne légyenek; és kiki közzülök, a' mit a' feljebb való háború alatt elfoglalt, megtarthassa. Melly utolsó feltételben, Maximiliánnak haszna volt: mivel *Munkátsnak* és *Sáros Patak*nak bírásához kevéssel az előtt jutott vala. Így tsendesebb állapotja kezdett lenni mind Magyar, mind Erdély országnak; és a' melly támadások készülöben voltak is, jókor elnyomattak. Így vevődött nevezetesen eleje annak az öszvesesküvésnek; mellyel 1569., *Dabó István*, és *Balassa János* ^{c)} vádoltattak. Így szélesztődött el, amaz ostoba emberek öszvesereglése, kiket ugyan akkor *Karátson György* ^{d)} nevű Nagy Bányai ember eltsábított.

a) Esett az Sept. 7. napján 1566.

b) Lásd életét Néhai T. Budai Ferentz Lex. III. Dar. 714. és azt követő oldalakon.

c) A' vád ellenek e' volt. hogy a' II. János részén lévő *Botskai György* ösztönözéséből, több Magyar Urakkal öszveseküttek: hogy II. Szelim hírével; II. Jánosnak *Zólyomot* és *Lévát* által adják; azután *Nyitrára* üssenek, ott *Bornemisza Pál* Püspököt megöljék; a' várat és várost megvegyék; *Po'sonyt* és *Nagy Szombatot* hova hamarább elfoglalják, és így Maximiliánt a' Magyar Királyságtól kiszorítsák. Mitsoda fundamentomon épült az a' vád; és mint lett dolga az elvadásztattnak? lásd Néhai T. Budai Ferentz Lex. I. Darab. a' 119. oldaltól fogva a' 123.; és ismét ugyan azon I. Darabban, az 562 és 563. oldalon.

d) Istvánffinál, Hist. Libr. XXIV. pag. 322. *Gregorius Carachonius*, azaz, *Karátson*; *Gergely*, ennek az embernek a' neve. De *Bethlen Farkas*, Hist. Libr. V. pag. 179. *Brutus Mihály* után, kinek, mint akkori időben élt Historikusnak, inkább-lehet hinni, *Karátson Györgynek* mondja, és tsábítását is, nem az 1572. esztendőre, mint Istváuffi, ha-

nem 1569re: és 1576ra teszi. A' tudatlan köznépet azzal álltatta el, hogy az Isten útet rendelte Magyar országnak a' Török iga alól való felszabadítására. Hitelt néki részszerint nagy ereje: (mert akármelly lópatkót ketté tört, és az új szántó vasat is nyíllal általlyukasztotta) részszerint tettett kegyessége szerzett. Azonban a' Szólnoki Béggel titkon úgy végezeit, hogy a' hozzá gyűlt népet, nagy jutalomért, annak kezére játssa. El is indította tsudálatos ígéretekkel, 1570. tavasszal, hatszáz emberét a' *Bala Szent Miklósi* erősségnek (mellynek neve, túl Török Szent Miklóson, a' Tiszához közel, máig is fenn van) megvételére; kik felette szerentsétlenül jártak. Ezen történet után, új biztatási mellett is, hitele meg sőkönvén: midőn kevésre olvadt táborá éhséget kezdett volna látni: *Debreczen* városát megszóllította, hogy néki eleget küldjön. Melly kívánsága midőn nem tellyesítődött volna: megboszankodván, különös tekintetben tartott 30 katonáival, kiket *Isteni lelkeknek* (animae divinae) szokott nevezni, a' városba béjött; a' piatzon *Kardos József* nevű ember házához (mellynek neve most is fenn van) bészállott; és a' város Biráját magához hívatván, fel akarta akasztatni. De a' lakosok lármát ütven, a' Birót kiszabadították; a' ki is osztán a' tsabitó *Kurátson Györgyöt* megfogatta, kezeit hátra köttette, és a' bitófához vitetven, hóhér által fejet vétette. Lásd bővebben *Néhai T. Budai Ferentz Lex. II. Darab, 405—408. oldal.*

§. 105. Azonban II. János kezdett apródonként a' Törökkel való barátságra ráesmerni: mint-hogy II. *Selim* (hihető a' megsértett Nagy Vezér Mehemet áskálódási miatt) nem mutatta eránta olly indulatját, a' minéművel hozzá II. Szolimán viseltetett volt. Azért, meghatározta magában, hogy felhagyván a' Török társaságával, egyenesen a' Maximiliánnal való barátság után jár. De a' Tanáts Urak közzül senki nem találkozott, a' ki ezt a' követséget magára merte volna vállalni, a' Török Császártól való nagy félelem miatt. Utóljára *Békési Gáspár* vetette arra fejét: a' ki 1570., Aprilis 13. útnak indulván, Maximiliánt *Spirában*, a' hol akkor a' Német Birodalom részszeről gyűlést tartott, felkereste, és vele, a' II. János nevében, minden tsendességgel, szoros szövetséget kötött, ilyen feltételek alatt: 1. Hogy II. János mondjon le a' *Királyi névről*: mindazáltal, minthogy Királyi szüléktől származott,

légyen a' titulussa *Serenissimus*. 2. Hogy míg él, egész Erdélyt, ezen kívül Magyar országból, *Bihar, Kraszna, Közép Szólnok*, és *Máramaros* vármegyéket, (*Partium Regni Hungariae Dominus* titulussal) bírja. 3. Maximilián Császár, és Magyar országi Király, unoka leányi közzül egyet, II. Jánosnak adjon feleségül; melly házasságból ha gyermeke nem születik, halála után szabad légyen az Erdélyieknek Vajdát választani; de a' ki a' Magyar országi Király hűségére esküdjön meg. 4. Ha a' Töröktől napkelet felé valamit elvesz II. János; az, számlálódjon az ő örökségei közzé: ha ellenben Erdélyből a' Török erő által kiszorítatik, az *Opoliái* Herczegség adattassék néki. Már egyéb híjja nem volt a' szövetségnek, hanem hogy mind két részről erősíttessék meg. E' végre haza jött Békési Gáspár. A' János 'Sigmond és Erdélyi Rendek részéről lett megerősítés után pedig, December 26. napján, 1570., ismét Maximiliánhoz indult Prágába, hová már akkor a' Császár vissza érkezett vala.

§. 106. Az alatt II. János Januárius első napjára, 1571. *Maros-Vásárhelyre* gyűlést hirdetetyén: azt sürgette, hogy azok, kik az Arianismust kárhoztatják és átkozzák, büntetődjenek meg. Ugyan is ő az Udvari Orvosától *Blandrata Györgytől*, az Arius és Socinus értelmét vette vólt bé; mellyet osztán Erdélyben legfővebb emberek is, mint *Békési Gáspár, Hagymási Kristóf, Csáki Mihály*, 's a' t. követtek. Mindazáltal a' Maros Vásárhelyi gyűlésben, a' Rendek ellene mondván, nem boldogúlt. A' gyűlés után vadászat végett, *Vetsre és Görgénybe* fordúlt el. Már az úton szédelgés vette elő. *Görgényben* 54 napig a' kólikában kínlódott. Azután valamivel jobban lévén, *Gyula-Fejérvárra* vitette magát. Ott harmad nap múlva olly erősen fogta a'

nyavalya, hogy kínjában a' nyelvét is öszve-
rágta. 14. napig nem eszmélt, tsupán a' szemé-
ben látszott elevenség; mig nem osztán Martius
14. 1571. viradóra megholt, életének 31. eszten-
dejében. ^{a)} Benne a' Zapolya Familia végződött.

a) Írja ezeket Forgáts Ferents' *Rev. Hungar. Comment. Libr.*
XXI. pag. 621—624.

§. 107. A' *II. János* halála, sokaknak a' Fő-
emberek között, kedve szerint esett: mivel mind
addig nagy rettegések között voltak, hogy az el-
indított kötés *II. Szelimnek* bosszúálló haragját
fogja vonni Erdélyre. Egybegyűlvén azért a' Ren-
dek, kik között ama' két testvérek *Báthori Ist-
ván* és *Báthori Christóf* legfőbbek voltak, azt
végzik, hogy mind a' két Császárhoz követeket
küldjenek; *II. Szelimhez* ugyan azért, hogy le-
gyen nekik szabad új Fejedelmet választani; *Ma-
ximiliánhoz* pedig azért, hogy megváltozván a'
környülállások, *Békési Gáspár* forduljon visz-
sza, és a' szövetség hagyódjék abba. *II. Szelim-
nek* főképen *Somlyai Báthori István* lévén ajánl-
va; és a' Rendekek is ez eránt viseltetvén legna-
gyobb hajlandósággal; tsak azért is, hogy vala-
miképen *Békési Gáspár* magát ne tétesse meg;
Május 25. 1571., Fejedelemnek választatik; ki-
nek választásában osztán, mind a' Török Szultán
II. Szelim, mind pedig *Maximilián* Császár meg-
egyeztek.

§. 108. *Báthori István* olly derék és vitéz
ember volt, a' millyenre nem sokra lehet találni
a' Magyar históriában. Az Erdélyi Fejedelemsé-
get nagyon ditséretesen vitte. Ámbár buzgó Ca-
tholicus volt; a' különböző vallásúak eránt nagy
mórsékléssel viselte magát. Azt szokta ugyan is
mondani: „hogy az Isten három dolgot magának

„tartott: elsőt ezt, hogy a' lelkiismereten ural-
 „kodjon; másodikat, hogy semmiből valamit te-
 „remtsen; harmadikat, hogy jövendőt mond-
 „jou.“ Elég tsendesesen uralkodott, kivévén azt,
 hogy *Békési Gáspárral*, ki az Erdély országi
 Fejedelemségtől való elesést nehezen szenvedte,
 kétszer hadakozott. Elsőben, kevéssel a' Feje-
 delemségre lett jutása után, a' midőn *Békési Gás-
 párt* egy darabig a' *Fogarasi* várban bészárva
 tartotta; végre pedig Erdélynek elhagyására kén-
 szerítette. A' második hadakozása *Békési Gás-
 párral* akkor volt, mikor Lengyel Királlyá lett.
 Tudniillik *Báthori István*, rövid idő múlva, olly
 tekintetet szerzett magának, nem tsak Erdély-
 ben, hanem a' külső Nemzetek előtt is; hogy
 1576., midőn egy része a' Lengyeleknek *Maxi-
 miliánt* kívánta volna Királyának, más része
 pedig *Báthori Istvánt*: a' Maximilián késedel-
 mezése miatt, ez az utolsó tudta elnyerni a'
 Lengyel Királyságot. ^{a)} Maximiliánnak, az ő *Bá-
 thori István* miatt lett hátrahagyattatása méltán
 nehezen esett; a' honnan *Békési Gáspárt* kül-
 dötöte ellene; hogy adna dolgot néki, és fordí-
 taná el a' Lengyel országi Királyságba való bé-
 állástól: minthogy a' másik rész által Maximilián
 is Királynak kiáltatott. De *Báthori István*, *Bé-
 kési Gáspár* ellent nem állhatván, a' *Krakkói*
Palatinusnak Sborovius Péternek munkálódása
 által, Lengyel országba bement; és *Jagellonica*
Annát, I. Sigmond Lengyel Királynak 50 esz-
tendő hajadon leányát feleségül vevén, megko-
 ronáztatott Május 1. napján 1576. ^{b)} Melly mélt-
 óságában hogy megerősödhetett *Báthori István*:
 okozta az a' szomorú történet, hogy *Maximilián*
 a' *Regensburgi* gyűlésen betegségbe esvén, még
 azon esztendőben, October 22. napján megholt. ^{c)}

- a) A' Lengyel thronus *Sigismundus Augustusnak*, vagy *II. Sigmondnak* halálával maradt üresen, kinek gyermeke nem maradt.
- b) Lásd Báthori István több dolgait néhai *T. Budai Ferentz Polg. Lex. I. Darabjában* a' 200. oldaltól fogva, a' 279.
- c) Maximiliánnak a' Protestánsok felekezete eránt való különös hajlandóságát, és vallásbeli értelmét, meg lehet látni *Jac. de Laderch. Annal. Eccl. Baron. Continuat. Tom. XXII-pag. 75. num. 231.* Nem különben *T. Ribini Urnál: Memorab. Aug. Conf. Tom. I. pag. 193. sequ.*

§. 109. A' Haza mondhatatlan kárára idő előtt elköltözött a) Maximilián helyett, Magyar orszá-
gi Király lett annak fja

R U D O L F, b)

kinek a' Magyar korona, még 1572., fejére tétetett vala. Tsendességet szerető Fejedelem lévén, és magát kivált utóljára, az Astronomiának, és Chymiának c) adván: az uralkodásra kevesebb figyelmetességet fordíthatott. Ebből esett az is, hogy Magyar országra tsupán akkor jött, mikor az ország gyűlésén jelen kívánt lenni. Ilyen gyűléseket tartott 1582., és 1583., Po'sonban. De midőn a' Rendeknek panaszolkodását hallotta volna: az ország bajaitól úgy megidegedett, hogy azután szüntelen Prágában lakván, Magyar országnak felé sem jött.

a) Maximilián, 49. esztendejében holt meg.

b) Mint Német Császár, II. Rudolfnak szokott nevezetni.

c) Lásd *Danielis Eremitae Iter Germanicum*, és *Piasecii Chronicon.* pag. 218.

§. 110. Azonban a' II. Rudolf egész uralkodása alatt, mindég tartott a' háború a' Törökkel. Mert jóllehet a' *II. Szelim* fijával *III. Muráttal*, vagy *Amuráttal*, a' ki amannak 1575. állott helyébe, fegyvernyugvást kötött volt Rudolf; mindazáltal azon fegyvernyugvásnak feltételei szerint,

szabad volt mindenik Félnek a' másik Fél földére ütni, és ott prédálni; tsak hogy ágyúval nem volt szabad várakat ostromolni. Így hát a' fegyverszűnés alatt is, a' prédálás, a' pusztítás, és az apró tsaták meg nem szűntek; mellyekben ugyan Rudolf szerentsésebb volt a' Töröknél. Mert ilyen tsata által nyerték el a' Rudolf katonái *Szikszót*. Mellyet a' Budai Basa *Ferhát* vissza akarván venni; némelly Magyar Főemberektől, nevezetesen *Rákótzsi Sigmontól*, és *Homonai Istvántól*, nagy veszteséggel verettetett vissza. Ezen, és más kárain, néki bosszankodván *III. Amuráth*; minekutánna a' Persákkal, kikkel 15 esztendeig hadakozott vala, megbékélt: Rudolfnak hadat izenvén, 1593. Magyar ország ellen fordult. Így kezdődött az a' háború, melly 15 eszt. mind a' két részről nagy erővel folytatódott: mindazáltal egyik rész is a' másikon általán fogva nem diadalmaskodhatott. Gróf *Hardeck Ferdinánd* (Ferdinandus Comes ab Hardeck) volt eleinten a' Rudolf seregeinek Fővezére. Ez October 24. napján 1593., *Székes-Fejérvárnál* győzedelmeskedett a' Törökön. De már a' következő 1594. esztendőben, megfordult a' szerentse. Mert a' Magyar országon lévő Törököknek, segítségére jövén *Szinán Basa: Tatát* és *Gyórt* ^{a)} elfoglalta. Győrnek elvesztése tsak ugyan kipótolódt Rudolf részéről azzal, hogy *Mansfeld*, az ő másik vezére, *Esztergomot* a' Töröktől vissza vette. — Utóljára ugyan tsak erős próbát akarván tenni *III. Muhamet*, ^{b)} *Eger* alá ment, és azt a' várat, mellyet *Dobó István* meg tudott tartani, az idegen őrizetnek megfélemlése miatt, mellyel a' hív *Nyári Pálnak* bírni nem lehetett, Octob. 14én 1596., feladás által elfoglalta. De ebbéli örömét tsak hamar szomorúság követte. Mert 12 nap múlva, *Keresztes-*

nél 20 ezer embert vesztvén el, mintegy szaladó formán sietett vissza Konstantzinápolyba. Azután 1598. esztendőben, *Győrt* is vissza vették a' Rudolf vezérei, *Schwarzenberg Adolf*, és *Pálfi Miklós*. Az utolsónak ezen érdeméért, az ország Rendeinek közbenjárására, a' *Po'soni Vár* adódott örökségül, a' hozzá tartozó jószágokkal együtt, és a' *Comes perpetuus* titulus. ^{c)} — Így tólt el a' XVI. század Magyar országra nézve.

a) Győrnek elfoglalódása, a' *Hardeck* gyalázatos árulása által esett September 29. 1594.; mellyért osztán Bétsben feje is vétetett.

b) Ez III. *Amuráth* helyébe, 1595. lett Császárrá.

c) Bizonyítja ezt a' fenn írt esztendőbeli 48. Articulus.

§. 111. A' mi Erdélyt illeti: *Báthori István*, Lengyel Királyá lévén: Erdélyi Fejedelemmé tulajdon testvérjét, *Báthori Kristófot* tette. Ez jeles ember volt, és Hazafijainak szeretetét közönségesen megnyerte: de már 1581., halála történt. Ekkor a' Fejedelemség, ugyan tsak a' Lengyel Királynak, *Báthori Istvánnak* intézéséből, a' meghólnak 8 esztendős fijára *Báthori Sigmondra* szállott; kinek Tűtorává három férjfiak, *Kendi Sándor*, *Zombori László*, és *Korásoczi Farkas* rendelődtek. De tsak hamar észre vette *Báthori István*, hogy ezek egymással nem egyezhetvén, az országnak kárt tesznek: azért helyekbe, *Gubernator* névvel, a' jámbor és fedhetetlen életű *Gétzi Jánost*, az ifjú Fejedelem mellé pedig nevelőül, *Alphonsus Carilius* nevű Spanyol Jé'suitát tette. *Gétzi János* nagy hűséggel járt el hivatalában; melly tsak abból is megtetszik, hogy midőn 1588. meghólt, a' Fejedelem kintses házában nagy summa pénz találtatott. A' *Gétzi János* halála után maga kezdett uralkodni *Báthosi Sigmond*; igen éretlen,

könnyen elálltatható, és változó elmével; mellyből Erdély országra sok baj és zűrzavar következt. A' Törökkel való barátságtól, 1592. fogva, kívánván elállani: midőn ezt az ő szándékát, a' III. *Muhamet* haragjától való félelemből, némelly Főemberek, nevezetesen az ő vér szerint való atyafia, *Báthori Boldixsár*, Cancellarius *Kovácsotzi Farkas*, nem különben *Kendz Sándor*, *Kendi Ferentz*, és mások, ellenzették volna: azokat, 1594. megfogatván, kivégeztette. Melly dolog főképpen a' Kis Marjai *Botskai István* tanátságának tulajdonítódik. ^{a)} Annakutánna, ugyan tsak *Botskai Istvánt*, ki Váradí Kapitány, és Bihar vármegyei Fő Ispány volt, Rudolfhoz *Prágába* küldvén, kérte annak barátságát. Az egyesség 1595. végre is hajtódott közöttök: a' midőn Rudolf, *Báthori Sigmondot*, Erdélynek és Magyar ország ahoz köttetett részeinek örökös Fejedelmének esmérte, Római Szent Birodalombeli Herczeggé tette: feleségül neki Austriai Házból való Herczeg Kisasszonyt, és habirtoktól a' Török által megfosztatnék, személyéhez illendő jövedelmet ígért. A' Rudolf részére viszont a' tevődött ebbe az egyességbe: hogy ha *Báthori Sigmond*nak férjfi maradéki nem lennének, vagy lenni megszűnnének: Erdély országa örökösen az Austriai Háza szállana, annak minden jussai és szabadságai megmaradván. Ez mind a' két részről esküvéssel megerősítődvén: *Mária Christina*, a' Rudolf Attya testvérjének, Erczherceg Károlynak leánya, még azon esztendőben *Grétzből* Erdélybe vitetik, kivel *Báthori Sigmond*, Augustus elején, víg lakodalmat tartván, Gyulafejérváron egybekél.

a) Wolfgangi Bethlen Hist. Libr. VIII. p. 461.

§. 112. Ezt a' szövetséget megtudván *III. Muhamet*: az Oláh országbélieket, Törököket is adván melléjek, felfegyverkezteti. De Báthori 'Sigmund Havasalföldre bémenvén, azokat széljelveri, és az országra adót vét. Másik esztendőben *Tömösvár* tájékán a' Törökön újra győzedelmeskedik. Ily szerentséjének közepette, nem tudni mi okon, ugyan azon 1596. esztendőben, Págába ment, és ott Rudolftól kettőt kért: 1. Hogy válhasson el a' feleségétől; 2. hogy mondhasson le az Erdélyi Fejedelemségről. Hihető, Olasz országba vágyott, és Rómában Cardinálissá kívánt lenni. Mind a' két kívánsága megadódván: 1597. a' Fejedelemséget létette, és Erdély országát Rudolfnak által adta, ^{a)} a' helyett 50 ezer arany esztendei fizetéssel, Sziléziában, az Opoliai Hertzegséget nyervén el.

a) A' Rudolf Követei, kik Erdélyt általvették, voltak: Vátzi Püspök *Szuhai István*, és Palatinus Helytartója *Istvánffy Miklós*, kinek, szép deáksággal írt Magyar Historiája, halhatatlan hírt nevet szerzett.

§. 113. *Báthori 'Sigmund*, Mária Christinától bútsút vévén: 1598. tavasszal Opoliába költözött. De mint változó eszű ember, hamar megbánta tselekedetét. Midőn azért Erdélyben úgy is sokan voltak volna, kik a' történt változással meg nem elégedtek: ezektől leveleztetvén, kapott az alkalmatosságon, és késedelem nélkül útnak indulván, még azon esztendőben, August. 20. napjára, *Kolo'svárra* visszatért. Itt Mária Christinával, ki már Stiriába szinte indulni akart, megbékélvén: az ő atyafiának ^{a)} *Botskai Istvánnak* segítségével, az Erdélyi Fejedelemségbe visszaállott. Azután az Erdélyi Püspököt *Náprági* (v. *Náprádi*) *Demetert*, *Botskai Istvánnal* együtt, *Prágába* küldötte, hogy őtet

Ru-

Rudolf előtt mentenék ki, és újra óltalma 's pártfogása alá ajánlanák. *Rudolf* noha megsértődését érezte, minden neheztelésről letett, és *Báthori 'Sigmondot* újra kegyelmébe vévén, nála az Erdélyi Fejedelemséget meghagyta. De még vissza sem térhettek a' Követek: a' midőn *Báthori 'Sigmond* újra változtatván az eszét, Mária Christiernát elbotsátotta, és az ő atyafiát Cardinális *Báthori András*t, a' ki Wármiai Püspök volt, Lengyel országból Erdélybe híván, annak a' Fejedelemséget, 1599. esztendő kezdetével, által adta. Azt mindazáltal *Báthori András* nem soká bírhatta. Mert még azon esztendőben, *Mihály* nevű Havasalföldi Vajdától megtámadtatván, midőn megszalasztott hadaival, maga is futásnak eredt volna; fel 's alá bolyongván, a' *Báthori* Familiára, privilegiumaik elvételeért, neheztelő Székelyektől megölettetett. ^{b)}

a) A' *Báthori 'Sigmond* Anyja *Botskai Er'sébeth*, Botskai Istvánnal testvér volt.

b) Lásd ezeknek bővebb leírását *Wolf. Bethlen Hist. Libr. X. pag. 444—455.* és *Jos. Benkő Trans. Tom. I. Lib. IV. p. 248—250.* Az ütközet esett *Szeben* és *Schellenberg* között, *Borgenwiesen* nevű helynél, October 27.: a' *Báthori András* megölettetése pedig, a' Székely földön, *Csik-Székben*, *Sz. Domonkos* és *Sz. Tamás* nevű falúknál Nov. 3., 1599ben, 33 esztendőskorában.

§. 114. A' *Báthori András*on nyert győzelem után, *Mihály Vajda*, *Gyulafejevárra* vévén lakását: mind maga, mind katonái, hallatlan kegyetlenséget és ragadozást követtek el az Erdélyieken. ^{a)} Ámbár úgy mutatta magát, mint a' ki Erdélyt a' Rudolf hatalma alatt akarná meg tartani: igazán maga kívánt abban uralkodó lenni; mellyet eléggé megbizonyított azzal, hogy midőn 1600., *Básta György*, ^{b)} mind a' Rudolf Császárnak parantsolatjára, mind az Erdélyi nemességnek önként való hívására, bé ment volna

Erdélybe: ő annak ezt a' Tartományt által engedni nem akarta: míg nem osztán September 18. napján, *Miriszlónálmeggyőzöttetvén*, Erdélyt elhagyta, és maga régi lakhelyébe *Tergovistba* vette. Kevéssel azután, October 25., a' *Létzfalvai* c) gyűlésből, Erdélynek további igazgatása eránt Rudolf Császárhoz Prágába követek rendelődtek. De míg ezek oda jártak, *Keresztszegi Csáki Istránnak*, az erdélyi hadak Fővezérének indításából, *Kolo'sváron* Januarius 21. napján, 1601. új gyűlés tartatván: *Báthori Sigmund*, a' ki a' Fejedelemség letétele után, a' Sógórához d) *Zamoscius Jánoshoz* Lengyel országba ment vala, ismét Fejedelemnek kiáltatik. Ezen okra nézve *Básta György* Erdélyből kijön, és *Husztón*, mint bátorságosabb helyen, megállapodván, az Erdélyben történt változásról Rudolf Császárt tudósítja. e)

a) Lásd Wolf, Bethlen Hist. Libr. X. pag. 472. seqn.

b) Volt ez Rudolf Császárnak Olasz országi híres Hadivezére.

c) Ez a' falu *Kezdi Székben* esik.

d) *Zamoscius Jánoshoz*, a' Lengyel országi Cancelláriusnak felesége volt *Báthori Gryselis*. Wolf. Bethlen Libr. X. pag. 257.

e) Istvánfi Hist. Hibr. XXXII. pag. 464. 465. Jos. Benkó Transylv. Tom. I. pag. 240. n. 10.

§. 115. Még minekelőtte ezt a' kedvetlen hírt vette volna Rudolf Császár: *Mihály Vajda* a' maga mentésére Prágában maga megjelent. Most tehát azt a' parantsolatot vészi, hogy *Básta György* megbékélvén, és egyet értvén, Erdélynek visszaszerzésében munkálódjon. E' végre a' *Kassai Generálisra Ferdinandus Gonzagára* a' bízódott, hogy őket egyeztesse meg. Ez, legalább külsőképen, meg is lett, a) a' midőn osztán *Kassáról* egyenesen *Báthori Sigmund* ellen indultak; ki már akkor *Moldvából* Erdélybe bémenvén,

elfoglalta vala a' Fejedelemséget. *Majtinnál* megállapodván: midőn megértették, hogy *Báthori Sigmund* a' Szilágyságban *Goroszlónál* táboroz: 17 ezer emberből álló sereggel, mellyben a' Magyarokat *Rákötzi Lajos* vezérlette, Augustus 3. napján rajta mennek; és szörnyü véres ütközet után, megvervén, Moldvába kergetik. Visszatért ugyan Erdélybe *Báthori Sigmund* a' következő esztendőben: de látván, hogy *Básta György* majd minden erősségeket elfoglalt: magába szálott, és a' Kolo'svári gyűlésen, a' *Básta György* jelenlétében, Erdélyről végképen lemondván, azt *Básta Györgynek*, hogy Rudolf Császár nevében igazgatná, által adta. Ez meglévén, Julius 26. napján 1602. Erdélyből kijött, és ötven ezer arany fizetéssel, Cseh országba, *Lobkovitz* várába ment lakni; hol osztán 1613. holt meg.

a) Istvánfi Lib. XXXII. pag. 465.

§. 116. A' Rudolf Császár parantsolatja szerint, Erdélynek *Básta György* és *Mihály Vajda* által egyenlő hatalommal kell vala igazgatódni. De ebből semmi sem lett. Mert a' Goroszlói ütközet után, újra feléledvén a' két nagyra látó ember között az ellenkezés, a' ravasz és kegyetlen *Mihály Vajda*, a' még ravaszabb és kegyetlenebb *Básta Györgytől Tordán* 1601. megölettetett. a) Így minden hatalom Bástára maradván: nem képes elbeszélni, minémü kegyetlenkedést és ragadozást vitt és vitetett véghez, az Erdélyi felsőbb 's alsóbb rendű, különben is megnyomrodott népen. b) Az ebből származott közönséges békétlenség okozta azt, hogy *Székely Mózes* 1602., a' Székelyekkel támadást tsinálván, noha eleinte *Gyula-Fejérvár* alatt *Básta György* eligen szerentsétlenül hartzolt: másik esztendőben Török segítséggel menvén bé Erdélybe, feles

számú követőkre talált; °) kiknek hozzájárulása által, *Gyula-Fejérvárát*, *Kolo'svárt*, *Beszter-tzét*, *Medgyest*, *Tordát*, *Enyedet*, *Szebent*, s a' t. elfoglalván, még a' Fejedelemségbe is, mellyel őtet a' Török Császár III. Muhametj előre megajándékozta, belepett.

a) Mihály megölettetését *Istvánffi* L. XXXII. pag. 467. September 7dikére: *Somogyi Ambru's* pedig (Ambrosius Symegianus) Bethlen Farkasnál Augustus 10. napjára teszi.

b) *Leirja ezt Istvánffi Miklós* az 1602. esztendőre, *Hist. Libr. XXXIII.* pag. 481. — A' *Goroszlói* hadnak előadása után pedig, L. XXXII. pag. 466. így szól: „Et hactenus loquuti de Georgio Basta sumus nondum rebus secundis luxuriantes, nec avaritiae, rapinis, et habendi libidini, ac caedibus immerso, quibus paulo post, supra quam dici credique potest, a bono honestoque in pravum abstractus, per omne fas, nefasque laboravit.“

c) Lásd *Wolf. Bethlen Libr. XII.* pag. 203. sequ. *Jos. Benkö Transylv. Tom. I.* pag. 245. sequ.

§. 117. Megszorúlván *Székely Mózes* miatt *Básta György*: magát Szathmárra vonta, és onnan a' Havasalföldi Vajdát, *Rádult* °) szorgalmaztatta a' felkelésre; kit 1602., a' megölettetett *Mihály* helyébe, Vajdává maga tette vala. Ez *Rudolf Császár* eránt való hűségét meg akarván mutatni: nagy hirtelenséggel, de azonban minden lárma nélkül, négy ezer lovasból, és hat ezer gyalogból álló sereget gyűjtött; és *Székely Mózesre*, mikor nem is vélte volna, *Julius 22.* napján, 1603., *Brassó* mellett rárontván, hadait széljelverte, magát elejtette, és *Básta György*-nek az Erdélybe való menetelre bátorságos útat nyitott. Elestek ezen a' hártzon, sok Fő és Közrendű Nemesek, °) kiknek eltemettetése helyét a' *Brassóiak* illy deák versel tették emlékezetessé:

Quos genuit Cives, hic Transylvania claudit,
Heu parvo tumulo quanta ruina jacet!

Jelen volt ebben a² veszedelemben *Iktári Bethlen Gábor* is, ki osztán megmenekedvén, több megmaradt Erdélyi Főemberekkel és Nemesekkel együtt magát a² Törökhöz vette. ^{c)}

a) Másképen Sorbánnak hívatott.

b) Lásd ezeknek neveit Wolf. Bethlen Hist. Libr. XII. pag. 407. sequ.

c) Jos. Benkő Transylv. Tom. pag. 246.

§. 118. A² Székely Mózes szerentsétlen kimenetele után, Básta György Erdélybe vissza térvén: ismét előbbeni kegyetlenkedését vette elő. A² nagyokat és tehetősebbeket sanyargatni, sőt öldökölni elégnék nem tartván: a² föld népét annyira nyomorgatta, hogy az, vonó barmaiból kifogyván, az eke és szekér vonásra maga szorúlt. ^{a)} Mind ezen tselekedetei által, Básta György, a² mint Istvánffi Miklós bizonyítja, ^{b)} a² következő támadásra mintegy ingerlette az Erdélyieket. A² környülállások mindazáltal úgy hozták, hogy a² zendülés elsőben nem Erdélyben, ^{c)} hanem Magyar országban, *Kis Marjai Botshai István* ^{d)} által ütött ki; kinek fegyverre lett kelését nem egyformán beszéllik, 's nem egy okból magyarazzák a² Históriaírók. ^{e)}

a) Innen lett ama² nevezet: *Básta szekere*. Jos. Benkő Transylvan. Tom. I pag. 247.

b) Hist. Libr. XXXI. pag. 489. így szól: „Hac reportata „victoria, (értvén a² Székely Mózesen nyert győzedelmet) „ipse (azaz Básta) recuperatae Transylvaniae laudem sibi „arripuit, eamque solitis avaritiae et crudelitatis generibus, aliquandiu in fide Caesaris retinuit, sed adeo avertis, et abalienatis omnium voluntatibus, ut nisi auctor „et dux deesset, insignium contumeliarum, et detrimentorum „indignitatem nequaquam laturi esse viderentur.“

c) Erdélynek állapotja, minekutánna onnét *Básta György* Rudolf Császár Felső Magyar Országi Hadainak vezérlésére, 1604., az elején kihívatott: a² helyébe küldött Császári Commissariusok, és *Capreolinus Tamás* (Thomas Comes a Capreolis) nevű Császári Vezér alatt, türhetőbb kezdett lenni. A² honnan, magok az Erdélyből kibuj-

dosott Nemesek, kik a' Töröknél, Belgrádban és Tö. műsváron tartózkodtak, kívánkoztak oda visszatérni; sőt ez eránt a' Császári Commissariusokat meg is keresték, kérvén azokat, hogy önékik Rudolf Császártól szerezzenek engedelmet a' Hazájokba való visszatérésre. Lásd *Wolfg. Bethlen Libr. XIII. Tom. V. pag. 108. 109.* Melly kérésekben, ha a' Császári Commissariusoktól segitődtek volna: nem lévén többé okok arra, hogy *Botskai Istvánt*, a' mellettek való fegyverfogásra ösztö-
nőzzék: talám mind az, valami azután következett, elmaradt volna.

- d) *Botskai Istvánt*, attól az időtől fogva, hogy 1599., Báthori 'Sigmondtól, Püspök Náprági Demeterrel együtt, Prágába küldödvén, távol léteben, minden gondolatján kívül, Erdélyben változás lett: többé nem Erdélyben; hanem Magyar Országban, az ő Bihar Vármegyei jószágában lakott. Mellynek *Bethlen Farkas Hist. Libr. X. Tom. IV. pag. 255. 159.* azt az okát mondja, hogy visszatérvén a' Prágai követségből, az új Fejedelem *Báthori András* hűségére megesküdni nem akart; azzal mentvén magát, hogy ő már Prágában Rudolf Császárnak tette le a' hitet. Melly tselekedetéért osztán, minden Erdélyi jószágától elesett. *Istvánffi Miklós* pedig e' dolgot *Hist. Libr. XXXIII. pag. 496.* így adja elő: „Cum „ille (i. e. *Botskai*) a Sigismundo ad Caesarem Legatio- „ne fungeretur, isque interim *Andreae Cardinali Batho- „rio* — — Provinciam Transylvaniam, decepto Caesare, „de manu tradidisset, seque in Poloniam recepisset: „post diuturnam in Aula Caesaris mansionem, sub qua „de objectis criminibus sese purgare debebat, domum, „quam extra Transylvaniae fines habebat, discessit, „neque ausus in Transylvaniam redire, ex qua factio- „nibus *Csákianis* exclusus, proscriptusque erat, diu in „suis arcibus, circa Varadinum exilium toleravit, Cae- „sareanarumque partium se sectatorem ostendit.“ *Bots- „kai István* tehát, *Istvánffi* szerint, minekutánna Prágá-
ból, hol az ellene tett vádak alól való maga mentése végett soká kellett múlatnia (vádoltatott t. i. egy felől azzal, hogy *Báthori 'Sigmond*ot ő vitte vissza Erdélybe; más felől pedig azzal, hogy mint Követ sem járt igaz dologban; minthogy *Báthori 'Sigmond*, a' kinek nevében tractált Rudolfal, az alatt *Báthori András*nak adta a' Fejedelemséget. Ezek között az első vád igaz is volt: de az utolsó dolog, híre, tudta, 's akarátja nélkül esett) visszatérni volna: *Csáki István* praktikája által, Erdélyből kirekesztetett, és ezért nem mert osztán Erdélybe visszzamenni; hanem a' Várad környékén való jószágban, számkivetetett állapotban élt; és magát úgy viselte, mint híve Rudolf Császárnak. Itt a' szokott kérésbe jönni: valyon igazán tselekedte-e ezt *Botskai István*; vagy pedig csak tettetésből? *Bethlen Farkas Libr. XIII. Tom. VI. pag. 113.* úgy szintén *Báró Mikó Ferencz*, kézirásban lévő *Históriájában*, az első mondják. de

Istvánffy Miklós az utólsót állítja, közelebb felhozott szavait ezzel rekesztvénn bé: „quum tamen ingens esset „suspicio apud omnes, interea eum ambitione atque „avaritia procul ab aequo honestoque deductum, affectu „tandi Regni consilia, et cogitationes in occulto coque- „re et agitare.“ Annyi bizonyos, hogy Botskai István, Prágából lett visszazaindulása után, magaviselésével, a' Rudolf Császár bizodalját megnyerte, úgy annyira, hogy ez a' Felső, az Erdélyi dolgokban, leginkább az ő tanácsával élt; és Erdélyt visszaszerezvén, néki az ott lévő jószágot, (úgy mint *Görgényt, Egerest, Salyót, és Kaplánt*) mellyek tőle elvevődtek vóit, kegyelmesen visszaadta. Lásd *Pray Hist. Reg. Strip. Aust. pag. 169.*

- e) Ezen dolognak előadása *Bethlen Farkas*nál *Hist. de rebus Transylv. Libr. XIII. pag. 100—135* ide megy ki: hogy Botskai Istvánt, a' *Kassai Generális Barbiánus Joh. Jacob. Barbiánus Comes Belgiojosae*) erőszakoskodása vitte a' felkelésre. Mert ez, abból a' bosszúságból, hogy Botskai István néki 20 ezer forintot költsön nem adott elsőben annak Majorságait (allodiaturas) meg akarta dézsmáztatni: abban nem bódogulván, magát *Kassára* citalta; midőn pedig oda el nem ment: a' kibújdosott Erdélyieknek *Tömösvár* alatt kézre került levelénél fogva, (de a' melly csak azoknak kívánságát, és szorgalmaztatását, nem pedig *Botskai Istvánnak*, azoknak kívánságára, és szorgalmaztatására való ráállását mutatta) a' Felsőes Udvar előtt, mint pártütőt, elárulta, ellene Magyar Országonn sereget gyűjtött; az Erdélyieket is felfegyverkezettette: sőt *Kassáról* ellene indult, *Szent Jobbi Vára* alá fegyveres népet küldött; azt elfoglaltatta; továbbá: midőn törvényt kívánt volna állani, kérését megvetette, egy szóval, átaljában veszedelmére igyekezett. Szintén ezt jegyzette fel a' külső Historikusok között *Jac. Aug. Thuanus Hist. Libr. CXXXI. pag. 133. Bárá Mikó Ferentz*, ki éppen akkor élt, kézírásban lévő *Históriájában* ezeket nem említvén, azt mondja: hogy Botskai Istvánt „a' Török Országban maradtott Uri „és Fő Rendenn lévő Nemesség és katonaság, mint Házajokból kirekedett Exulok, vették rá, hogy kösse fel „a' harangot. támadjon ki, hátratévén minden respectusokat.“ Ama' *Tudós Jészuita Kúzy Ferentz*, *Hist. Regn. Hung. Tom. I. pag. 33. 34.* a' Botskai István elárztatását, nem *Barbiánusnak*, hanem *Bogáthi Menyhátrnak* tulajdonítja, és az egész támadást onnét származtatja, azt jegyezvén meg, hogy ezt maga Botskai István sem tudta, e' következő szavaiban: „In Tractu Tibiscano „gravius malum ebullit; latius deinde diffusum, et — „— propagatum. Ut ne dissimulem fontes taoti mali: „*Melchior Bogáthius*, pridie Idus Septembr. datis ad Rudolphum Caesarem literis, in Camera Scepusiensi hodie „diedum visendis, Stephauum Botskaium, Virum clarissimum „Natalibus, muniis deinde seu domi, seu militiae excellentis, multo illustriorem, in vulgus gratissimum, multum

„criminatus est, in primisque *Balthasaris Báthori*, a
 „*Sigismundo Principe Báthorio* e vivis sublato, invidiam
 „in eundem, velut auctorem, et incentorem, transtulit,
 „atque his criminationibus funesto illi bello, quod pri-
 „mum in superiore Hungaria exarsit, Regnum deinde
 „totum calamitate involvit, occasionem, ut non nemo
 „existimat, praebuit. Seu vero, seu falso crimine insimula-
 „tum apud Caesarem, Botskaium, satis constat ex illis
 „versibus, quos lapidi, in Paterna domo posito Bots-
 „kaius ipse incidi fecit. Atque iis quidem versibus, *Jaco-*
 „*bo Barbiano*, Comiti Belgiojosae personam calumniae
 „imposuit; sed nempe ignoravit eatenus, et neque dein-
 „ceps, quod sciam, cognitum unquam habuit Bogáthium
 „criminationibus auctorem. Versus porro sunt hujus-
 „modi:

„Doctus ad has artes, in me confingere crimen

„Infelix Italus, non dubitavit homo.

„Et Genitorem, et me semper fidum Austris sensit,

„Et Superi testes intergritatis erunt.

„Aulam ad Caesaream, atque ad totum provoco mun-
 dum:

„Immeritum injustas hinc retulisse vices.“

Végre Istvánfi Miklós, kinek értelme legközsége-
 sebb, Hist. Libr. XXXIII. pag. 496. 497. azzal tartja,
 hogy Botskai István, uralkodásra vágyván, *Bethlen*
Gábort, kit a' *Székely Múzes* veszedelme után kibujdo-
 sított Erdélyi Nemesség és Katonaság, a' Török jóvá ha-
 gyásával, Erdélyi Fejedelemnek választott vala, megkér-
 te, hogy engedje által néki a' Fejedelemséget, minthogy
 ő azt jobban megtudná tartani. Mellyre *Bethlen Gábor*,
 érezvén a' maga erőtelen voltát, örmest ráállott, és
 ígérte, hogy semmit el nem fog mulatni, Botskai István
 ezen tzeljának előmozdítására. Ez az ő közöttök való le-
 velezés osztán, midőn *Bethlen Gábor*, 1604., Tömös-
 vár alatt táborozván, *Rákotzi Lejostól*, és *Düval Hen-*
richtől (Henricus Duvallus Comes Dampierius) éjtszaká-
 nak idejénn felverettetett volna, a' több préda között,
 a' *Bethlen Gábor* felső ruhája 'sebiben megtaláltatott.
 És akkor vette őtet czélba, parantsolatja lévén rá,
Barbiánus: Vesd egybe Pray. Hist. Reg. Hung. Stirp.
 Aust. pag. 166, 167.

§. 119. Megsejtvén Botskai István, hogy az
 a' készület, mellyet 1604., a' Kassai vezér *Bar-*
biánus Magyar és Erdély országban tétetett, ő
 ellene való: a' *Szent Jobbi* és *Kereki* várakat,
 mellyek az ő jószágai közzé tartoztak, a' mint
 tőle telhetett, megerősítvén: magát *Solyamkő-*
re ^a) vette. *Barbiánus* pedig a' *Tiszán* által jó-

vén, míg maga Váradra igyekezett, az oda való Vice Commendánst, *Concin Cypriánt*, a' *Szent Jobbi Vár* megvételére küldötte. Mellyhez az, könnyű móddal hozzájutott. Ugyan ez, azután a' *Kereki várat* próbálta meg: de már azzal, a' benne lévő *Örvéndi Pál* miatt nem boldogult. Ez a' hír *Botskai Istvánt* a' *Somlyókői várból* kihozta, a' ki is osztán minden igyekezetét arra fordította, hogy a' Császári zsóldon lévő *Hajdúságot* a' maga részére vonja. Ebben czélját érvén: míg *Barbiánus Adorján* ^{b)} alatt táborozott, és egy felől az Erdélyi külső és belső hadakat, mellyeket *Sennyei Pongrátz* (*Pancratius Sennyei*) és *Capreolinus Tamás* vezérlettek; más felől pedig *Petznek* (*Joh. Baptista Petz*) *Siléziai*, *Austriai*, *Tiroli*, *Stiriai*, és *Carinthiai* legjobb erőben lévő lovagjait, és gyalogjait várta, ezen utolsó rendbéli szép hadi népet, October 15. napja előtt való éjtszakán, midőn *Álmosd* és *Dioszeg* között folytatta volna útját, nagy véletlen megtámadja; zűrzavarba hozza, és nyolcz ízbeli megújított viadal után hanyatlásra kényszerítvén, úzóbe veszi, és jobbára vagy lekaszabolja, vagy a' *Berettyónak* szorítván, annak vizébe fulasztja; magát a' kézre került Vezért életben hagyván. ^{c)}

a) Van ez a' Vár elpusztult állapotban, Bihar Vármegyében, túl *Váradon* *Elesdhez* egy órányi járó földre, ben az erdőben magas kősziklán; melly is ekképen, az ott lakó Solyom madaraktól neveztetett. Az Oláhoknál *Má-gura* a' neve. Úgy beszélnek, hogy ez a' név még abból az időből való volna, a' mellyben *Botskai*, ott tartózkodván, a' körül belől lakóktól *Maga Ura* névvel említődött.

b) *Adorján* Bihar Vármegyében, már ma elpusztult Helység. Esett *Szent Imre* és *Szalárd* között, hol a' *Temploma* és tornya falai maig is fennállanak.

c) Lásd ezeket *Istvánffinál Hist. L. XXXIII. pag. 490.* (de a' ki *Álmosd* helyett, *Almást* térszen, mellyen, ugyan tsak az *Álmosdi* és *Dioszegi* határban lévő *Almás* nevű folyót kell érteni) és még bővebben *Bethlen Farkasnál*

Hist. Libr. XIII. Tom. VI. pag. 137—159. A' Petz serege három ezer többire fiatal fegyverviselő emberből állott, melly után társzekerekkel, kotsisok, szolgák, aszszonyok és gyermekek, szám szerint négy százan mentek. Mind ezekből tsak egynéhányan maradtak meg. A' fegyveren és a' *Berettyó* vizén kívül, a' gyalogság közzül sokakat egy szerentsétlen történet vesztett el. t. i. a' mint *Báró Mikó Ferentz* feljegyzette: „A' Petz gyalogjai „szekerekből sántzot tsinálván, magokat lövéssel igen „vitézül óltalmazták. Port is ástak el a' magok óltalmazására, és a' Hajdúk veszedelmére. De a' szerentse úgy „hozá, hogy magoknak lón veszedelmére. Mert a' magok „tűztől felvetvén magát a' por, elébb mint rendelések „völt: benne nagy kárt tön; és ez alatt a' Hajdúk do- „rekas ostromot tőnek.“ Ezt a' környülállást *Bethlen Farkas* kevés külömséggel így a'lja elő: „Kerekbe állvann, „ügymond, a' Petz gyalogjai, magokat nem tsak fegy- „verrel óltalmazták, hanem köröskörnyül puskaport hő- „ven hintvén el, azon igyekeztek, hogy ha rajtok „mennek a' Hajdúk, azokat felvettessék. De ez a' for- „tély magoknak szolgált veszedelmére. Mert midőn „ágyukat sūtőgettek volna el a' Hajdúkra: a' tűz azok- „ból meszszebb vetődvén, mint lehetett volna gondol- „ni, arról a' puskapor meggyúlt, és egyszerre fellobban- „ván, a' táborda béhatott, és a' Német gyalogokban „sok kárt tett.“

§. 120. E' szerentsétlenségnek hírére *Barbiánus*, noha már az Erdélyi hadak hozzá érkezvén, tábora tíz ezerre szaporodott, *Adorján* alól magát *Váradra* vont: onnan ismét hét nap múlva, October 23., kiindult, és nagy sietséggel *Potsajon*, *Debreczenen*, és *Tokajon* által *Kassára* törekedett. Botskai István pedig *Kállónak* vévén útját, minekutánna a' várat *Kátai Mihály*-tól által vette, *Barbiánust* nyomba követvén, utól maradt népét tsipkedte és vesztegette. Túl a' *Tiszán Szántónál* elhagyattatván *Barbiánustól*, az Erdélyi hadak, Vezéreiktől megválya visszazérték. *Barbiánus* azonban *Kassa* alá érkezett: de minden reménykedése után is a' városba bé nem botsáttatott. Azért *Szepesvárra* indult, hol osztán *Thurzó Kristóf* és *Thurzó György*, mind néki, mind társainak bátorságos menedék helyet adtak.

§. 121. Egészen más indulattal viseltettek Botskai István eránt a' Kassaiak. Mert mind az ő előre elküldött Kapitányát *Lippai Balá'st*, October 30., mind osztán magát November 12., a' város Birája *Bocatus János*, ^{a)} és az egész Tanács nagy tisztességgel fogadták. *Kassán* léteiben *Korláth István* által, a' Nagy Vezérrel *Mehemettel* ^{b)} való szövetség szerzésben munkálódott; melly is kevés napok múlva (Nov. 19kén 1604.) meglett, illy feltételek alatt; 1. Hogy a' Török segítse őtet Rudolf Császár ellen; 2. egymásnak semmi várait meg ne szállják, annyival inkább el ne foglalják; 3. egyik fél a' másiknak híre nélkül, Rudolf Császárral, a' békesség eránt alkuba ne ereszkedjen. Ebből származott örömet Botskai Istvánnak, ugyan akkor, egy felől a' *Szent Jobbi* vár vissza bottsáttatásának híre, más felől a' kibujdosott Erdélyieknek megérkezése nevelte; kiket ő hozzá *Tömösvárról*, négy vagy ötszáz lovasokkal, *Iktári Bethlen Gábor* vezérlett. ^{c)}

a) Volt ez Borostyán közporús Deák Poéta, kinek versei *Hungaridos Libri Poëmatum V.* titulus alatt, *Bártfán*, 1599. jöttek ki, a' mikor *Kassai* Oskola Rector volt. Irt a' *Botskai István* emlékezetére is verseket.

b) Akkor *Mehemet*, *Esztergomnak* ostromlását, mellyet *Básta György* haszontalanná tett, félbe szakasztván, *Pest* alatt táborozott.

c) Lásd *Wolfg. Bethlen* Libr. XIII. pag. 186.

122. Azonban *Básta György Botskai István* ellen rendelődven; *Esztergomból* kiindúlt, és az *Ipoly* völgyén *Kassa* felé vezette hadait. Kinek tartóztatására *Botskai István*, *Német Balá's* nevű Hajdú Kapitányt küldötte; de nem olly czéllal, hogy hartzot álljon, hanem hogy a' *Füleki* várat, melly *Bástának* útjában esett, előre foglalja el. De *Német Balá's*, magához való

bizakodásból, *Osgyán* alatt táborba szállván, *Básta György*el öszvetsapott; kitől serege általánfogva meggyőzöttetett, maga pedig elfogatott; és mivel *Botskaitól* ellállani azután sem akart, megölettetett. ^{a)}

a) *Istránffi* Libr. XXXIII. p. 501. 502. *Wolf. Bethlen* Tom. VI. pag. 158. et 205. *Pray* szerint *Hist. Reg. Hung. Stirp. Aust.* pag. 166. Német *Balás*, a' *Básta György* parantsolatjából, felnégyeltetett, melly' tselekedet, a' mint a' *Tudós* Író megjegyzi sokakat új békételességre vitt.

§. 123. Az *Osgyáni* győzelem után, *Básta György Szépe*svár alá szándékozott menni, hogy onnan *Lippai Balás*'st kit *Botskai István* azon vár megvételeére küldött vala, elérvén, *Barbiánust* több bészorúlt társaival együtt kiszabadítsa. De *Lippai Ballás*'s *Básta György*nek ezt a' szándékát meghallván, az ostromot önként félbeszakasztotta, és *Botskai István*hoz *Kassára* vissza tért. *Básta György* is tehát rövidíteni kívánván a' dolgon, arra határozta magát, hogy minden késelem nélkül egyenesen *Botskai Istvánnal* szálljon szembe.

§. 124. Ekkor *Botskai István*, az *Egri* és *Budai Basák*hoz, *Szinán*hoz és *Bectás*hoz (vagy *Becteshez*) folyamodott segítségért; *Kassát* pedig elhagyván: *Borsod vármegyében*, *Sajó Szent Péternél* terjesztette ki táborát; hová azután, az említett Basákkal együtt, a' *Szolnoki Bégh Huszszain*, és, *Tatár lovassággal*, *Csillag Bégh* is megérkezett, *Básta György*, szinte azon időben, *Putnoknál* telepedett meg: úgy hogy a' két ellenséges tábor a' *Sajó* vize választotta el egymástól. De *Básta György*, tábora fekvését változtatni, és magát *Edelényhez* vonni jobbnak ítélte. Itt is mindazonáltal *November 27. és 28.* napjain, nem kedvezett néki a' szerentse. Azért hadi fortélyhoz nyúlván, estve, setétben, *Be-*

senyő nevű helység alá szállott; onnan pedig éjtszakának idején megindulván, hajnal előtt Botskainak bátran nyugovó hadaira rontott. Melly dolog midőn nagy riadást, 's tétova való kapdosást, és szörnyű rendetlenséget okozott volna: Botskainak egész tábora megverettetett.

§. 125. Az *Edelényi* hartz után, Básta György Kassára igyekeztvén, az útjában, *Szendrő* várát minden baj nélkül elfoglalta; de *Kassára* bé nem bocsátódott. Odébb kelletvén tehát mennie: Sáros vármegyében, *Eperjesen* állapotodott meg; és mivel már ez December közepe táján esett: a' körül belől lévő helységekbe, különben is megunatkozott katonáit, téli kvártélyra szállította. Kik midőn rendetlen magok viselésével, sok bosszúságot tettek volna a' lakosoknak, Rudolf Császárnak és Királynak minden czélja ellen, tsak békételenség támasztói, és idegenség szerzői voltak azon a' részen. Botskai pedig *Edelény* alól elsőben *Miskoltzra* fordúlt el; azután *Göntzre* sietvén, sors helyre hozásában fáradozott. Mert egy részről a' Magyar országi felsőbb 's alsóbb rendű Nemességet, és a' két hadakozó nép között habozó földnépét edesgette magához: más részről az Erdélyi Rendeket nógatta és serkengette, hódító levele által, az ő hozzá való állásra. Midőn pedig megértette, hogy Básta György Eperjesre beszállott: ő is Kassára vissza térvén, téli nyugvást engedett jobb szerentsét váró hadainak.

§. 126. A' következő 1605. esztendő elein, újra írt Botskai István az Erdélyieknek, szorgalmaztatván azokat, elkezdett munkája' elősegelésére. Elébbeni levelének keyés foganatja volt nálók. De most, midőn hallották, hogy nevezetes várak, úgymint: *Szathmár*, *Jenő*, *Karánsebes*, *Lugos*, és *Kővár* estek hatalma alá: figyel-

metesebbek kezdtek lenni kívánságára. Elsőben is, *Petki János* indításából, az Udvarhely Széki Székelyek, Februarius elein *Keresztúrban*; aztán pedig a' többi Székelység, és a' vármegyebeli Nemesség is *Szereda* nevű Maros Széki Helységben, Februárius 21. napján, öt Fejedelmeknek választották; és erről, követeik által, tudósították. Melly időtől fogva magát Erdélyi Fejedelemnek szokta írni. ^{a)} Mindazáltal még aztán is sokat kellett néki küszködni, részszerint *Rátz György*el, kit a' Császári Commissáriusok kérésére, a' Havasalföldi Vajda *Rádul* küldött ő ellene: részszerint a' Szászokkal, kik a' Szébeni Bírónak *Süveg* (vagy *Hutter*) *Albertnek* ösztönözéséből, öt Fejedelemnek esmérni nem akarták, és a' fel's alá kóborló's pusztító *Rátz György*nek, kerített városaikban, menedék helyet adtak. Ugyan is, midőn *Gyulafi László*, kit *Botskai István*, Képviselőjének és Helytartójának küldött Erdélybe, Május 8dikára, Maros-Vásárhelyre közönséges gyűlést hirdettett volna: onnét a' Szászok követei elmaradtak. De a' gyűlés is, *Rátz György* miatt, a' ki készült arra ráütni, békével véghez nem mehetett, hanem más helyre tevődött által. Kevéssel pedig azután, *Gyulafi László*, a' megegyezésre készséget mutató Szászoktól elhagyván magát álltatni, midőn *Küküllő* vármegyében *Ebesfalvánál* kelletinél nagyobb bátorságban volna: *Rátz György*től, ki a' Szászokkal egy kézre játszott, véletlen felferettetett, és népének nagy részét, minden tábori szerszámaival és készületeivel együtt elvesztvén, nagy nehezen menekedett meg. ^{b)}

a) Az egész titulus, mellyel végtére élt, e' volt: *Stephanus Botskai de Kis Marja, Divina miseratione Princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes.* Lásd *Wolfg.* Bethlen Tom. VI. pag. 231.

b) Lásd *Wolfg.* Bethlen Tom. VI. pag. 258—260.

§. 127. Az alatt Magyar országban szerentsé-
sebben kezdtek folyni a' Botskai István dolgai.
Mert Básta György, midőn Februáriusban, a'
Tokaji őrizet számára eleséget akarván szállíttat-
ni, *Eperjest* elhagyta volna: onnét végképpen
kiszorúlt. Azután Szepes vármegyébe *Lótsére*
vonván magát, ki nem fizetődhetett hadainak
zúgolódását tapasztalta. Melly miatt Liptó és Thu-
rótz vármegyéken keresztül, Trentsin várme-
gyébe, *Bajmótzra*, onnan pedig Nyitra várme-
gyébe, *Galgóczra* sietett; az utánna nyomúlt
Hajdúk miatt nem kevés kárt és alkalmatlansá-
got szenvedvén. De soká ott sem mert múlatni:
attól tartván, hogy a' Vág és Duna vizeitől elzá-
rattatik. Ment tehát, részszerint a' fegyver és
kapdosás, részszerint pedig a' nyavalyák és el-
szökések által tízezerre olvadt seregével, *Po-
sonba*, és ott állapodott meg. Azonban *Rhédei
Ferenz* Zolyom vármegyében *Korpona* városát,
Nógrádban pedig a' *Füleki* várat elfoglalta. Ugyan
azon időben, Nógrád vármegyében, a' *Szécsé-
nyi*, *Balassa Gyarmathi*, *Dévéni*, *Bujáki*, Hont-
ban pedig, a' *Drégelyi* és *Palánki* erősségek fel-
adattattak; sőt a' Bánya városok is, felső Ma-
gyar országnak nevezetesebb városival egyetem-
ben, egész a' Tátráig, (Carpathus) Botskai Ist-
vánnak meghódoltak; mellyeknek példáját az-
után a' felsőbb 's alsóbb rendű Nemesség is, min-
den tartózkodás nélkül követte. ^{a)}

^{a)} Wolfg. Bethlen Hist. Tom. VI. pag. 243—245.

§. 128. Látván ezekből, Rudolf Császárnak
testvér ötte, Austriai Fő Herczeg Mátyás, hogy
Magyar országnak nagy része Botskai Istvánhoz
hajlott, és hogy az ország a' két fél között igen
nagyon pusztúl: a' mint *Pethő Gergely*, Magyar
krónikájában ^{a)} az 1605. esztendőre megjegyzi:

„A' Tátrán innen való, és a' Tóth országi Tanáts Urakat Bétsbe hivatá magához, kikkel azt végzé, hogy a' Tanáts Urak magok közzül küldjenek követeket Botskaihoz, kik által intsek, hogy efféle pártolástól, Törökkel való barátkozástól, országának és nemzetségének ilyen, és ennél nagyobb következendő romlásától, és veszedelemtől megszűnjék, és Fejedelmének Rudolfnak ismét fejet hajtson. Kik ezen Instructióval *Forgáts Zsigmondot*, és *Náprádi Demetert* hozzá botsáták, és erősen megparan- tsolák nékik; hogy a' Császár szavával Botskainak semmit se szóljanak. A' követek elmenvén, Szepesvárból Botskaihoz küldének, és megjelenték néki, hogy ők követségbe küldtetének volna a' Tanáts Uraktól hozzá; azért, ha szabad úti levelet küldene nékik, ők a' Követséggel Kassára mennének hozzája. Erre Botskai István ilyen választ ada nékik, hogy ha a' Császártól jönnek, örömet látja őket: de ha csak az Uraktól küldtetnek, ismét visszaterhetnek, mert az Urakkal néki semmi végzése sincsen, úgymint, kik ő véle egyaránt való veszedelemben és inségben volnának: — hanem ő magával a' Császárral volna dolga. Azért evvel a' válaszszal visszatérének a' Követ Urak.

a) A' Kassai, 1729. esztendőbeli kiadásban, a' 164dik oldalon.

§. 129. Ezekután, Botskai, Kassáról, Zemplén vármegyébe, *Szerentsre* menvén, ugyan oda Aprilis 27. napjára országgyűlését hirdettetett. Meg is jelentek arra, ország Nagygyai, Nemesek, vármegyék, és királyi városok küldöttjei, nem tsekély számmal, kik Botskai Istvánt *Magyar ország Fejedelmének* választván, és *Serenis-*

simus titulussal szóllítván, az ország alkotmányának, és szabadságainak megtartására feleltek. Melly időtől fogva így szokta magát írni: *Stephanus Botskai, Dei Gratia Hungariae Transylvaniaeque Princeps, et Siculorum Comes*. Ugyan ezen gyűlésből Botskai Istvánnak Fejedelemségre lett választatása az Erdélyi Rendekkel közöltetett: *Homonnai Bálint* pedig, Magyar ország Generálissának tétetett. ^{a)}

a) Lásd Wölg. Bethlen T. VI. pag. 250—258. és Pray Hist. Reg. Hung. Stirp. Austr. pag. 169.

§. 130. Azonban a' vitéz *Rhédei Ferentz*, *Trentsint* és *Nyitrát* megyéven, *Bazinhoz* szállott táborba. Melly dolog a' körül belől lakókban, olly nagy félelmet okozott, hogy a' szomszéd városok, *Szent György*, *Nagy Szombat*, *Szentz*, 's a' t. és az egész *Csallóköz* mindjárt hozzá hódoltak. Onnan *Dengelegi Mihályt*, *Morvába* és *Siléziába*: *Némethi Gergelyt* pedig, túl a' Dunán lévő Magyar országba küldötte, ki is azt nagy részint a' Botskai részére hajtván, *Austriába* és *Stiriába* is bétsapott. Maga pedig *Rhédei Ferentz*, *Po'son* alatt gyakorta való tsatázások által azon mesterkedett, hogy *Bástát*, a' sántzokból a' mezőre kivévén, azzal egész erőben ütközzön meg. De *Básta* ettől magát szorgalmasan mególtalmazta. Midőn azért látta *Rhédei Ferentz*, hogy *Básta* a' síkra ki nem száll, vissza tért *Bázintól*, és *Érsekujvárat* vette körül, hol osztán véle magát *Homonnai Bálint* is egyesítette. *Básta* pedig *Po'sont* néppel és éléssel jól megrakván: a' Dunán által költözött; és mivel az alatta való vitézlő nép, fizetetlen hadakozni tovább nem akart: *Béts* felé vette útját. ^{a)}

a) Lásd ezeket bővebben *Pethő Gergely* Magyar Kronikájában, a' 165. és azt követő old.

§. 131. Míg Homonnai Bálint, és Rhédei Ferentz, Érsekújvár megvételeiben foglalatoskodtak: maga Botskai István, Kassai Helytartójává *De'sófi Miklóst* nevezvén, Julius 26. napján, 1605. Erdélybe indult; hol már akkor az ő Helytartója *Gyulafi László* halálos nyavalyában feködt, két nap múlva pedig (Julius 28.) meg is hólt. Minémű sorsa volt Erdélynek, a' Gyulafi László halála után, és millyen szerentsével járt ott Botskai, *Báró Mikó Ferentz* röviden így adja elő: „Nehéz volt, úgymond, azután is kiszorítani Rátz Györgyöt, mert Vár venni való esz-
 „közeink nem voltak mind addig, míg Botskai Augustusban be jöven Medgyesre, *Rátz Györgyöt* Segesvárral együtt kezére kerítette,
 „kinek Segesvárban való ostromlására, még a'
 „Botskai érkezése előtt, derekas Török had küldetett a' Császártól, és *Simon*, a' Móldvai hadakkal. Ennek a' nagy latornak mégis megkegyelmezett Botskai. *Medgyesen* Generális gyűlést hirdettetett; az országtól Fejedelemmé választaték; September elején megesküvék; *Rákótzsi Sigmundot* Gubernátorrá választá; maga kiméne Kassára.“^{c)}

a) Lásd bővebben Wölf. Bethlen Hist. Tom. VI. p. 317—333.

§. 132. Viszsa térvén Magyar országra Botskai István: a' Nagy Vezérnek *Szokolovits Mehemetnek* hívására, a' Rákos mezejére indult: megparantsolván előre *Homonnai Bálintnak* (ki már akkor Rhédei Ferentzel Érsekújvárt megvette vala) hogy ott néki 600 válogatott lovagokkal eleibe menjen. Homonnai Bálint tehát, téli kvártéjra rendelt népét *De'sófi Jánosra* bízván, November 17. napján (1605.) a' Rákos mezejére megérkezik; hol már akkor Botskai István tsinosan felkészült sereggel megjelent vala.

Ambár a' Nagy Vezér egész nyájassággal hívta őtet Budára: mindazáltal ő annak nem egészen hitt. Azért Homonnai Bálintnak meghagyta, hogy míg ő Budán lesz, szorgalmatosan vigyázzon, és egész népével együtt talpon legyen. Elindulván a' Rákos mezejéről, midőn a' Budával áltellenben lévő Dunaparthoz ért, a' Törökök, mind Budáról mind Pestről, ágyú lövésekkel tisztelték őtet. A' Dunán általszállítódván, a' Nagy Vezérhez vezetődött, a' ki is nagy tisztességgel és betsülettel fogadta; nem tsak: hanem az *I. Ahmet* Császár nevében, arany plével bévont, és drága kövekkel kirakott koronát tévén fejére, Magyar országi Királynak is nevezte. De Botskai István, noha a' koronát, mint ajándékot elvette: a' királyi titulust el nem fogadta, azzal mentvén magát, hogy van koronás feje Magyar országnak.

§. 133. Mind ezeket megértvén Rudolf Császár; hogy ha tovább több több baj és háborúság ne vesztegetné országát: magát arra határozta, hogy Botskai Istvánnal megbékéljen. Tellyes hatalmú képviselőjévé e' dologban rendelte testvér öttset *Fő Hertzeg Mátyást*; a' ki is, a' következő 1606. esztendőben, *Illésházi István* ^{a)} közbenjárása által, Julius 23. napján az óhajtott békeséget, Rudolf Császár és Botskai István között, megszerzette. Hívattatik ez, arról a' helyről, a' hol megkészült, *Bétsi Békeségköetésnek* (*Pacificatio Viennensis*). Tzikkelyei közül, mellyek, az ország törvényébe általán fogva bététettek, ^{b)} a' fővebbek ezek: hogy a' Protestánsoknak, az ő Vallásokat mindenütt szabad legyen gyakorolni az országban; ^{c)} hogy a' legelső Diétán Palatinus választassék; és a' korona az országba, Po'sonba vissza hozattassék: Botskai István pedig, Erdélynek, és Magyar ország

részeinek, mellyeket Báthori 'Sigmond bírt vala, Ugotsa, és Bereg vármegyékkel, és a' Szathmári 's Tokaji várakkal együtt, örökös Úra légyen: ha pedig férjfi magzat nélkül hal meg, mind azok a' Magyar korona alá térjenek vissza. ^{d)}

a) *Ilyesházi István*, még minekelőtte Botskai valamit mozdított volna, a' mint *Pethő Gergely* szól, *Rudolf Császárnak haragjába esett, és proscribáltatott*. Hátra hagyván tehát minden jószágát, és sok várait: Lengyel Országba futott. Onnan Botskai Istvánhoz viszszatérvén, fő eszköze vólt a' Bétsi Békeség megkötésének.

b) Lásd Corp. Jur. Hung. T. I. pag. 643—647.

c) Ezzel a' meghatározással: „*absque tamen praejudicio Ca-*
„*tholicae Romanae Religionis.*“

d) Minémü alkudozások után készült meg a' *Bétsi Békeségkötés*, és abban mitsoda írások tevődtek; megláthatni e' következő titulusú munkában: *Sylloge Actorum Publicorum, quae celebris suo merito Pacificationis Viennensis, anno 1696. initae, historiam, articulorum ejus sensum, et denique universam ejus constitutionem luculenter illustrant*. Edita opera et studio *Victorini de Chorebo* Philohistoris. *Pestini* 1790 Itt a' Deák *Victorinus* annyit téssen, mint a' Görög *Nicolaus*: a' *De Chorebo* pedig annyit, mint *Sinai*: minthogy a' *Sina* hegy *Árábiában* a' *Horeb* (vagy *Choreb*) hegygyel egy tag. Az említett betses munkának tehát *N. Tiszteletes Tudós Sinai Miklós Úr* a' Szerzője.

§. 134. A' Bétsi Békeségkötésnek hasznaival nem soká élhetett Botskai István Fejedelem. Mert az 1606. esztendő még el nem múlt, a' mikor ő December 29. napján, életének 50. esztendejében, minekutánna Testamentomot tett volna, ^{a)} Kassán minden mag nélkül ^{b)} meghólt. Mi okozta halálát? kérdésbe vevődött eleitől fogva. *Istvánffi Miklós* ^{c)} azt írja, hogy vízi betegségből esett. *De Bethlen Farkas* ^{d)} megjegyzi, hogy azt beadott méregnek többen tulajdonították. Volt pedig a' gyanú az ő Cancelláriussára *Kátai Mihályra*; ki is azért, még a' Fejedelem életében, megfogattatott; annak halála után pedig a' tömlőtzből kihozattatván, a' Hajdúktól öszveaprítatott.

- a) Botskai István Fejedelem Testamentomát, mellyet December 17., napján 1605., az Udvari Papja *Alvintzi Péter*, Tanácsosa és Kinstartója *Órvendi Pál* és Író Deákja *Pétsi Simon* előtt Magyar nyelven tett, megláthatni Tiszt. Tudós Sinai Miklós Úrnak említett *Sylloge* nevű munkája végén pag. 61—79. Ebben a' többek között megemlékezett a' Debreczeni Deákokról is, kiknek számára, ugyan a' Debreczeni Harmintzadról, kétszáz forintot rendelt. Hasonlóképen a' Váradi Ref. Collegium Auditoriumának épületire kétszáz forintot hagyott. Minthogy pedig Botskai Istvánnak, és az előtte való Fejedelmeknek idejében történt dolgokat *Szamosközi István* nevű Tudós ember (kinek nevét a' külső Országok *Zamosciusnak* formálták; Lásd *Jos. Benkő Praefat. in Wolff. Bethlen Hist. Tom. V. pag. 10. 11.*) írta meg: annak munkája' kinyomtatására kétezer forintot szánt. Mellyről ezek a' Testamentom szavai: „A' Historicus, mellyeket mind „magunk, és előttünk való Fejedelmek idejében, 's dolgairól írt, Szamosközi István Uramnak, deputáltunk „a' Kolo'svári *Conventrót*, kétezer forintot; mellyeknek „kinyomtatására hogy szorgalmatos gondjok legyen, lelkekre kötöttük a' Testamentomosoknak; és az Istennek széki eleibe idézzük őket érette, ha abban híven „és szorgalmatosan el nem járnak.“ A' Péter Magyar *Athénása* 181., oldalán, és a' *Sylogében*, pag. 72. a' forintok száma *hétézerre* tevődik; de ez hiba, melly a' *h* és *k* betűknek egymáshoz közelítő formájából származott. *Bethlen Farkas* nyilván mondja *Libr. XV. pag. 465.* hogy az a' *summa duorum millium florenorum* volt. Mindazáltal ez a' Szamosközi István Históriaja ki nem nyomtatódott; kézírásban is csak egynéhány árkus van meg belőle. *Bethlen Farkas*, Históriaja kidolgozásában, maga vallása szerint, élt azzal. Hová lett azután, és miképen sikkadt el: nem tudhatni.
- b) A' Feleségének *Hagymási Katalinnak* (némellyek szerint *Margitnak*) halála elébb történt. Ennek első Férjétől *Várkutz* vagy *Varkótz Miklóstól*, a' mint Istvánffü írja, voltak gyermekei.
- c) *Hist. Libr. XXXIV. pag. 520.*
- d) *Hist. Libr. XV. Tom. VI. pag. 465.*

§. 135. Botskai István, említett Testamentomában, maga helyébe *Homonnai Bálintot* ajánlotta. De az Erdélyi Rendek, a' Kolo'svári gyűlésen, melly Februarius 8. napján, 1607. tartódott, a' Sennyei Pongrátz, Szilvási Boldi'sár, és Der'si Petki János javallására, Gubernátor *Rákótzsi Sigmundot* választották Fejedelmeknek. Ezen választásban ellentálló volt *Iktári Bethlen*

Gábor: mert ő Báthori Gábort akarta Fejedelemmé tétetni: De minthogy nem sokad magával volt: nem boldogúlhatott; igyekezetéért vasra is verték, de jóakaró atyafiainak közbenjárására, tsak ugyan, kevés nap múlva, megszabadult.

§. 136. Az alatt, míg ezek estek, a' Magyar országi uraknak egy része Botskai Istvánnak testét Kassán tisztességgel elkészítvén, és felesen kísérvén Homonnai Bálinttal együtt, Erdélybe elindították, hogy azt *Fejérváron* eltemessék, azután pedig *Homonnai Bálintot* Fejedelemmé tétessék. Utjokban az új Fejedelemnek híret meghallván, abban nagyon megütköztek: mindazáltal folytatták útjokat. De mikor *Rákótszi Sigmund* Fejedelem megértette Homonnai Bálintnak jövetelét: az Erdélyi hadakat sietséggel maga mellé hívatta, attól tartván, hogy mivel a' Magyar országiak felesen voltak a' testtel, valami erőszakot találnak tenni a' temetés alatt. Azután *Kornis Bóldisárt* több Főemberekkel együtt eleibe küldötte Homonnai Bálintnak, és megizente néki; hogy a' test mellől elmaradjon, az udvari hadakból is elmaradjanak, mert ha azt nem tselekeszi, ő az Erdély országi hadait, a' test eleibe küldi, és azt elvéteti tőlök; azt, az Erdélyiek is, mint Uroknak 's Fejedelmeknek hideg tetemeit, illendő betsülettel eltemetik; de azon formán, mint ők hozzák, bé nem botsáthatják. Midőn azért *Kornis Bóldisár* ezeket *Goroszlónál*, a' Magyar országiaknak eleibe terjesztette volna: *Homonnai Bálint*, és némmelly seregek elmaradtak, és *Kővárba* 's *Huszt*-ra mentek. *Kővárban* a' Kapitány *Pernyész* *Gábor*, *Husztban* pedig *Jó'sa Deák* lévén; ezek Homonnainak megadák a' várakat, mellyek azután is, azon Kapitányok által a' Homonnai számára bíráttak; míg nem sok levelek és követek

járása által, bé ment Homonnai Bálint Erdélybe Rákótzsi 'Sigmond Fejedelemhez, *Fejérvárra*; és ott atyafiúi szeretettel megegyeztek. Ugyan is, Homonnai Bálintnak, a' Rákótzsi 'Sigmond édes leánya, *Rákótzsi Erzsébet*, volt a' felesége.

§. 137. *Rákótzsi 'Sigmond* nem soká bírhatta a' Fejedelemséget. Az arra való vágyódás, gyökeret vert vala *Báthori Gáborba*, mind híres Eleinek emlékezete, mind némelly embereknek hízelkedése, mind Bethlen Gábornak minapi próbája által, a' ki őtet akarta volt Fejedelemmé tétetni, mostan pedig Erdélyt oda hagyván, hozzá *Etsedre* ment. Benn is Erdélyben némellyek, kiváltképen *Kendi István*, és *Ruszkai Kornis Bóldisár*, látván a' Fejedelem erőtelen öregségét, és köszvényes voltát, 's beteges állapotját: elméjeket abban fárasztották, miképen emelhetnék *Báthori Gábort* a' Fejedelemségre. Eszébe vévén azért az öreg *Rákótzsi 'Sigmond* *Báthori Gábornak* igyekezetét, 's meggondolván azt is magában, hogy Erdély országának gondviselése igen bajos, és sok gondal 's fáradsággal járó dolog: minekutánna, az eránt, közelebb való *Tanátsosit*, meghallgatta; elkezdte az alkudozást *Báthori Gáborral*. Az ő kívánsága ide ment ki: hogy *Báthori Gábor* Magyar országon, *Sároost*, és *Szúdvárt* ^{a)} a' *Csáki István* özvegyétől néki vegye meg; mellyekről osztán ezt az Asszony-ságot, ha egyszer a' Fejedelemséget kezéhez vevjéni, Erdélyben kielégítheti. Az alkudozás egész 1607. folyt, és másik esztendőben ment tökéletességre. Az említett két várak általadattatása után, *Rákótzsi 'Sigmond*, Martius elein 1608. Kolo'svárra gyűlést hirdettetett, és az ország Rendei előtt sok okokat számlálván, Fejedelemséget letette, és elbútsúzván, mindjárt akkor kiindúlt Erdélyből.

- a) Volt ez a Vár, melyet idővel I. Leopold lerontatott, Torna Vármegyében.
- b) *Báró Mikó Ferentz* kézírásban lévő *Históriájában*, ezen Fejedelemség letétele kiváltképen való, de titkos okának ezt mondja: „Rákótzí 'Sigmond, a' Német Császárokat „szolgálván, Egri Kapitányságot, és több helyeken is „nagy tisztségeket vett vala a' Császári Udvartól. Azért „jól látja vala, hogy ha az Erdélyi Fejedelemséget — — — „viseli, nem lehet kedvében a' Császárnak; holott néki „minden Urasági, Jószági, Tiszán túl, a' Császár birodalmában valának. Azért, hogy azokat maradéki kezébe „békeséggel hagyhassa, kiment *Szerentsre*, és ugyan ott „azon esztendőben, meg is hala.“ Lásd erről *Petri Bod Hung. Tymbaul.* a' 74. 75., oldalakon.

§. 138. A' mi Magyar országot illeti: a' *Bétsi békeségkötés* után, Botskai Istvánnak munkálódása által, ugyan tsak 1606., November 16dik napján, a' *'Sivva vize torkánál*, Rudolf Császár és I. Achmet között is, megkészült a' békeség. Ezen Törökkel való frigynek, melly 20 esztendőre kötöttet, egyik Tzikkelye a' volt, hogy a' ki mit elvett a' másiktól, az annál maradjon. De másik esztendőben (1607.) megsajnálotta Rudolf Császár, hogy *Esztergom*, *Kani'sa*, és *Eger* Török kéznél maradtak. Azért Német országban gyűlést hirdetvén, oda a' Grétzi *Károly Hertzegnek* fiát, *Ferdinándot*, maga képében elbotsátotta, hogy a' Török ellen segítséget kérne a' Német Rendektől. Másik tzélja a' volt Rudolfnak, hogy ezt a' *Ferdinándot* Római Királyá tétesse, így akarván annak, tesvér öttse' elmelőlözésével, útat készíteni a' Császárságra. Az első dolog a' Magyarokban nagy rémülést okozott; mert féltek a' Törökkel való frigy megbomlásából következhető veszedelemtől. Az utolsó pedig *Mátyás Fő Herczeget* hozta indulatba. Mert nem szívelhette, hogy a' Császár őtet, noha öregbik testvér volt, a) minden ok nélkül hátra hagyta. De neheztelt *Mátyás Hertzeg* azért is, hogy Magyar országért sokat fáradván, és Rudolfnak

mind a' Magyar nemzettel, mind a' Törökkel békeséget szerezvén, ezt a' békeséget a' Császár semmivé akarta tenni. Ebben a' *Mátyás Fő Hertzeg* gondolkodása a' Magyarokéval épen meg egyezett. Ezek tehát Mátyásnak hozzájuk való hajlandóságát, és mellettek való szorgalmatosságát esmérvén, abban a' méltatlanságban, a' melly őtet érte, részt vettek; s annál fogva Mátyás mellé állottak. Az Austriaiak és Morvák hasonlóképen tselekedtek.

a) Mátyás tudnillik vólt Maximilián Császárnak a' fia, Rudolfnak Tertvér öttse, ki is, minthogy Rudolf nőtelenségben élt, mind a' Császárságra, mint Rudolf minden birtokira számot tartott.

§. 139. Így lévén a' dolog: Mátyás Hertzeg, Januáriusban 1608. esztendőben, Po'sonba hirtelen ország gyűlést hirdettetett, és ott a' Magyarok, Austriaiak, és Morvák közt erős szövetséget szerzett, olly költsönös kötelezéssel, hogy semminémű szükségekben egymást el ne hagyják, a' Törökkel való frigyét, és a' Bétsi békeségkötést megrontani ne engedjék, sőt annak oltalmazására mindnyájan felkeljenek. Elvégződött azért, hogy kikeletkor, egész készülettel a' mezőre kiszálljanak. Tavaszra kelve, egybe is gyűjtötte Mátyás Hertzeg, mind a' Magyar, mind az Austriai hadakat; és azokkal Szent György nap előtt Prága felé indulván, a' bátyja Rudolf Császár ellen táborba szállott. Rudolf, kinek ekkor semmi kész hada nem volt, kéntelenítetett a' megegyezésre hajolni. A' dolognak meghányása vetése után végre így alkudtak meg: Hogy Rudolf Császár, a' Magyar országi koronát, melly kezénél volt, az országgal együtt; nem különben egész Austriát, és Morvát, Mátyás Hertzegnek engedje által; ezen kívül, hogy a' Cseheknek is,

a' Rudolf halála után, nem más, hanem Mátyás légyen Királyok. Mátyás Hertzeg tehát, a' Magyar országi koronát, melly már 57 esztendőől fogva, kívül volt az országon, kezéhez vévén: azzal együtt Bétsbe vissza jött. Még azon esztendőben, a' Rendeket Po'sonba egybe hívta; hol Cardinális és Esztergomi Érsek Forgáts Ferentz által megkoronáztatván, a' Magyar Királyok sorába,

II. MÁTYÁS

névvel béállott.

§. 140. A' koronázás után, a' korona, a' Po'soni várba helyheztetődött, és annak őrzésére *Révai Péter* és *Pálfi István* rendelődtek. Ugyan azon gyűlésben, *Illésházi István* Nádor Ispánnya tevődött, a) a' Törökkel való frigy, és a' *Bétsi békeségkötés* megerősítődtek; sőt az utolsónak a' Protestánsok vallása szabadságáról szöllő Tzikkelye jobban is megvilágosítődött. b)

a) A' Nádor Ispányi Hivatal 46 esztendőől fogva megszűnt vala. Most, mikor az visszaállítódott: a' két első Palatinusok, *Illésházi István*, és az utánna 1609., következett *Thurzó György*, Protestánsok voltak.

b) Az Ország Rendei, még a' Mátyás megkoronáztatása előtt, a' *Bétsi békeségkötést* kívánván megerősíteni: annak első tzikkelyére ez a' Végzés tétetett: „Quantum ad primum Constitutionis Viennensis articulum attinet; deliberatum est per Status et Ordines Inelyti Regni Hungariae: ut Religionis Exercitium, tam Baronibus, Magnatibus, Nobilibus, quam etiam Liberis Civitatibus, ac univiersis Statibus et Ordinibus Regni, in suis ac Fiscis bonis: item in Confiniis quoque Regni Hungariae, militibus Ungaris, sua cujusque Religio et Confessio: necnon Oppidis et Villis, eam sponte acceptare volentibus, ubique liberum relinquatur; nec quisquam omnium, in libero ejusdem usu ac exercitio, a quoquam impediatur. Quin imo ad praecavenda inter Status et Ordines aliqua odia et dissensiones; ut quaelibet Religio, suae Professionis Superiores, seu Superintendentes habeat, statutum est.“ Ezen 1608., esztendőbéli Po'soni Diéta alatt, ama híres Magyar Histórikus, Propalatinus *Istvánffi*

Miklós, gutaütésbe esett. Okozta ezt, a' mint írják, azon való megszomorodása, hogy az új Palatinus *Illés-házi István*, ötöt proscibáltatni akarta, azért: mivel, a' mint állította, ő ellene, az Ország Törvénye ellen, hamis Sententia levelet adott ki a' Császárnak. Melly proscriptiótól, *Pethő Gergely* szerint, tsupán ezen gutaütés által reákövetkezett betegség mentette meg ötöt. Így az írásra tehetetlenné lévén, még azután hét esztendeig élt; a' midőn 78 vagy mások szerint 80 esztendő korában, *Bot Erscbet* nevű feleségétől semmi gyermeke nem maradván, megholt. Benne az Istvánfi Familiának vége lett.

§. 141. Rákótzai 'Sigmundnak Erdélyből lett kijövele után, az Erdélyiektől egy akarattal Fejedelemnek választódott *Báthori Gábor*; a' ki sok virtusokkal bíró ifjú ember volt. De a' rossz alkalmatosságok, és ártalmas társalkodások, hamar megvesztegették. A' honnét részegkedésre, és tisztátalanságra vetemedett, úgy hogy tőle, a' tisztességes Házakból való fejér személyek, bátorságban nem lehettek. Mások ismét felfúvalkodtatták ötöt, vitézi virtusával, elméje' jelességével, 's deli természetével. a) Ebből a' lett, hogy *Báthori Gábor* kezdte fel sem venni, sem a' Német, sem a' Török Császárt; kezdte a' Szászokat is, kivált Szebenben nyomorgatni. Mind ennek meg is adta az árrát. Mert, egy felől, a' fellázzadt Szászokkal egyet értő *Radul*, az ő seregét jól megverte: más felől pedig Magyar országról, *Forgáts 'Sigmund* számos hadal ment ellene. Így *Báthori Gábor* Szebenbe szorult, és tsupán *Bethlen Gábornak* köszönhetete onnan való kiszabadulását; a' ki azzal a' hírrel, hogy Török segítséget hoz: az ellenséget megrettentette, úgy hogy az kiszaladt Erdély országából, és a' Havasokon bolyogván, nagy nehezen verekedett haza.

a) A' többek között *Imrefi János*, ki nagy kegyességben volt előtte, nagy tsapodárságot vitt véghez körülötte, nem átalván néki így bézelkedni: „Ha volt, úgymond

„Nagy Sándor: az is jobb és vitézebb nem volt Báthori
 „Gábornál: ha volt Nagy Sándornak Parmenója: nem
 „alább való Báthori Gábornak Imrefi Jánosa.“ Irja eze-
 ket *Báró Miko Ferentz.*

§. 142. De rosszszúl fizetett *Báthori Gábor* Fejedelem a' jótétért. Mert nem sokára azután, minden fundamentom nélkül való gyanuja, ^{a)} Bethlen Gábort, az árulók tanácsából, meg akarta öletni. Erről bizonyossá tevődven Bethlen Gábor: Török országra futott. A' Török Császár őtet kegyelmébe vévén, Erdélyi Fejedelemmé nevezte. Bé is ment a' *Vaskapun* Erdélybe Török erővel, egyezőleg lévén az Erdélyiekkel, kik előtt a' Báthori Gábor betsülete naponként alább alább szállott. A' Fejedelem a' *Kenyérmezején*, *Fejérvár* körül táborozott, mikor a' Bethlen Gábor közelgetését meghallotta. Melly hírre úgy megremült, hogy nyakra főre szaladt Kološvárra. Ekkor már idegenek lévén tőle közönségesen az Erdélyiek, bútsút adtak néki. Ő tehát Erdélyből Váradra volt kénytelen kijönni. Ott is tisztátalan életéért nagy útalatba menvén: *Ladányi Gergelytől*, és *Szilasi Jánostól*, midőn a' Várból kijöven, *Velentze* nevű útszán, a' fördőbe akart volna kotsizni, October 11. napján. 1613. megölettetett. ^{b)} Benne a' híres Báthori nemzetségnek magva szakadt.

a) Minden gyanúsága abból támadt Bethlen Gábor ellen, hogy az, egyszer ebédre híván őtet, Szebenbe: midőn az ebédre haza akart menni, a' grádits felső léptsőjéből egy kő kimozdulván, megtántorodott, és szinte elesett. Mellyet arra magyarázott, hogy ténál dolog volt: holott a' gráditsnak rossz voltát, egyedül a' házi gazdána gondatlansága okozta; kit már annakelőtte az eránt egynéhány ízben megintett vala Bethlen Gábor.

b) Hólt testét a' gyilkosok, minekutánna egy darabig tetemetlen hevert, egy alávaló szekerre tévén. *Etsedre* akarták küldeni, a' Báthori Familia várába. De ezt a' Csáki István Özvegye megtudván; a' testét *Adorján* alatt elvettette, a' maga kotsijára tétette és úgy vitette *Etsedre*.

Azután a' Nyír Báthori Templomba tevődött le: a' hol annak a' tisztességét Bethlen Gábor Fejedelem 1628., adatta meg. Báthori Gábor Fejedelemnek, veres márványból, sisakosan és pántzélisan, de, szerentsétlen halálának jelentésére, fekvő formában kifaragott képet, mellyet emlékezetére ugyan tsak Bethlen Gábor Fejedelem készítettett, megláthatni a' Nyír-Bátori Ref. Templomban.

§. 143. A' *Báthori Gábor* megölettetésének híre Erdélybe elmenvén: a' Rendek mindjárt Kolo'svárra gyűltek, és az új Fejedelem választásáról tanátskoztak. A' Török táborból Bethlen Gábort is magok közzé híván; midőn ez, bátorságosokká tette őket a' felől, hogy a' jelen lévő Török seregtől semmit sem tartván, a' szabad választáshoz hozzá foghatnak: maga *Iktári Bethlen Gábor*, October 27. napján, 1613., majd tsak nem mindeneknek egyenlő voksával, elválasztatott. Ez által mind a' Törököknek kedveltén, mind a' felzendült Szászok letsendesedvén: Erdélynek állapotja nyugottabb és bátorságosabb kezdett lenni.

§. 144. *Bethlen Gábor*, mindjárt uralkodása' elein, az igazság gyakorlásának adta példáját; midőn 1614., a' Medgyesi gyűlésen, azokkal, kik Báthori Gábort megölték, érdemlett büntetéseket elvétette. a) Fejedelemsége' egész ideje alatt pedig a' Tudományok' gyarapítása, b) és annak a' Vallásnak, mellyet követett, boldogítása, c) volt fő dolga.

a) A' Gyilkosok nagy bizakodva, sőt jutalom várással, jelentek meg a' Medgyesi Gyűlésen. De tsak hamar üzöbe vevődvén: abból a' Toronyból, mellybe rejtettek volt, levettettek.

b) A' Tudományok elősegéllésén való igyekezetének bizonyági közzé tartozik mind az a' Szebenben költ Donationális Levél, mellyel a' *Debreczeni Ref. Oskolának*, a' *Báthori Gábor* Fejedelem adományát, mindjárt Fejedelemsége kezdetében, Februárius 16., napján, 1614., megerősítette, mind pedig az az idővel elenyészett Oskola mellyet *Nagy Szombatban* úgy állított fel, hogy ott az ő költségen, mindenkor 24 Ifjak tanulhatnának. De kivált-

képen való gondját, és szorgalmatosságát fordította, Erdélyben, a' Gyula-Fejérvári Oskolára, melyet Collegiummá, vagy a' mint akkor hívódott, *Academicum Gymnasiummá* tett. Ugyanis, nem tsak az, hogy Német Országból, ama nevezetes Tudós embereket, *Opitius Márton*t, *Joh. Henr. Alstedius*t, *Marc. Phil. Ludov. Piscator*t, és *Joh. Henr. Bisterfeldet* vitette abba Tanítóknak: hanem gazdag jövedelmekkel is, nevezetesen a' Nagy *nyedi* dézmával, és azon Város körül fekvő, *Detse*, *Miriszló*, *Fel-Enyed*, *Musina*, és *Heningfalva* nevű falukkal, 's nagy summa pénzrel, megajándékozta. Ez a' *Collegium Bethlenianum* idővel, 1664., *I. Apafi Mihály* Fejedelem által, közelebb a' maga jószágához Nagy *Enyedre* tevődött, hol *Collegium Alba-Nagy Enyedense* név alatt, maig is virágozik. Vajha azt a' szép Bibliothekát is, melyet ugyan tsak *Gyula-Fejérváron*, az ott lévő Oskola használatára, szerzett vala' öszve Bethlen Gábor, bírná a' Nagy Enyedi Collegium! De ez, a' mint alább bővebben fog előadódni, 1658., a' Tatárok által, tűznek prédája lett. A' Tudományokhoz való buzgó szeretetét kimutatta Bethlen Gábor azzal is, hogy a' maga költségén, sok jó reménységű Ifjakat küldött ki külső Országi Akadémiákra. Ilyenek voltak: *Gelei Katona István*, a' ki a' *Beregszászi* Oskolából, melyben Mester volt, a' Bethlen Gábor segítség vel, 1615-dikben, *Heidelbergába* ment. Onnan pedig visszatérvén, a' Fejedelem *Udvari* Papjává, és azután Superintendensé lett. Ilyen volt *Bojti Gáspár* is, kivel Heidelbergából lett visszafordulása után, a' Maros Vásárhelyi Oskolát taníttatta, azután pedig, a' Gyula-Fejérvári Káptalanhoz vivén, a' maga életének Historiáját íratta meg. A' többeknek neveit lásd *Ember Pál Hist. Eccl. pag. 356.* Mind ezek mellett a' Tudományok körül fáradozóknak ösztönére szolgált az is, hogy azokat a' Férfiakat, kik magokat jeles tudományok által megkülönböztették, a' távolabb lévő helyekről, szép fizetésre, maga mellé vitette. Ezek közzül való volt *Keserői Dajka János*, ki ekképen, Bihar Vármegyében lévő Hazájáról, *Keserőről* hivattatott. Ezt ugyan is, a' Várad Ekklesiából, maga *Udvari* Papjának, Erdélybe vitte; hol osztán 1618., Superintendenssé tevődött. Hasonlóképen *Melotai Nyilas Istvánt*, noha már a' Túl a' *Tiszai* Ekklesiáknak, 1614., fogva, *Hodász Lukács* után, Superintendensé volt, *Keserői Dajka János* helyébe magához vitetvén, *Fejérvári* Pappá tette. A' külső Országi Tudósokkal, minémű esmeretsége volt: megíthetni abból a' levelezésből, melyet *Pareus Dávid*dal folytatott. Mind kettőnek egymáshoz írt leveleit, *Páriz Pápai Ferenz*, *Rudus Redivivum*a végin kiadta.

- c) Vallásbéli buzgóságának emlékezetét fen tartja ma is, ama' Nagy 'Sóltárban lévő Ének: *Gyakorta való buzgó könyörgést, kíván az Isten 's a' t. melyet maga készített, a' mint ezt a' versek fején lévő betűk is mutatják. A' Bibliában annyira gyönyörködött, hogy azt huszonhat-*

szor olvasta által, soha magától, még az ütközet helyén is, el nem hagyván. A' Debreczeni régi *Nagy Templomot*, melly 1564., a' várossal együtt megégvén, 64 esztendeig állott pusztán, 1628., megépíttette; a' mint arról az 1802. esztendőig, annak Északi falán, a' Bethlen Gábor Czímere alatt, e' következő versek tettek bizonyoságot:

Hoc Insigne Tuum, Princeps Celsissime! nostris
 Progenitis Patrii sideris instar erit.
 Lustra jacet duodena, annos quatuor ista
 Mulciberi quondam lapsa furore domus.
 Quod nunc contiguis exurgit candida tignis
 Tegmine collucens, eminus ipsa novo;
 Id Tua perfecit Virtus, et Gratia nanti
 Subsidiu in sera posteritate cluet.

A' Czímer mellet pedig, balkéz felől, ezek:
 Hac tabula cernis Gabrielis stemma potentis,
 Cui Insignia sunt avibus persculpta duabus
 Telo conjunctis, quas serpens cingit iniquus.
 Sed non Illustris is potuit nocuisse Dynastae,
 Et Patriae; huic tria sunt Insignia maxima, Patriis
 Singula praeclaris illustrata ordine factis:
 Transilvanicum: cujus sunt symbola, septem
 Urbes; Hungaricum Diadema; atque Imperiale.
 Hic sacra munificus renovari moenia Templi
 Jussit magnifici, auxilio nec defuit apto.

A' versek alatt levő F. P. T. M. E. betűknek e' vólt a' jelentése: *Franciscus P. Thornai Minister Ecclesiae*. Ugyan azon idő tájban, a' Debreczeni Oskolában Rectorságot viselt *P. Thornai Gáspár*, a' ki ha a' Prédikátor *Thornai Ferentzel* atyafi vólt, a' mi igen hihető: a' *Thornai* név előtt levő *P.* betű annyit tézzen mini *Pásztori*. Mert *Thornai Gáspár*, abban a' deák halotti beszédben, mellyet 1631., November 16., a' *Gróf Iktári Bethlen István* egyetlen egy magzatja, *Bethlen Kristina* felett, a' Báthori Templomban tartott a' nevét így írta ki: „Oratio „ad tumulum Báthorini in Templo e suggesto habita a' „*Gaspere Pastorio Thornai Scholae Rectore*.“ Legalább azért nem ártott ezt megjegyezni, hogy a' *P. Thornai Gáspár* emlékezete, a' ki Ember Pálnál, a' Debreczeni Oskola Tanítók Laistromából kimaradt, fenmaradjon.

Ugyan azon régi Nagy Templom Északi falán, a' Bethlen Gábor Czímere felibe ezek a' betűk vóltak írva: S. P. E. D. G. B. D. G. S. R. I. T. P. P. R. H. D. S. C. A. O. R. D. mellyek ezt tették: „Serenissimus Princeps, Et Dominus, Dominus Gabriel Bethlen, Dei Gratia Sacri Romani Imperii, Transylvaniaeque Princeps, Partium Regni Hungariae Dominus, Siculorum Comes, Ac Opuliae Ratiboriaeque Dux.“ A' Debreczenben, 1802., esztendőben, Junius 11., Péntek napon, délben, 12 és 1 óra között; támadt rettenetes tűzkor, melly ezen

Városnak, *Péterfia* (vagy, régi neveszerint *Péterfi Jakab*) és *Mester* nevű útszáit nagy részént; *Hatvan*, *Nagy Új*, *Kis Új*, és *Német Útszákát* pedig (az utólsóból egynéhány házakat, a' *Kis Templom* során, kivévén) egészen: ezenkívül a' piatzra fekvő épületeket, szinte a' *Város Házáig* és *Kis Templomig*, *Kúdas* és *Miklós Útszának* végeivel együtt megemésztette, és a' melly, *Prédikátori házat* kettőt, *Professorálist* hetet, *Kántorokét* kettőt, nem különben az egész *Collegium* épületét, annak *sütő házát*, az *Ephoriummal*, *Consistorialis házzal*, és három (úgy-mint, *Péterfiait*, *Hatvan*, és *Német Útszai*) *Leány Oskolákkal* a' *Veres* és *Kis* (vagy *Cserepes*) *Toronnyal* egyetemben, porrá tette; a' *Bethlen Gábor* által romlásból visszahozattatott, és 1677., *Munkátsi István* *Bíróságában* megújittatott, régi *Nagy Templom* is megégvén, falaiban úgy megromlott, hogy tsupán a' *fundamentoma* maradhathott meg; mellyre ez előtt tiz esztendővel új épület kezdődvén, *Isten segedelmével*, már anyira vívődött, hogy *kő'sindely fedél*, sőt, *bólthajtás* alatt is, van. Az elégett régi *Nagy Templom*, a' *Reformatio* előtt, *Szent András Templomának* hivatattott. — A' *Bethlen Gábor élete Historiáját*, *Bojti Gáspáron* kívül, *Kemény János* írta meg, *Tatár fogságában*: ki minthogy annak *Udvarában* nevedekett fel, és viselt dolgainak szemmel látó tanúja volt: másoknál több hitelt érdemel.

§. 145. Magyar országnak békeségét II. Mátyás, a' mint megszerzette: úgy egész országlása alatt meg is tartotta. De magára nézve olly szerentsés nem volt. Mert kívánt egyességben azokkal, kikhez legszorosabban volt köttetve, nem mindenkor élhetett. Okozta ezt II. Rudolf Császár, a' ki *Cseh országot*, más *attyafiának* szánván, *Magyar országtól* el akarta szakasztani. Az egyesség helyre álván közöttök: II. Mátyás, 1611. Május 25., *Cseh országbán* is megkoronáztatott. ^{a)}

a) Lásd *Pray Hist. Reg. Hung. stirp. Austr. pag. 191, 192.*

§. 146. Ekképen az *Austriai Birtokoknak* együtt való maradása felől bizonyossá lévén II. Mátyás, magát *házasságra* adta: *Feleségül* vette még abban az esztendőben, *Ferdinánd Fő Hercegnak*, és *Tiroli Grófnak* leányát, *Annát*. Másik esztendőben (1612.) pedig, a' II. Rudolf halála után, *Juliusban* *Császárságra* emeltetyén;

a'

a' Felsőleges Austriai Ház ősi fényét és hatalmát; melly nem régiben megoszlott vala, ísmét egyesítette.

§. 147. Látván II. Mátyás, hogy az ő házasa gyümöltstelen: minekutánna 1615. Martius 15., Bethlen Gáborral, az erdélyi Fejedelemség eránt, *Nagy Szombathban* megegyezett; és a' Persák miatt nagyon megszorúlt Török Császárnak I. Achmetnek is, kérésére, húsz esztendei békeséget engedett: kiváltképen való gondját arra fordította, hogy *Stiriai Ferdinándnak*, ki miatt Rudolfal öszveháborodott vala, az ő utánna való következőést, minden birtokiban bizonyossá tehetné. Szerentsés is volt száudékában. Mert megérte azt, hogy Ferdinánd, kit ő fiává fogadott, valamint Cseh országban, 1617., Junius 29.: úgy Magyar országon is, az 1618dikbeli Po'soni Diétán, minekutánna magát, az eleibe adott feltételekre ^{a)} kötelezte volna, Cardinális és Esztergomi Érsek *Pázmány Péter* által, Julius első napján megkoronáztatott. Ugyan azon ország gyűlésén a' megholt Thurzó György helyébe, Palatinussá *Forgáts Sigmund* választódott. Másik esztendőben (1619.) Martius 10., midőn már a' Csehek támadása erőt vett, II. Mátyás kimúlt.

a) Azon feltételek között, a' nevezetesebbeket, Tisztelendő *Szekér J. Aloysius* Úr, Magyarok Ered. II. Könyv. II. Szakasz. 267. és 268. oldal. így adja elő: „I. Hogy az egész Nemzetnek régi és újabb szabadsági sérthetetlenül maradjanak, II. Minden harmadik esztendőben Ország Gyűlés tartassék. III. A' Magyarok állapotját Magyarok folytassák. IV. Magyarokra bizattassék, a' Váraknak és az Ország határainak Fő Kapitánysága. V. A' Protestánsoknak Vallásbéli rendtartások (a' *Bétsi Békeségkötés*, és a' II., *Mátyás megkoronáztatása előtt hozott Tzikkelyek szerint*) Szabad maradjon. VI. A' Palatinusnak és Bánnak hatalma helyre állíttassék, és abban megmaradjanak. VII. A' Királyi és Bánya Városok szabadsági fenmaradjanak. VIII. A' Korona az Országból ki ne vitessék, hanem a' két őrzőnek gondviselése alatt maradjon. IX. A' határok megigazíttassanak. X.

„Az Ország Rendeinek akaratja nélkül, se Békeség ne köttessék, se idegen Nemzetből való Katona az Országba bé ne hoztassék. XI. Azon Várak és Városok, mellyek Magyar Országtól elszakasztatván, Austriához kaptoltattak, úgymint: Borostyánkő (Pernstein), Kábold (Kobelsdorf), Kőszeg (Ginz), Frakno (Fochtenstein), Kis Márton (Eisenstadt), és Szarvkő (Hornstein) ismét visszaadassanak: XII. A' Lengyeleknél zálogban lévő része Magyar Országának, mentül elébb kiváltassék. XIII. Miglen Mátyás él, Ferdinánd a' pusztá Királyi nevezettel meg elégedjen.“ Vesd egybe *Car. Franc. Palma Notit. Rer. Hung. Part. III. pag. 182—184.* Ezen Feltételék elfogadásáról szóló Királyi Levél (Diploma) az Ország Törvénykönyvében, az 1622., esztendőbéli Soproni Diéta Végezéseinek II. Tzikkelyébe foglaldott bé.

§. 148.

II. FERDINÁNDra,

az uralkodással együtt a' Csehekkal való háborúnak terhe is rászállott. Ezek ugyan is, vallásbeli megszorítottatásoknál fogva, még 1618. felütötték magokat. Másik esztendőben még többre mentek. Mert, a' Palatinátusi választó Fejedelmet, *V. Fridrichet*, Királyokká választván: bevitték Cseh országba, és megkoronázták. Úgy látszik, hogy bizodalmokat az Angliai Királyba *I. Jakabba* vetették; kinek *V. Fridrich* veje volt. De az rajtok semmit nem segített. Jobb gyámolra láttattak találni *Bethlen Gáborban*, a' ki nékik, 1619., Augustus 18., Gyulafejérváron költ leveleiben, ^{a)} segítséget ígért. Bethlen Gábort már annakelőtte némelly Magyar Főemberek is, kik a' közelebbi Po'soni Diétát, a' Vallásról szóló Tzikkely felett való versengés miatt, nagy békételenséggel hagyták vala el, a' felkelésre ösztönözték. ^{b)} Most tehát Kolo'svárra gyűjtven hadait, és azokat megvi'sgálván: *Rhédeï Ferentzet.* és *Szétsi Györgyöt*, 18 ezer emberrel felső Magyar országra küldi. Ezek *Dóczi Andrást*, a' Kassai Generálist hirtelen meglepven: Kassa vá-

rosát, September 5. napján, elfoglalják, és *Dóczi Andrást* fogva Erdélybe küldik. Azután Bethlen Gábor maga is megérkezvén Kassára: minekutánna ezt a várost tzeljához képest jó karban hagyta; elébb ment. Melly útjában mintegy kézen fogva hordozta őtet a szerentse. Mert elsőben ugyan a Bánya városokhoz, azután pedig *Fülekhöz, Vátzhoz, Nagy Szombathoz, Nogradhoz, Nyitrához, Bazínhoz* és *Érsekújvárhoz*, 's a t. tsaknem minden baj nélkül hozzá jutott, Az egy *Po'son*, mivel abban őrizete volt II. Ferdinándnak, úgy látszott, hogy ki fogja állani a megszállást. Ez okból a Palatinus, *Forgáts Sigmund*, és a korona őrzők, *Pálfi István*, és *Révai Péter*, oda zárkoztak. De Bethlen Gábor különös szerentsével azt is elfoglalta, és a koronával együtt, mind annak őrzőit, mind a Palatinust kezére kerítette.

a) Megláthatni Bethlen Gábornak ezen levelét *Liinigii Epist. Procer. Europ. Tom. I. pag. 125.*

b) Lásd *Georg. Pray. Hist. Reg. Stirp. Aust. pag. 205.*

§. 149. *Po'sonból* Austriába menvén Bethlen Gábor: a Bétsiekben nagy rémulést okozott: mellytől mindazáltal azok hamar megszabadultak. Mert midőn már Bétsnek kőfalai alatt volt volna; úgy hozván magokkal a Magyar országi környülállások, egész táborával vissza tért. Meghallotta ugyan, hogy *Rákótzai György*, kit maga helyett Kassán hagyott volt, a II. Ferdinánd eránt hív *Homonnai Györgynek*, Lengyel országban szedett seregétől megverettetett. Melly hírnek vétele után, Austriában tovább mulatni nem merészlett: hanem dolgának jóra való hozása végett, Magyar országra sietett vissza.

§. 150. *Po'sonban* a Csehekkal való szövetekezést tovább is folytatván Bethlen Gábor: Pa-

latinus *Forgáts 'Sigmondal*, kit már annakelőtte, a' maga hűségére esketett vala, November 11. napjára, ország gyűlését hirdettetett. Egybe is gyűltek sokan, a' meghatározott időre a' Rendei közzül, kik fennyen beszélvén, és némelly egyházi 's világi Főemberek, főképen pedig a' Jé'suiták ellen, kemény végzéseket hozván: Bethlen Gábort Királlyá akarták tenni. De minthogy ő azt a' nevet el nem fogadta: tsak *Magyar ország Fejedelmének és Urának* választották. Mind ezeket látván II. Ferdinánd, hogy, hova tovább többen ne hajoljanak Bethlen Gáborhoz: ő ugyan azon időben két ellenséggel küszködni kéntelen ne légyen: a' Csehekkal való háborút folyamatajában hagyván, Bethlen Gábort kívánta letsendesíteni. Ez okból, 1620nak elein, September végéig (Szent Mihály napjáig) tartó fegyverszűnést kötött Bethlen Gáborral, nála hagyván mind azt, a' mit elfoglalt; sőt megengedvén azt is, hogy ezen fegyverszűnés ideje alatt, az ország Rendei, Május utolsó napjára, *Besztertze Bányán* egybe gyűljenek, és a' Palatinus előlülése alatt, mind azokról, mellyek a' Haza békességes megmaradására szükségesek, végezhesse; a' *Homonnai Györgytől* béhozattatott Lengyel hadak pedig az országból kitakarodjanak. ^{a)})

a) Lásd *Georg. Pray. Hist. Reg. Hung. Stirp. Austr. pag. 212.*

§. 151. Az 1619. Po'sonyi gyűlésnél, a' *Besztertze Bányai*, melly 1620., Május végével mindjárt elkezdődött, sokkal tüzesebben ment. Mert midőn a' II. Ferdinánd oda küldött Követeinek hitelező levelében, a' Császár *alattvalóinak* (subditi et vasalli) nevezettek volna a' Magyarok: a' *Bethlen Gáborral* tartók úgy feltsattantak, hogy azután a' Császári Követeknek semmi kívánsága meg nem állott. ^{a)}) Ezek tehát, ott lé-

teknek semmi hasznát nem látván, vissza tértek. Az egybegyűlt Rendei pedig, minekutánna a' meg nem jelent Főemberek ellen kemény törvényt hoztak volna: *Bethlen Gábort*, Augustus 25., *Magyar ország Királynak* választották. Mindazáltal ez, a' koronát, melly hatalmában volt, fejére tétetni nem engedte. ^{b)})

a) Lásd *Palma Notit. Rer. Hung. P. III. p. 213.*

b) *Palma part. III. pag. 215.*

§. 152. Illy szerentsésen folytak *Bethlen Gábornak* dolgai, mind addig: míg nem az új Cseh országi Király *V. Fridrich*, November 8. napján (1620.) Prága mellett, a' *Fejérhegynél*, II. Ferdinánd hadai által megverettetvén, Cseh országnak elhagyására kényszerítődött. Ez a' hír nagyon eltsüggesztette a' felzendült Magyarokat: úgy hogy azután *Bethlen Gábor*, minden biztatásával is, rajtok keveset vehetett; sokan pedig őtet oda is hagyták. Így tselekedett nevezetesen *Szétsi György*, a' ki feles számú katonasággal menvén által II. Ferdinándhoz, annak hűségére *Zólyomoz*, *Füleket*, és *Veszprémet* vissza vitte. Ennek példáját követték osztán többen is a' Főemberek közzül, kik között volt maga is a' Palatinus *Forgács Sigmond*. Ugyan azon időben (1621.) II. Ferdinánd vezére *Bukoa (Bouquois)* 22 ezer emberrel és sok ágyúkkal Magyar országra jöven: *Bethlen Gábor* Erdélybe vissza tért. Mint-hogy mindazáltal *Po'sonban*, *Nagy Szombatban*, és *Érsekújvárbán* erős őrizetet hagyott: *Bouquois* azoknak ostromához fogván: *Po'sont* Május 7., azután pedig *Nagy Szombatot* is szerentsésen megvette, és az egész vidéket elfoglalta. De *Érsekújvár* alatt, midőn annak megvételeben foglalatoskodnék; halálára talált. Mert a' várbeli katonaság egykor kiűtvén: a' kemény hartz köz-

ben, egy Magyar katonától kopjával által veretett. ^{a)}

a) Jelen volt ekkor a' *Bouquois* táborában a' híres *Cartesius* is, katonai szolgálatot tévén. De, a' *Bukoa* elesése után, a' katonaságról letett, és Frantzia Országba visszament; hol a' tudományokra adván egyedül magát, a' *Philosophiában* úgy elhíresedett, hogy senki abban hozzáfoghatónak akkor nem tartatott.

§. 153. *Bukóának* elesése, és népének megverettetése, a' *Bethlen Gábor* mellett maradt Magyarokba, reménységet és bizodalmat öntött. Maga is *Bethlen Gábor* néki bátorodván, feles hadi néppel kijött Erdélyből; és által szállván a' *Tiszán*, a' *Bánya* városokat ismét hatalma alá hajtotta; sőt minekutánna az ország széléig nyomakodott volna, kibotsátott hadai által *Morva országot* és *Austriát* háborgatta. Ezeket látván II. Ferdinánd: a' békességre, mellyet eddig is kívánt, még hajlandóbb lett. Mínd két részről, az alkudozás helyévé, *Morva* országban, *Nicolsburg* városa választatott. Itt a' II. Ferdinánd és *Bethlen Gábor* követei öszvejövén, hosszasan tartó vetélkedések után, az 1622. esztendő kezdetével, az óhajtott békeséget megkötötték, e' következő feltételek alatt: Hogy az *Augusztai* és *Helvétziai Vallástételt* tartók, a' *Bétsi békeségkötés*, és a' II. Mátyás megkoronáztatása előtt hozott tzikkelyek szerint, vallásokat mindenütt szabadon gyakorolhassák az országban; *Bethlen Gábor* *Siléziából*. az *Opoliai*, *Ratiborjai* Hertzsegségeket; Magyar országból pedig *Szathmár*, *Szabolts*, *Ugotsa*, *Bereg*, *Zemplén*, *Abauj*, és *Borsod* (szám szerint hét) vármegyét bírja holta napjáig; ő is tellyes vallásbeli szabadságot, és egyházi Jurisdictiont engedvén azokban a' római Catholicusoknak; a' koronát vissza adja, és a' *Magyar királyi* névről lemond.

jon; a' helyett II. Ferdinándtól *Római Szent Birodalombeli Hertzeg* titulust nyervén. ^{a)} Ugyan ekkor, *Erdélynek*, és az azzal határos *négy Magyar országi vármegyének*, úgymint: *Biharnak*, *Krasznanak*, *Közép-Szolnoknak*, és *Máramarosnak*, (mellyek a' *János 'Sigmund* idejétől fogva, *Partes Regni Hungariae* nevet viseltek), örökség szerint való bírása, a' fiú ágon, *Bethlen Gábornak* megerősítettett.

a) Vesz egybe *Notit. Rer. Hung. Tom. III. pag. 220 222.* A' *Nicolsburgi békeségről*, és annak feltételeiről a' *Törvénykönyvben*, az 1622., *Soproni Diéta'* 29. 30. és 31. cikkelyeiben vagyon emlékezet. Ezen a' *Diétán*, kevéssel azelőtt meghalálozott *Forgáts 'Sigmund* helyébe, *Nádor Ispánná* választott *Thurzó Szaniszló (Evangelicus)* a' ki *Érsekújvárt*, *Bouquois* ellen, hatalmasan oltalmazta vala. Választatása okának, ama *Tudós Jé'suita*, *T. Szegedi János*, *Rubric. Jur. Ungarici part. III. pag. 61.* főképen azt az érdemét mondja, hogy *Nicolsburgba* *Bethlen Gábor* részéről lévén küldetve, az ott megkészsült *békeségnek* eszköze volt. A' *Nicolsburgi békeségtől* származott örömet *Bethlen Gábornak*, még abban az esztendőben, *Majus 11.*, megzavarta, az ő kedves *Feleségének* *Károlyi 'Su'sánnának* halála. E' kegyes *Aszszonyság* felett, kinek *Bethlen Gáborral* való házassági élete 16 esztendőre terjedt, halotti *Prédikátiót* mondott *Melotai Nyilas István*, *Böltz Salamon példabeszédes Könyve* XXXI. Rése' 30 és 31 verseiből: azután pedig szép *Deák beszéddel* megditsérte *Geleji Káiona István*. *Kolo'svárról*, *Tördán* és *Nagy Enyeden* által, *Gyulafejérvárra* vitetvén: minekutánna *Superintendens Keserű Dajka István*, a' CXVII., 'Sóltár' 6., verséből újra *Prédikátiót* tartott volna felette: nagy pompával temettetett el. Ezen szomorú alkalmatosságra készült munkákat, a' *Fejedelem*, *Gyulafejérváron*, 1624., kiadatta, ilyen *titulus* alatt: *Exsequiae principales.*

§. 154. A' következő 1623. esztendőben a' *Nicolsburgi békeségnek* nem minden részben lett teljesítődését vetvén okúl, ismét fegyvert kötött *Bethlen Gábor* II. Ferdinánd ellen; és *Erdélyből* kijöven, 's felső Magyar országon végig menvén, a' háború súllyát újra *Morva országra* tette által; hol a' császári vezért *Gróf Schwarzenburgot* nagy szorútságba hozta. De a' követ-

kező 1624. esztendőben, minekutánna a' *Nicolzburgi békeség* megújítódott, és néki az Etsedi vár, minden ahoz tartozó jószágokkal együtt, örökösen által adódott: a) megbékélt. Mindazáltal 1626., a' két ízben kötött békeség, megint felbomlott II. Ferdinánd és Bethlen Gábor között. De, nagy hasznára az országnak, kevés idő múlva, helyre állott. Mellyet osztán *Bethlen Gábor*, egész haláláig, b) híven megtartott.

a) Lásd Joh. Szegedi *Rubric. Jur. Hungarici part. III. pag. 71. in Schol.*

b) Bethlen Gábor, első felesége' *Károlyi' 'Su'sánna'* halála után, 1626., a' Brandenburgiai Választó Fejedelemnek *János Sigmondnak* leányát, *Brandenburgiai Katalint* (*Catharina Brandenburgica*) jegyette el, kivél, minekutánna illendő pompával Erdélybe vitette, ugyan abba az esztendőben egybe is kelt. Ezen házassági élete' idejére estek mind azok a' dolgok, mellyeket a' Gyulafejevári Oskola körül véghez vitt. Halála, semmi magzatot nem hagyván, 1629., November 15., napján, vízi betegség miatt, történt. Kevés hónapokkal az előtt, az Egyházi hivatal megtisztelésére, az Erdélyben, és Magyar Országnak ahoz köttetett részeiben szolgálendő Prédikátorokat, 1629., Majus 13., napján, Gyulafejeváron költ *Armalissa* által, firól fira megnemesítette. Eltemettetét *Januarius 25.*, napján 1630., halotti beszédet, *Superintendes Keserői Dajka János*, tartván felette.

§. 155. *Bethlen Gábor* után, a' szerint, a' mint ő maga rendelte vala, az özvegye, *Brandenburgi Katalin* vette által a' Fejedelemséget: de úgy, hogy mellé, *Gubernátor* névvel a' Fejedelemnek testvér öttse, *Iktári Bethlen István*, ezen kívül tizenkét tanácsos Urak adattak; kiknek tudta és megegyezése nélkül, a' fővebb dolgokban, semmit ne tselekedhetne. Így is mindazáltal gyengesége hamar szembe tűnt. a) Melly midőn sokakban függőenségre való vetemedést szűlt volna: b) hogy a' több több zűrzavar eltávoztatódnék, a' *Kolo'svári gyűlésen*, 1630., arra vevődött, hogy az erdélyi Fejedelemséget, mellyben még esztendőt sem töltött vala el, le-

tévén: férjének utolsó rendelkezéséből nyert jószágba ^c) menne lakni.

a) Mindjárt uralkodása kezdetében, némellyektől körül-vétetvén: ahoz járt közel, hogy Vallását változtassa. Lásd erről, ezen Fejedelem, Aszszony Udvari Papja' *Joh. Casp. Appellius* levelét, *Páriz Pápai Ferentznél*, a' *Rudus Redivivum* végén, pag. 184. 125. Ezen szándékaról mind-azáltal hamar letett; és azután ismét buzgósággal visel-tetett Vallása eránt. Ide mutat az a' tselekedete is, hogy a' Testvérjével, Brandenburgiai Választó Fejedelem *Fri-dericus Vihelmussal* az Odera mellett lévő Francfurti Aka-démiában, a' Gyulafejérvári Collegiumból kimenő Deák-*ok számára*, két örökös fundátziót tett, mellynek 80 tallér az esztendei Interesse. Lásd *Andr. Husztó de Orig. increm. et facie hodierna trium in Transylv. Gymnasiorum Reform. Francof. Viadr. 1730. pag. 20.* A' Vallásra való tekintetből tehát nem tarthattak többé töle az Erdélyi Rende-*dek*, nem is tartottak: hanem azt sejtették meg, hogy *Csáki Istvánhoz* akar menni férjhez, és a' Fejede-*lemséget* annak akarja megszerezni. Lásd *Jos. Benkó* Tran-sylv. Tom. I. pag. 270.

b) Az 1630, Juliusban tartatott Ország Gyűlésén szinte kardra keltek egymás ellen a' Főemberek.

c) Bethlen Gábor Brandenburgiai Katalinnak hagyta: Erdélyben a' *Fogarasi*, Magyar Országon pedig a' *Munkátsi* és *Tokaji* Dominiumokat. A' elsőt töle, az utánna lett Erdélyi Fejedelem I. Rákotzi György kerítette ke-zére. Tsak az egy *Tokaj* maradt hát nála, melly nem völt elégséges arra, hogy belőle Fejedelem Aszszonyi módra élhesen. A' Sveciai Király, *Gustavus Adolphus*, ki a' *Brandenburgiai* Házhoz atyafi völt, eleget munká-lódott benne a' *Konstántzinápolyi* Udvarnál, hogy ötet az Erdélyi Fejedelemségbe visszatétesse: de rá nem mehetett. Így a' szegénység miatt Magyar Országot el-hagyván, Brandenburgiába visszament; hol osztán *Franciscus Carolus* nevű Saxoniai Hertzeggel új házas-ságra lépett.

§. 156. Mikor *Brandenburgiai Katalin* az erdélyi Fejedelemségről lemondott: még abban nem voltak egyesek a' Rende-*dek*, kinek kelljen azt adni? A' Gubernátor *Bethlen István* szeret-te volna: de nem bízott magához, hogy elnyer-hesse. Azt végezte tehát el magában, hogy, mint sem ő, kedve ellen essék valaki alá: inkább maga választ Fejedelmet. Illy tzélből, *Zólyomi Dá-vidot*, a' ki néki veje volt, a' fíjával ifjabb Beth-

len Istvánnal együtt, *Rákótzai György*höz Sáros Patakra küldi, és azt a' Fejedelemségre meghívja. Azonban, ugyan azon Kolo'svári gyűlésen, mellyben Brandenburgiai Katalin elbűsűzött; maga ő választódik, minden reménységén kívül, Fejedelemnek. Ekkor utánna küldött a' követeknek, hogy a' rájuk bízott dolgot hagyják abba. De már késő volt. Mert; minekelőtte ez az izenet, a' követekhez, elvívődött volna, *Rákótzai György* nem tsak az, hogy útnak indúlt Erdély felé, hanem az ifjú Bethlen Istvántól, mint Váradra Kapitánytól, nagy pompával Váradra bé is vivődött; és már egynéhány ezer Hajdú volt mellette, a' végre, hogy ezektől kísértetvén, Fejedelemhez illő módon menjen be Erdélybe. E' szerint, midőn egyik sem akarta volna engedni a' Fejedelemséget; Superintendens, Készerű Dajka János, és udvari Pap, Geleji Katona István javallására abban egyeztek meg, hogy az egész dolgot bízzák a' Rendekre, és azokat a' végre, mentül elébb gyűjtsék egybe. Így *Bethlen István*, Fejedelemségét, mellyben már meg volt erősítve, kotzkára tette ki. Az ország gyűlése tartatott Segesváron, 1630. *Rákótzai György* pénzének nem kedvezett, hogy magának voksokat szerezzen, sokakat ígéretei által is megnyert. Midőn azért a' Rendek azt végezték, hogy újra voksra menjen a' dolog: ő lett a' nyertes; annyival inkább, mivel az öszvegy Fejedelem Asszony is, olly vélekedésben lévén, hogy őtet a' Fejedelemségből *Bethlen István* ejtette ki, e' felett *Rákótzai György*öt ajánlotta a' Rendeknek. Melly örvendetes hírnek hallására *Rákótzai György*, Váradról, Erdélybe bément, és Gyulafejérvárra, 1630., 20dik Septemberre gyűlést hirdetvén, ugyan ott a' Fejedelemségbe, minden akadály nélkül béállott. ^{a)}

a) Ennek az Attya volt a' feljebb említett *Rákótz* *Sigmond*, kinek emlékezetét, egy darabig viselt Fejedelemségén kívül, az is fentartja, hogy a' *Magyar Biblia*, *Göntzi Prédikátor Károlyi Gáspár* fordítása szerint; 1589., *Visolyban*, az ő segítsége által jött ki. A' fiával *Rákótz Györgyel*, 1618., *Lorándfi 'Sú'sánnát* vétette el, ki után az, *Sáros Patak*nak, hol már akkor nevezetes Oskola volt, birtokába jutott.

§. 157. Mind ezek II. Ferdinándnak Erdélyhez való jussát megsértvén: néki tetszése szerint nem eshettek. Azért Palatinus *Eszterházi Miklósra* bízta, hogy Erdélyt a' feljebb való időbeli kötéseknek megtartására, ha különben nem lehet, fegyver által is szorítsa. El is indult a' Palatinus e' dologban. De mivel II. Ferdinándnak, ugyan akkor, Német országban is terhes háborút kellett folytatni: elégséges hadai nem lévén, tzelját el nem érte. Minthogy tehát *I. Rákótz György* is készségét mutatta a' megegyezésre: az alku 1633., *Eperjesen* elkezdődött, és nyoltz hónap múlva úgy készült meg, hogy *I. Rákótz György*, és annak férjfi maradéki, Erdélynek bírásábaa meghagyattak: de egyszer'smind a' Magyar országi Király eránt való hűségre köteleztettek. Ez a' békeség nagyott használt *Rákótz Györgynek*. Mert a' következő esztendőben, *Bethlen István*, bizonyos megsértődésénél fogva, a' Török udvart úgy fellázzasztotta *I. Rákótz György* ellen: hogy annak helyét, a' Budai Basához küldött parantsolatja szerint, *Bethlen Istvánnak* kell vala elfoglalni. *I. Rákótz György* ugyan magát nem hagyta; hanem a' Budai Basával, *Szalontánál*, October 6dikban ^{a)} szerentsésen megverekedett: mindazáltal hogy őtet a' Török tovább nem háborgatta, hanem inkább Fejedelemségében megerősítvén, vele megbékélt: arra okúl II. Ferdinándnak az *I. Rákótz Györgyel* fennálló egyessége is szolgált.

a) Ezen kétséges kimenetelű dolgai között, 1636., tselekedte azt *I. Rákóczi, György*, hogy a' *Graduált*, Gyulafejérváron, vastag foliáutban kinyomtattatta, ilyen titulus alatt: „Az Keresztyéni üdvözítő hitnek egy nyomban járó igazságához intéztetett ékes rhythmusú Hymnusok kal, Prophetai Lélektől szerzetetett szent 'Sóltárokkal, örvendetes notájú Prosákkal, és több sok nemű, születtett nyelvünkre fordítottatott lelki Ditséretekkel, és esztendőszakai templombéli kegyes Caeremoniákkal tökéletesen megtöltetett öreg Graduál, mely mind az első Fordításban, vagy újonnan va ó szerzetetésben, s-mind pedig az egy exemplárból másban való irattatásban esett fogyatkozásoktól megtisztogatott, és sok hozzá kívántatott részekkel megöregbitetett *Keserői Dajka Jánosnak*, és *Geleji Katona Istvánnak* Erdély Országban lévő Magyar Keresztyén Reformata Eklésiáknak Püspökinek, és az Gyula-Fejérvárinak, Lelki Pásztorinak, fáradságos munkájok által. Ez elsőben az boldog emlékeztető Felsőes Bethlen Gábor Fejedelem Urunknak gondviseléséből, ez itt való Fejérvári Ecclesiabeli szolgálatra, kézzel nagy öreg bőtükkal leiratott. S-mostan immár Isten kegyelméből, annak székiben ülő kegyelmes Urunknak Rákóczi György Fejedelmünknek, keresztyéni szorgalmatoskodásából, az Istennek ditsőségére, és az Christusnak az Magyar Nemzetségben lévő Ecclesiáinak közönséges javokra, még az irottánál is sokkal telesebben és tisztábban kinyomtattatott. Gyulafejérvárat az Igének megtestesülése után, MDCXXXVI. esztendőben“ Ebbe a' Graduálba, az akkori Énekes Könyvben (Cantionaleban) vólt Énekek és Ditséreték, melyeket a' XVI., Század végfele, Debreczeni Prédikátor *Göntzi Fabricius György* szedett vala egybe; és ugyan tsak Debreczenben 1593., ben nyomtatott vala ki elsőben, *Keserői Dajka János* által megjobbítva télettek bé; mellyről *Geleji Katona István* így szóll *Ajánló Levelében*: „Addig ostromlám egyszer is másszor is *ratioimmal*; (t. i. *Keserői Dajka Jánost*) hogy reá vévé magát a' reformálásra; kívánván az én segítségemet is, s- megindula s- bosdogula benne, s- a' *Hymnusokat*, igen szép Magyarsággal (mert jeles Magyar ember vala) egyező végződésű *rhythmusokra*, (mivel az ének szerzésben is vólt módja) az *Deák Exemplárok* szerént megigazíta, az mellyek pedig Deákúl nem találathattak, azokat a' Keresztyéni Hitnek és Vallásnak ramájára szabá, és az notákhoz alkalmaztatott ékes versekre formálá, mint az ki olvassa, s- az előttiekkel összeveti, könnyen megismerheti a' kéze szennyét rajtok. Ez annak az Istenfelő jámbornak ezen a' Graduálon való derékasab munkája; Ez után ismét az, hogy az iminnen amonna Városokról, még onnan kívül Magyar Országról is, békéregtetett Graduálokból az miénknek hijját kipótolta és kitöltötte. Végezetre hogy az *másfél száz 'Sóltárokat*, (az mint látom az boldog emlékeztető *Cárolyi Cásópár fordítása szerént*) mivel az előtti Graduálokban tsak egy néhány 'Sóltárok vóltak (azok is

nem *literaliter*, hanem csak *periphrastice*, azaz, bővebbkén való körül járó beszéddel, az mint az kisebbik *Cancionaleban* kell lenni) versenként szaggatván az *notával* való éneklésre egészen leírta, s. az *Graduál* irónak eleiben adta.“ Az utolsó szók azt mutatják, hogy a' Szent Dávid 'Sóltárinak *Szentzi Molnár Albert* által lett fordítása, és a' Frantzia nóták szerint való éneklése, még 1636., nem vevődött bé a' Magyar Reformáta Ekklé'siákba: mellyen eléggé tsudálkozni nem lehet. Mert *Molnár Albert*, már azelőtt 31 esztendővel (1605.) a' 'Sóltárokat a' *Clemens Maroth* és *Theodorus Béza* Frantzia verseinek mértéke szerint, a' *Claudius Gaudimolus* híres Frantzia Mu'sikus által szerzetetett nótákhoz alkalmaztatva olly szerentsésen fordította Magyarra, hogy annál ugyan külömb Magyar fordítás máig sints; 1608., pedig, *Hanauban*, és ismét, 1612., *Oppenheimban*, a' Bibliával együtt ki is nyomtattatta; úgy hogy ez a' fordítás esméretlen nem lehetett a' Magyarok előtt. Egyéberánt a' mi a' Keserüi Dajka János által versekre szaggatott, és a' nótával való énekléshez alkalmaztatott 'Sóltárokat illeti: nem mondhatni azt egyáltaljában, hogy azokban, Keserüi Dajka János, szorossan a' Károli Gáspár fordításához kötötte volna magát. Vesse egybe akárki csak az első Sóltárt a' Károli Gáspár fordításával: mindjárt észre veszi, hogy a' kettő között külömbség van. Így kezdődik ugyanis az a' *Graduálban*:

„Boldogh ember ki nem jár az Istentől elszakadtaknak tanácsán; És az bünösöknek után nem öl, az megcsufolók között.

„Hanem ő néki az Istenben vagyon minden bizodalma: És az Istennek törvényét forgattya elméjében éjjel, és nappal.

„És ollyan mint az folyó víz mellett ültetett előfa: ki gyümöltsöt teremt alkalmátos üdőben.

„És az ő levelei meg nem hervadnak: És valamit tselekeszik jó szerentsés leszen.“

Melly verseknek szavai közzül, sok másképpen van a' Károli Gáspár fordításában.

A' Fejedelem tzélja, ezen *Graduál* kiadásában a' vólt, hogy a' Magyar Reformata Ekklé'siákban illendöbben, és mindenütt egyformán tartatnék az Éneklésbéli Isteni tisztelet. E' végre azt nem csak Erdélybe hanem Magyar Országra is sok Ekklésiáknak megküldötte: a' mint ezt maga is említi a' *Graduál* eleibe bótstótt beszédében, ekképen: „Ez előtt közel négy esztendőkkel kezdettem vala az *Graduált* nyomtattatni, az Ur Istennek nevének ditséretire, és az Keresztyén Anyaszentegyháznak is épületire: Kinek elkészítettésében is voltak akadályok, de légyen hálá az Ur Istennek, im' boldog végét engedte érnünk; Kiben, kegyelmeteknek egy *exemplárt* kültünk ajándékon, (mivel a' nyomtatott; két száz

exemplárokban *egyét is pénzen el nem hagytunk adni.*)“ Ilyen, ő töle magától, a' *Samaritai* Ekklesiá számára küldetett Exemplum vagyon a' Debreczeni Ref. Collegium Bibliothecájában, mellyben magának a' Fejedelemnek e' következő irását láthatni: *Georgius Rakoczy mpr. Non est currentis neque volentis, sed miserentis DEI, és ismét ugyan azon kézzel írva: Samaritai Ecclesiáié.*

§. 158. Ezek után II. Ferdinánd fő gondjává azt tette, hogy a' fiát Ferdinándot, kinek fejére már az előtt, mind a' Magyar mind a' Cseh koronát feltétette vala, Római Királynak is elválasztassa. Mellyet minekutánna 1636., December 12. napján, szerentsésen megért: a' következő 1637. elein, Februarius 15. napján, sok viszontagságok között folyt uralkodását tsendes halállal rekesztette bé. Ugyan azon esztendő a' híres *Pázmán Péter* ^{a)} halála is nevezetessé tette.

a) Ez a' nagy tudományú, és ritka ékesenszóllású Cardinális és Esztergomi Érsek született Nagy Váradon, 1570., Nemes Familiából. Az Attyavólt *Pázmán Miklós*, az Anya *Massai Margit*. Elsőben a' hazájában Váradon tanult, hol abban az időben Reformáta Oskolánál egyéb nem volt. Tsak ez egy okból is nem fundamentom nélkül való gyanítás volna az: hogy neki a' Reformáta Vallásban kellett neveltetni. De minden kétséget eloszlat, amaz ő vele egy időben élt, Nagy Várad Prédikátor *Pétsvárad* *Péternek* az az írása, mellyben *Pázmán Péternek* a' *Szent Irásról, és az Ekklesiáról* készített, és Bihar Vármegyének ajánlott munkájára felel. Mert abban, *Pétsvárad* *Péter*, az akkori szokás szerint, ugyan tsak nyersen mondja ki, hogy *Pázmán Péter* hajdan ő vele egy hiten volt. Még több az, hogy Római Pápa *V. Pál*, abban a' Levelében, melly által *Pázmán Pétert*, az Esztergomi Érsekségben, November 10., napján, 1616., megérősítette, ezt nyilván említi, ezen szavaiban: „tu vero, qui ex parentibus Haereticis natus, et in haeresi, „quam tamen, sicut fide digna relatione accepimus, in 13., „aetatis tuae anno convictus abjurasti, educatus fuisti, etc.“ *Lásd Pray Spec. Hier. Hung. Part. I pag. 183, 184.* Minekutánna a' *Jé'suitákhoz* ment, és azoknak tudós Szerzetébe bévétetett: *Krakkóban, Bétsben, és Rómában* öregbítette tudományát. Azután a' *Grétzi* *Universitásban* a' *Philosophiát* és *Theologiát* nagy kedvességgel tanította. Onnan haza jövéen, minden erejét, igyekezetét arra fordította, hogy a' *Magyar Országi* *Protestánsokat* a' *Római Catholica* *Hitre* visszavigye. Ide tzélesztak mind élőszóval való tanítási, mind tudós *Könyvei*, mel-

lyeket hogy a' Nemzetben a' Deáktalanok is olvashatnának, Magyar nyelven készített. Ezek között legnevezetesebb a' *Kalauz*, mellyet legelsőben, 1613., Po'sonban adott ki, a' mikor még Jé'suita vólt. E' nyitott néki útát; 1616., az Esztergomi Érsekségre, és ezután a' Cardinálisságra. Minthogy ebben a' Protestánsokkal harctol: találkoztak a' Protestánsok között is a' Hazában olyanok, a' kik néki feleltek. Illyen vólt az említett *Pétsvárad* *Péteren* kívül, Kassai Prédikátor *Alvintzi Péter*, ki az előtt Nagy Váradon Professorságot viselt vala (Abban a' Hivatalában szedte versekbe, hogy mellesleg azt is említsem. *Alvintzi Péter*, a' Molnár Gergely Grammatikájában lévő Régulákat) Mellyből osztán illetlen pennahartz támadt közöttök. A' Hazán kívül, felele az említett *Kalauzra*, a' *Wittembergai Theologica Facultás* rendeléséből, *Friedericus Balduinus*, illyen titulusú Deák munkájában: *Phosphorus Veritatis contra Hodegum Petri Pázmán*. *Wittemberg* anno 1625., Mellyre az adott alkalmátosságot, hogy a' meghólt *Palatinus Thurzó György* Övegye *Csabor Fr'sebet*, a' *Pázmán Péter* *Kalauz*zát Deákra fordíttván, a' *Wittembergai Theologusok*nak megküldötte. *Balduinus* ellen, két esztendővel azután, (1627.) Bétsben im e' munkáját botsátotta ki *Pázmán Péter*: *A' setét Hajnaltsillag után bujdosó Luteristák vezetője*. Mind *Pázmán Péter*nek, mind az ő néki felelőknek, jobb is szebb is lett volna motskolódás nélkül írni.

§. 159. A'

III. FERDINÁND'

uralkodása, melly 1637., az atya II. Ferdinánd elköltözése után, kezdődvén, húsz esztendeig terjedt, örökre emlékezetes marad arról a' békeség felállításán való szerentsés igyekezetről, melly által ő, mint Császár, a' Német birodalmat, a' *Westfaliai békeségkötés* által, 1648., az azon harmintz esztendőktől fogva fekvő háborútól mentette meg: mint Magyar Király pedig, még elébb, úgymint 1645., a' Római Catholicusok és Protestánsok között a' *Lintzi békeség* ^{a)} által szerzett tsendességet.

a) Az Erdélyi Fejedelem *I. Rákótzai György*, minekutánna a' III. Ferdinándal háborúban lévő Svecusokkal szövetséget kötött, Erdélyből 1644., fegyveres néppel jövéni ki, Felső Magyar Országnak nagy részét, szinte Morváig, elfoglalta, és már ama' híres Svecus Vezérrel

Torsztensonnal akarta erejét egyesíteni Morvában. De III. Ferdinánd nem hagyta ennyire menni a' dolgot: hanem *Törös János* Követe által, békességgel kínálta meg *I. Rákótzai Györgyöt*, mellyet az elfogadván, a' *Svecusok*kal való barátkozásnak végett vetett, és August 20., napján, Morvából minden hadaival kijöván, Magyar Országra, innen pedig Erdélybe visszatért. Ezen megbékélés feltételeiről való Diplómát III. Ferdinánd, Felső Austriának *Lintz* nevű Városában, 1645, December 16., napján adta ki, és ezért van az említett Békességkötésnek *pacificatio Lincensis* a' neve. Bément az, az 1647., esztendőbéli Po'soni Diéta tikkelyei közzé; az 5., szám alatt. Nevezetesebb feltételei ezek: Hogy minden Rendek, Királyi és Privilegiált Városok, szabad Vallásgyakorlással bírjanak, és abban senkitől meg ne háboríttassanak; a' szegény Jébbágyás, sem a' Kamara, sem a' Földes Urak Jóságában, senkitől Vallásában meg ne akadályoztassék; és Vallása ellen való Czeremóniákra ne kényszeríttessék; az elvett Templomok mind a' két részről visszaadattassanak; a' Vallás háborítók ellen a' következő Diétán, vagy II. Ulászló VI. Decretumának 8., tikkelye újíttassék meg: vagy méltó büntetés rendeltessek. Ezen Lintzi békesség alkalmatosságával, *I., Rákótzai György* maga személyére nézve, e' következő birtokokat nyerte meg III. Ferdinándtól: *Tokaj* és *Regézt* Várait, az azokhoz tartozó minden Városokkal és Falukkal, ezenkívül *Kassa* Városát, *Abaujvár*, *Borsod*, *Zemplén*, *Bereg*, *Ugotsa*, *Szathmár*, és *Szabolts* (számszerint hét) Varmegyékkel; nem külömben a' *Szathmári* 's *Kállai* Várakkal, és *Nagy Bánya* városával együtt. A' *Lintzi* békességkötés által, a' *Bétsi* nem tsak erősbé tétetett, hanem annak tikkelyei jobban is megvilágosítottak, úgy hogy többé azokban semmi homály nem lehetett. Az 1647., esztendőbéli Po'soni Diétán ennek erejénél fogva oo Templomai adattak vissza a' Magyar Országi Protestánsoknak.

§. 160. Erdélyben, és Magyar országnak ahoz kaptolt részeiben, szinte azon időkörül, *I. Rákótzai György* Fejedelem, veszedelmes villongásoknak ^{a)} vette eleit: 1646. pedig *Szathmár-Németiben*, nemzeti 'sinatot (Synodus Nationalis) tartván, ^{b)} az abban hozott Cánonok (Cannones Ecclesiastici) által, minden Birtokában lévő Reformáta Ekklé'siáknak állapotját jobb rendbe hozta, és azokban az egyházi igazgatás módját megállapította. Melly foglalatosági után, 1648., October 22. napján, 55. esztendő's korában kimúlt. ^{c)}

a) Ezek a' villongások Erdélyben voltak, a' *Sabathariusok*, vagy másképen *Judaizánusok* miatt; a' kik azt hitték, hogy az új Testamentom nem Istentől való; és így annak a' Hit dolgában semmi tekintetet nem adtak, hanem egyedül az Ó Testamentomnak. Azért az Ó Testamento-mi Czermóniákat, nevezetesen a' Szombatot, és a' 'Sídóknak innepeit megtartották. A' Fejedelem tehát 1638., Julius elein; *Dé'sen* Ország Gyűlését tartván, ottan ezt a' Sectát elnyomta, és megszüntette. Ugyan azon Gyűlésben véget vetett annak az ellenkezésnek is, melly támadt az Unitáriusok között, kik *Blandratistáknak*, és *Francisco Davidistáknak* nevezettek. Tudnillik egy *Raro Mátyás* nevű Száz Prédikátor, a' ki *Francisco-Davidista* volt, azaz, a' *Franciscus Davidis* értelmét követte, a' Blandratista Superintendensnek *Beke Dánielnek* ellene mondott, azt állítván, hogy a' Krisztust nem kell imádni: *Beke Dániel* pedig az Unitáriusok Superintendense, annak imádását sürgette. Ezen *Dé'si* Ország Gyűlése tehát, azok kik *Raro Mátyással* a' Krisztus imádását tagadták, az Országból kitiltattak, és csak azok hagyattak, meg az Unitáriusok Vallása szabadságában, a' kik a' Kristus imálandó voltát hitték.

b) Ezen 'Sinatnak tartására, *Tólnai János*, Tokaji Prédikátor, és egyszersmind az *Abaúj*, 's *Torna Vármegyékben* lévő Reformáta Ekklé'siáknak *Esperestje* adott alkalmatosságot. Ugyanis ez, Akadémiákon jártában, Londonban, a' *Puritanismust* szívta bé, és minekutánna lejött, azt Magyar Országon is kezdte terjeszteni. A' *puritánusok* értelme ide megy ki: hogy azok az Ekklé'siákat, a' mint magok mondták, az Apostoli tisztaságra (*puritas*) akarták visszavinni: erre nézve a' *Karátsonyi*, *Nagy Pénteki*, *Húsvéti*, *Áldozó Tsötörtöki* és *Pünköszi Innepeket* eltöröltetni kívánták; a' Prédikátorok közül egyiket a' másiknál feljebb valónak nem esmérték; hanem mindeniket, a' maga Ekklé'siájában, mentegy Püspöknek nézték; az Ekklé'siákat függetleneknek tartották, olly formán, hogy akármellyik Prédikátor is, a' maga Ekklé'siájában lévő köznéppel, 's annak Vénéivel együtt, azt állíthatja fel, a' mit akar. Akadémiákról lejöven, *Sáros Pataki Professorá* tevődött *Tólnai János*: de midőn említett értelmét hintegette volna: azon hivatalából Ricsett. Azután Tokaji Prédikátorrá, és 1647., *Esperest* is lévén, még inkább volt módja annak terjesztésében. Ebből osztán lárma lett; mellynek letsendesítésére 1646., Februarius 14., napján *Tokajba* 'Sinat gyűjtődött. Megjelentek azon a' Tiszán innen és túl lévő Ekklé'siák Superintendensén *Szántai Mihályon* kívül, a' *Szaboltsi*, *Szilágyi*, *Közép-Szólnoki*, és *Debreczeni* Egyházi vidékeknek *Esperertjei*, sok más Prédikátorokkal együtt; kiknek közönséges értelméből, *Tólnai János*, mind Tokaji Prédikátorságától, mind *Esperesti* hivatalától felfüggesztetett. Mindazáltal, minthogy *Követői* is voltak *Tólnai Jánosnak*: jónak ítélődött, hogy a' Fejedelemhez I.

Rákótzai Györgyhez, és az Erdélyi Püspök Geleji Katona Istvánhoz követek küldetnének, olly kéréssel, hogy ezen dolognak jobb móddal való eligazítására telyesebb 'Sinat tartatnék. A' Fejedelem *Geleji Katona Istvánnal*, és Udvari P'apjával *Cyulai Györggyel*, 's *Keresztúri Pállal*, nem külömben, innen és túl a' tiszán lévő Ekkle'siák Superintendensével *Szántai Mihállyal* tanátskozván, abban állapotott meg, hogy mindenfelé, az ő birtokban lévő Ekkle'siákhoz, Erdélybe és Magyar Országra levelet küldjön, és a' Superintendenseket, 's Esperesteket, *Szathmár Németibe*, 1646., esztendőben, Julius 10., napjára, *Közönséges* vagy *Nemzeti 'Sinatra* hívja: hogy így azon villongásnak mentül hamarébb eleit végye. Ebben a' *Szathmár Németi 'Sinatban* a' Tólnai János értelme kárhoztatódott, és mind ő, mind mások, ha értelmektől el nem állanának, a' Prédikatori hivataltólj eltiltattak. Ugyan ezen 'Sinatban készültek *Canonok*, mellyek mint-hogy *Geleji Katona István* által tétettek fel, *Canones Geleiani* nevet viselnek. Ezekkel élnek máig is, az Erdélyi, és a' Tiszán innen és túl lévő Superintendenciákban lévő Reformáta Ekkle'siák.

- e) *Szalárdi János*, I. Rákótzai Györgynek Udvari Író Deákja, és minden leveleinek gondviselője, kéziratban lévő Magyar Krónikájában ezen Fejedelemnek egész életét bőven leírja. A' IV., Könyvnek 13., részében a' többek között felőle így szóll: „Mint-hogy, úgymond, maga igen józan és mértékletes életet szeretett és követett: másokban, főképen szolgálóban, nagy józan életet kívánt vala; tiszta, Istenes ember lévén: másokban is olyat kíván, és szeret vala. Az Isteni tiszteletre rendeltetett Egyházbeli közönséges órákat el nem mulatja vala; de azokon kívül is, reggel ágyából felkelvén, 's ebbéd előtt fél-órával; estve halóházában való hémenésekor, magánosan az Isteni tiszteletet, soha el nem mulatja vala. A' Bibliából pedig rendszerint minden nap két két *Caputokat*, akarminémű gondos dolgai közben is, el nem veszteglé vala, és így az Ó Testamentom Könyveit tizenháromszor, az Új Testamentomot pedig 32, többször olvasta vala által.“ Egyeberánt, benne azt a' kivétőt találják az akkori Írók, hogy a' pénzhez és gazdagsághoz kelletlenül feljebb ragaszkodván, azokra sokszor nem törvényes úton is kész volt szert tenni. Bizonyítják ezt, mind azzal, a' mit Brandenburgiai Katalinnal tselekedett: mind pedig azzal, hogy a' melly 74 ezer tallérból álló summát, és 9 ezer tallérra betsültetett emlékeztető pénzt (Medaille) Bethlen Gábor a' Gyulaféjérvári Collegiumnak hagyott: azt I. Rákótzai György, kezéhez kerítvén, maga számára megtartotta. Lásd *Joh. Bethlen Rer. Transyl. L. 1. Sect. V.* és *Husztii de origine trium in Transylvania Gymnasiorum*. Mindazáltal azt sem lehet mondani, hogy magát az adakozástól egészen megtartóztatta volna. Bizonyos dolog ugyan is, hogy Hite sorsosinak Templomira és Oskoláira sokat költött. A' De-

őreczeni Ekkle'siában, máig is fentartja emlékezetét, az a' ritka nagyságú Harang, mellyet ő ennek ajándékozott. Hasonlót ajándékozott ugyan akkor a' *Kolo'svári* és *Kassai* Ekkle'siáknak is. A' Váradi Professornak tisztességes fizetést rendelt, és azt hólta napjáig kiadta. Külső Akademiákon sok jó igyekezetű Ifjakat tartott. 's a' t.

§. 161. II. *Rákótzsi György*, ki az Erdélyi Fejedelemségre, még 1642. elválasztódott vala, atya helyét minden akadály nélkül foglalta el. ^{a)} Igen tüzes és nagyra vágyó Fejedelem lévén: minnekutánna mind nagy reménységű testvér öttse, ifjú *Rákótzsi 'Sigmund* ^{b)} mind élteesebb és tekintetesebb tanátsosi ^{c)} mellőle elhóltak: vigyázatlanúl, és szükséges előre való nézés nélkül, kezdett uralkodni. Nevelte magához való bizakodását az is hogy eleinte némelly dolgaiban böldegült. Ugyan is, 1653., a' Moldvai Vajdát *Basilium*st, tisztiból kitétetvén; helyébe, annak Cancellariusát, *Istvánt* állította; kinek méltósága osztán a' Török udvartól is megerősítettet. Hasonló szerentséje volt 1655. a' Havasalföldi Oláhok ellen. Mert, midőn ezek *Constantinus* nevű Vajdájokat az országból kirekesztették volna: ő azt védelme alá vévén, elébbeni székibe és tisztségébe vissza tette. Melly dolgainak halála olly figyelmetességet okozott még a' külső Fejedelmekben is: hogy azok őtet hozzá botsáttott követségeikkel tisztelték meg.

a) Drága ajándékokat küldvén, Attyáról rámaradt gazdag kintseiből, a' Török Udvarnak: nem tsak az Erdélyi Fejedelemségben erősített meg: hanem azon felyül, a' Moldvai és Havasalföldi Vajdák is igazgatása alá adattak.

b) Az Özvegy Fejedelem *Aszszony Lorándfi 'Su'sánna*, Férjének I. Rákótzsi Györgynek eltemettetése után, a' kisebbik Fijával *Rákótzsi 'Sigmundal*, S. Patakra jött ki. Ez osztán, a' szerentsétlen Palatinátusi Választó Fejedelemnek *V. Fridrichnek* leányát *Henriettát* jegyzette el, és azt nagy költséggel Magyar Országra béhozta. De alig tölthetett el három hónapot ebben a' házasságban, midőn *Henrietta* meghólt. Ebből származott szomorúsá-

goknak enyhítésére, mind *Lorándfi 'Su'sanna* mind *Rákó-
tzi 'Sigmond*, Erdélybe tértek vissza; hol az utólsót
nem sok idő múlva, a' himlő ragadta el.
c) Ilyenek vóltak: *Bethlen Ferentz*, *Sulyok István*, *Bartsai
'Sigmond*, *Huszár Mátyás*, és mások.

§. 162. Mind ezekből felfúvalkodás származ-
ván II. Rákótzai Györgyben: az abból követke-
zett maga gondatlanság, néki meglábolhatatlan
veszedelmére szolgált. Mert a' Svécusok mellett,
a' Lengyelek ellen fegyvert fogván, nem tsak
az, hogy a' Lengyel országi táborozásból tsúfo-
san tért vissza: a) hanem a' Török udvartól
haragot vévén magára, a' Fejedelemségből is ki-
esett; mellyre ő helyébe a' Rendekek által, esmé-
retes virtusinál fogva, *Rhédei Ferentz* b) emel-
tetett. Ez ugyan nemes lélektől vezéreltélvén,
három hónapi uralkodása után, kibotsátotta keze
közzül a' Fejedelemséget: de azért II. Rákótzai
György, szerentsétlen állapotjából, mellybe ma-
gát önnön maga ejtette, ki nem verekedhetett.
Mert ellenére, tsak ugyan más, t. i. *Bartsai
Ákos* c) (*Acatius Bartsai*) ültetődött a' Fejedel-
mi székbe; kivel, és a' mellette lévő Törökkel
midőn tusakodnék: nem tsak azt a' méltóságot,
mellyért soká nyughatatlankodott; hanem életét
is elvesztette.

a) A' Lengyel Király *Casimirus 'János*, Svéciaához jussát
tartván, a' feljebb való esztendőben sok boszszút tett
vala a' Svécusoknak. Ennek tehát visszatromfolására,
a' vitéz *Syécus Király*, *Carolus Gustavus*, 1655., erős
hadaival Lengyel Országba ment; hol dolgai olly sze-
rencsésen folytak, hogy félesztendő alatt, azon Ország-
nak nagyobb részét elfoglalta; *Krakkót* megvette; és a'
Királyt *Casimirus Jánost* Sziléziába kergette. Hogy
többre nem ment: a' Brandenburgiai Választó *Fejede-
lemnek* *Wilhelm Fridrichnek* ellene lett felkelése okozta;
melly miatt néki Lengyel Országi Prussiába kellett siet-
ni. Azomban *Casimirus János* is, III. Ferdinándtól segít-
séget nyervén, Lengyel Országba visszatért; és az ott
maradt Svécusokon győzedelmeskedett. De *Carolus Gu-
stavus* sem hagyta el magát: hanem a' Brandenburgiai Vá-
lasztó Fejedelemmel szövetségre lépven, és annak sere-

gét magához vévén, visszament Lengyelországba, és Casimirus Jánosnak 40 ezer Lengyelből, és 30 ezer Tatárból álló seregét, *Varsó* alatt megverte. Ézzel meg nem elégedvén; hogy még inkább árihatna Casimirus Jánosnak: 1656., II. Rákótzii Györgynek segítségét igyekezte megnyerni. Ugyan akkor a' Lengyelek is megkeresték II. Rákótzii Györgyöt, azt igérvén néki, hogy ha mellettek felkél: a' Casimirus János halála után, nem mást, hanem őtet, vagy pedig az ő fiát *Rákótzii Ferentzet*, fogják választani Királyoknak. De II. Rákótzii György ezen ajánlást megvetvén, a' Svécusok mellé állott. Minekutánna tehát Erdélyben és Magyar Ország Részeiben, 40 ezer emberből álló sereget gyűjtött volna: 1657. az elein, útnak indúlt, és a' Maramarosi Havasokon iszonyú bajjal menvén által magát *Krakkónál Carolus Gustávussal* egyesítette. Úgy látszott eleinte, hogy ezt az egyesülést szerentsés előmenetellel fogja követni. De egy véletlen, történet miatt ellenkezőre fordúlt a' dolog. Mert a' Dániai Király III. *Fridrich*, Országának minden fegyver hordozható lakosit számba vétetvén, kevés idő alatt, 70 ezer embert állított ki a' végre, hogy a' Carolus Gustavus távollétében, annak birtokira rontson. Ez tehát, Tartománynak őltalmazására kéntelenítettvén Lengyel Országot elhagyni: II. Rákótzii György magába maradt. Ilyen állapotjában, már nem egyében, hanem csak azon igyekezett, hogy békével jöhessen vissza Magyar Országra. De ebben is nagy akadályokra talált. Mert a' Lengyel Vezérek, 's azok között *Zarnescius*, úgy megszorították őtet: hogy se előre se hátra nem tudott menni. E' szerint, nem vólt egyéb mód, hanem *Zarnescius*hoz kellett küldenie; a' ki is néki illy feltételeket tett eleibe: hogy a' Lengyel Királyt és a' Lengyel Republikát kövesse meg; a' Svécussal való szövetségről mondjon le; a' Lengyel Republikának segítséget adjon; egy millio és kétszáz ezer forintot fizessen: minden foglyot elbótsásson 's a' t. Mind ezeket kintelen vólt II. Rákótzii György, neve aláírásával, elfogadni, és nagyobb erősségnek okáért, két Főembereket, *Apafi Istvánt*, és *Gyerőffi Györgyöt* kezések gyanánt bagyni a' Lengyeleknél. De így is azok, társzekereinek esvén, minden ő drágabb kintseit elragadozták.

Azomban másfelől, még nagyobb veszedelme késztült II. Rákótzii Györgynek. Ugyan is, a' Lengyelek, mindjárt eleintén, a' Török Údvárnak pártfogását kérték vala ki ő ellene. Melly kérésre a' Császár IV. *Muhamed* annál örmöstebb hajlott, mivel II. Rákótzii György az ő engedelme nélkül kezdte el ezen háborút: még pedig olly nép ellen, melly ő véle akkor szoros barátságot tartott. Most tehát a' Tatár Kámot, 60 ezer emberrel küldötte II. Rákótzii Györgynek megfenyítésére. Ez a' Tatár nép, már Podoliába bément, és csak három vagy négy napi járó földre vólt akkor, midőn II. Rákótzii György gyalázatos békességet kötött *Zarnesciussal*. Melly hírre II. Rákótzii György, kevés számra olvadt

vitézlő népét *Kemény János* alatt hagyta; maga pedig háromszáz embereitől kísértetve, erdőkön és havasokon által, esmeretlen úton, nagy sietséggel tért vissza Magyarországra. Itt is birtokinak egy részét feldúlva és elpusztítva találta. Mert az ő távol létiben, egy Lengyel tsoport, *Lobomirszki* nevű Vezér alatt, béütvén Magyarországra: *Munkátsot*, és annak vidékét felperseelte; onnan pedig *Beregszásznak* fordulván, a' kétségbe esett lakosokat, kik magokat a' Templom kerítésébe vették vala, felmészárolta; a' Templomot, *Tornyot*, sőt az egész Várost felégette, és pusztán hagyta; ezt írván a' falakra: *Vicem pro vice reddo tibi bone vicine*. Az alatt, a' Lengyelországban maradt sereg, Moldva szélén igyekezett Erdélybe visszazamenni. De tsak hamar ott teremvén a' Tatárok: az útját elállották. Ekkor *Kemény János* megállapodik, magát sántzok közzé veszi, és úgy viaskodik a' Tatárokkal. Három egész napig keményen tartotta magát, noha tíz Tatár ellen alig jutott egy ember. Végre, a' szükséges tábori eszközöknek és eleségnek nem léte miatt, kéntelen vólt alkuba ereszkedni, és e' következő feltételekre állani: hogy a' Magyarok a' Tatároknak segítségül légyenek a' Kozákok ellen; ezenkívül, a' Tatár Kámnak bizonyos summa pénzt fizessenek. A' pénznek öszveszerzése és elküldése után, *Kemény János*, Julius 31. napján 1657., a' Kám sátorába hívódott. De mihelyt oda ért: a' Tatárok iszonyú kiáltással az ő táborára rohantak; mellyet készületlen találván, jeles Magyar Vitézeit, együl egyig, vagy levágták, vagy elfogták, és magával *Kemény Jánossal* együtt Krimí Tatárországba rábúl vitték. Illy gyszos kimenetele lett a' II. Rákótzí György Legyel Országi táborozásának; melly a' Magyar Nemességnek akkori színét jobbára megemésztette.

- 6) Alig tért vala vissza Erdélybe II. Rákótzí György: midőn ottan a' Török Császár követei megjelentek, olly parantsolattal, hogy az Erdélyi Rendek, az engedetlen II. Rákótzí György helyébe más Fejedelmet válaszzanak, iszonyúképen fenyegetődzvé, ha azt nem tselekednék. II. Rákótzí György jól érezvén a' maga erőtlenségét, engedett a' Hatalmas kívánságának: és a' Gyulafejérvári gyűlésen, a' Fejedelemségről lemondott. Ekkor helyébe *Rhédei Ferentz* olly móddal választódott, hogy ha a' Török Császár II. Rákótzí György eránt, a' Rendeknek esedezése által, megengesztelődhetnék; jussa lenne II. Rákótzí Györgynek a' Fejedelemség visszavételére; addig pedig magát úgy viselné, mint magános személy; az uralkodásba ne avatkoznék, és magát a' Fejedelmi titlustól egyáltalában megtartóztatná. Mind ezekre petsétes levele által kötelezte magát II. Rákótzí György. De míg a' Török udvar kegyelmének megnyerésében munkálódtak az Erdélyi Rendek: az alatt ollyan dolog történt, mellyen ez felindulván, igyekezte visszavenni a' Fejedelemséget. Ugyan is: *Rhédei Ferentz*, a' várnak és erősségeknek általveése alkalmatosságával, az

azokban lévő őrizetekkel a' hitet kívánván letéetni, az esküvés formájába ezt tette: hogy a' várórzó katonák, a' Fényes Portának megengesztelődése után is, nem különben, hanem csak az Ország megegyezésével, fognak vissza térni a' *II. Rákótzai György* eránt való engedelmességre. Ebben *II. Rákótzai György* nagyon megütközött. Azt állítván tehát, hogy az illy hittet való kötelezés ellenkezőnek a' minapi egyezéssel: az által, hogy a' *Jenői. Váradi*, és *Szamos Újvári* őrizeteknek Kapitányjai nem akartak az említett forma szerint megesküdni, neki bátorodván: fegyverrel néppel ment bé Erdélybe, és kívánta, hogy néki a' Fejedelemség adattassék vissza. *Rhédei Ferentz* tehát, *Medgyesre* gyűlést hirdettetvén; minekutánna a' Fejedelmi esküvés alól feloldoztatott: bútsút vett a' Fejedelemségtől; *II. Rákótzai György* pedig abba vissza állott. Ezen tselekedet által, a' *Török Császár IV. Muhamed* magát felette megsértettetnek tartotta; és minthogy úgy ítélte, hogy már az engedetlenség, nem csak *II. Rákótzai Györgyre*, hanem egyszer'smind egész Erdélyre haramlik: nem csak a' Fejedelmen, hanem az országon is, példasképen kívánt bosszút állani. Illy tzelből a' Nagy Vezért *Mustafát*, a' *Tatár Kámot*, és a' *Moldvai 's Havasalföldi Vajdákat* rendelte Erdély ellen. El is indultak ezek 1658. A' Nagy Vezér 100 ezer emberrel *Tömösvárra* érkezvén, midőn ott kevés ideig megállapodott volna: *II. Rákótzai György* esedező levéllel folyamodott hozzá, állandó engedelmséget ígervén a' *Török Császárnak*, ha még egyszer annak kegyelmébe felvétetődnek. Valamennyire megengesztelődvén eránta a' Nagy Vezér, azt írta vissza: hogy ha őtet *Jenőben* (a' hová *Tömösvárról* szándékozott) maga személyében keresi meg *II. Rákótzai György*; és ha onnét a' Császár színe eleibe is kész lesz elmenni: úgy régi kedvességét vissza nyeri. Azt pedig, hogy ezen egész útja alatt, semmi bántódása nem fog lenni, esküvéssel erősítette. Mindazáltal *II. Rákótzai György* arra nem vetette fejét. A' Nagy Vezér tehát *Tömösvárról Jenő* alá menvén, és azt minden ágyú lövés nélkül egyszeribe megvén: táborának egy részét *Káránsebesnek* és *Lugosnak* elfoglalására küldötte; melly szándékban tzeljät el is érte. Ugyan azon időben a' *Tatárok*, a' *Kám* alatt, a' *Silistria* Basának, és a' *Moldvai 's Havasalföldi Vajdának* társaságában, *Moldvából* Erdélybe berontván, szerteszéllyel szörnyű dúlást, rablást, égetést, pusztítást, és öldöklést vittek véghez. *Szalárdi János*, kézírásban lévő *Magyar Kronikája VI. könyvének V. részében* így írja le Erdélynek akkori veszedelmét: „*Siralmas* vala, úgy mond, „nézni, a' sok ártatlanoknak, nagyoknak, kitsinyeknek, „férjfiaknak, asszonyoknak, sokaknak, főképen a' nép öre- „ginek fegyverre való hanyattatásokat, az erősseinek, if- „jainak keserves rabságra való hurtzoltatásokat; *siralmas* „vala nézni, a' Haza sok sűrű falukkal tellyes szép *Tar-* „*tományinak* rettenetes tűzzel egészen való elboríttatásokat; „*siralmas* vala nézni, a' sok szép kastélyoknak, sok szép „asztagokkal tellyes tsűrös kerteknek, városoknak, faluk- „nak, sok szép épületeknek porrá hamuvá tétettetéseket. „*Keserves* vala nézni, hallani, hogy annyi sok kegyetlen-

„kedő, minden könnyörületesség nélkül való, sokaságos
 „ellenségtől, minden hegyek, völgyek, erdők, kősziklák
 „elborítottán, azok között való lyukak, barlangok, me-
 „nedék, búvó, rejtező helyek, mint valami vígyázó vi's-
 „láktól mindenütt felbujtattatának, kerestetnének, és azok-
 „ba rejtezett szegény község föltonként, csoportonként haj-
 „tatnék, húzattatnék a' siralmas rabságra.“ Ezen mindent
 felkutató Tatároknak dühösségétől az egy *Szeben* (mellyhez
 nem férhetek) és az oda zárkozott Nemesség megmeneke-
 dett. Ellenben *Gyulafejérvár*, tsekély erősség lévén, hamar
 hatalmokba jutott; hol osztán iszonyú dolgot követtek el.
 Mert még a' temető helyeknek sem kedvezvén, a' Fejedel-
 mek, 's nagy emberek tetemeit koporsóikból kihányták,
 valami prédára valót azokban találtak, elragadozták; a'
 tornyokbeli harangokat, a' Keresztyénségnek megjárásodta-
 tására rettenetesen megvönván, és a' tornyok alá az Egy-
 házbeli székeket rakásra hordván 's meggyújtván, mind a'
 templomokat, mind a' tornyokat, a' benne lévő harangok-
 kal, órákkal; nem különben a' Collegiumot, fejedelmi drá-
 ga házakat, és az egész nagy rakott épületű külső 's belső
 várost, porrá égették. Ugyan ekkor emésztetett meg a' tűz
 által az a' híres Bibliothéka is, melyet Bethlen Gábor nagy
 költséggel állított vala Fejérvárratt. Ez, az ott lévő Feje-
 delmi templom óldálahoz akképen volt ragasztva, hogy belé-
 tsak a' templomból lehetett menni. Itt tartattak az ország-
 nak is mind protocollumi, mind közönséges levelei. A' Ta-
 tárok elérkezésekor, annak a' temploma nyíló ajtaja, kö-
 vel bérakatott, és bémeszeltetett. De így is ráeszmérvén a'
 Tatárok, a' kőfalat berontották, és a' könyveket 's levele-
 ket rakásra hordván, megégették, tsupán azok maradhatván
 meg ezekből: mellyeket egy a' Káptalanbeli Urak között,
 kevéssel ezen veszedelem előtt, ládákra rakván, Szebenbe
 vitt vala magával. — Kipusztítván Erdélyt a' Tatárok, Ma-
 gyar országra jöttek által. Ezeknek egy része a' Hajdú vá-
 rosokat vévén tzelba, minekutánna a' Berettyón *Ujfalunál*
 által szállott, *Kabát*, *Deretskét*, *Hentzidát*, *Konyárt*, más
 szomszéd helyekkel együtt, felgyújtotta, úgy hogy *Debre-
 czenbe*, a' hol akkor maga *II. Rákótzai György* is jelen volt,
 egy éjtszakán, tizenkét helységeknek, tüze látszott meg.

- 6) Az Országnak nagy nyomorúságát látván az Erdélyi Ren-
 dek: *Jenőbe* a' Nagy Vezérhez Követeket küldöttek. A' Kö-
 vetség Feje volt *Bartsai Ákos*. Megkedvelvén ezt a' Nagy
 Vezér: a' Rendeknek kérésére azt ígérte, hogy a' Török
 Császár hadai Erdélyből és Magyar országból ki fognak ta-
 karodni, ha ők magokat e' kövrtkező feltételekre kötelez ik:
 1. Hogy *Bartsai Ákost* *II. Rákótzai György* helyett, Feje-
 delmeknek esmérük, azon méltósághoz illő tekintetben tart-
 ják, és eránta engedelmességgel viseltetnek. 2. Esztendő-
 ként 40 ezer arany adót küldenek Constantinápolyba. 3. A'
 Császárnak ezen háborúra tett költségeinek visszafordítására
 500 ezer tallért fizetnek. 4. *II. Rákótzai Györgyöt* megfog-
 ván, mentül elébb a' *Bartsai Ákos* kezébe adják. A' nagy
 szorultság arra vitte az Erdélyi Rendeket, hogy ezeket a'

feltételeket örömet elfogadták. E' szerint *Bartsai Ákos*, a' Nagy Vezér Követe *Kaputsi Basa* által Erdélybe bévitettvén : a' Segesvári országgyűlésén, a' Fejedelemségbe beállott; a' midőn osztán a' Nagy Vezér parantsolatjából, a' Tatárok pusztítási megszűntek. De ez a' tsendesség nem soká tartott. Mert II. Rákótzai György nem akarván másnak engedni a' Fejedelemséget, 1659, a' Szilágyságon által, fegyveres néppel ment bé Erdélybe *Bartsai Ákos* ellen. Akkor ez, magához nem bízván, Tömösvárra *Szejdi Amhat* Basához folyamodott, és onnét a' Török Császárnak 's a' Nagy Vezérnek ajándékot küldvén, kérte azoknak pártfogását. — Lett is ennek foganatja. Mert a' Császár *IV. Muhamed Szejdi Basának* erősen megparantsolta, hogy késedelem nélkül II. Rákótzai György e'len induljon. Ezen parantsolathoz képest *Szejdi Basa*, 1660. elein, *Szarvas* nevű helységnél a' Keres vizén által jöven, azt tette fel magában, hogy II. Rákótzai Györgyhöz való ragaszkodásokért elsöben is a' Hajdúkon tölti bosszúját. Előre azért levele által arra intette azokat, hogy engedelmességek jeléül, hozzá minden városból előkelő embereiket küldjék, mellyet ha nem tselekednének, a' vepső pusztulást el nem kerülnek. Nem is voltak volna ennek teljesítésétől idegenek. De a' Váradi várbeli Kapitány, *Gyulai Ferentz*, arról öket leverte, azzal bízattván, hogy magát a' Váradi és Kallai hadakkal, és a' szomszéd vármegyék segítő seregeivel hozzájuk kaptsolja, és a' Törökkel szembe száll. Azonban, mind közelebb közelebb jöven *Szejdi Basa*, tsak azon vették észre a' Hajdúk, hogy már a' *Hortobágyhoz* érkezett. Minthogy táborában több volt 25 ezer embernél : *Gyulai Ferentz* véle megmérkézni nem mert; hanem azt javallotta a' Hajdúknak, hogy szellyel oszolván, magoknak és familiájoknak bátorságos helyet keressenek; kik is mindjárt a' következő éjtszakán szekerekre rakodván, házok népevel egyetemben, a' *Potsaji*, *Váradi*, *Szekelyhídi*, *Etsedi*, és *Tokaji* várakba siettek. Más nap, úgymint Aprilis 28kán (1660) *Szejdi Amhat Basa* egész táborával *Szoboszlóra* jött, és onnan mindenfelé prédálókat és gyújtogatókat küldött, a' jobbadán üresen maradt Hajdú városokra. *Szoboszlón* némelyek a' templom kerítését választván menedék helyeknek, ugyan ott leöldöstettek; kiknek fejről a' bőrt lehúzatván *Szejdi Basa*, kitömvé küldötte *Constantzínápolyba*. *Szoboszlóról*, Aprilis 30. napjára *Debretzen* alá jött *Szejdi Basa*, és közel a' *Tóczóhoz*, a' róla úgy nevezett *Basa-halomnál* telepedvén meg, azon helyen tizenegy napig mulatott. Az a' gyanúja lévén, hogy a' Hajdúknak nagy része *Debreczenbe* rejtette el magát : a' várost, és kivált annak *Biráját* és Tanátsát iszonyú bosszúállással fenyegette, tizenhárom kihelyezett karókat készítettvén; azoknak felnyársoltatására. Végre, ezen kegyetlenség, és a' városnak felgyújtása 's elrablása helyett, büntetésül száz ezer tallért kívánt. Melly summát sokaknak megtsigáztatása által kitsikarván : Május 8dikán *Létára* indult. Onnan egyenesen Erdélynek tartott, De minthogy a' *Potsaji* várban lévő őrizet, hadainak hátul marad részét megtámadta, és egynehány emberét le is vágta : megfordult, *Potsaj* alá ment, és a' várat megvévén, va-

lakit benne talált, lenyakasztatta. A' Székelyhidi őrizeten, melly hasonló vakmerőségre vetemedett, magán ugyan boszszúját nem tülthette Szejdi Basa: de a' körül belől lévő rétek, tók, és nádas helyek között lappongó nyomorúlt népen, minekutánna azt felhajháza, annál nagyobb dühösseget követett el. Mert többet négy ezernél, részszerint oda égetett, részszerint a' vizekbe fúlasztott, részszerint pedig fegyver éli által öletett meg. Ezeknek utánna Erdély felé indítván táborát Szejdi Basa, az útjában *Somlyót*, melly a' Báthori 'Sófia birtoka volt, felégette. Kolo'svárhoz közelítvén: II. Rákótzai Györgyöt, felkészült hadaival szembe találta. Ugyan is ez, minekutánna a' telet, és a' tavasznak is egy részét, a' Bartsai Ákos mellett híven megmaradt *Szeben* városának ostromlásában hasztalanul töltötte el: megértvén Szejdi Basának Erdélybe való készülését; hadi népének számát, a' mint hirtelen lehetett, többre nevelte, és *Gyalú vára*, a' *Fenes* nevű falu között táborba szállott. Május 22. napján ütközetre kelvén a' dolog: mind a' két részről egész erővel, és nagy vitézséggel folyt a' viadal. De négyszerre többen lévén a' Törökök, mint a' Magyarok; utóljára ezeknek hátat kellett fordítaniok. II Rákótzai György bíztatni akarván megfutamadott népét; midőn egy árkon akart volna által ugratni: sisakja fejből kiesett. Így osztán meztelen fővel vitézkedvén a' Törökökkel: a' fején négy sebet kapott. Akkor az ütközet helyén tovább nem maradhatván: kotsira tétetett, és a' Nagy Váradi várba vitettetett; hol sebeinek gyógyíthatatlan volta miatt, sok viszontagságokkal küszködött életét, Junius 7. napján, (1660.) 40 esztendő korában, szomorúan végezte. Hült teste, először Székelyhidra, onnan *Etsedre*, végre 1661. *Sáros Patakra* szállítódott, hol a' várbeli templomban, az annya *Lorándfi 'Su'sánna* mellé, (a' ki fia halálát hét hetekkel előzte vala meg) ugyan azon esztendőben, Aprilis 24dik napján temetettet el.

§. 163. Minekelőtte ezek a' változások érték volna Erdélyt: III. Ferdinánd, 1657., Junius 23. napján, az ő ideje előtt kimúlt nagyobbik fia IV. Ferdinánd után költözvén: életben maradt kisebbik fia

I. LEOPOLD, ^{a)}

mindjárt akkor, 1655. lett megkoronáztatásánál fogva, tellyes hatalommal vette által az uralkodást. Az Erdélyi háborúságokban, valamint a' II. Rákótzai György életében, úgy annak halála után is. ^{b)} mind addig semmi részt nem vett, míg a' Török, Nagy Várának, ^{c)} melly akkor

apr 18
12
m 31
73
Vas
jun 6 ~

a' Keresztyénség egyik fő bástyájának tartatott, Erdélynek és Magyar országnak nagy kárával, birtokához jutván, és a' *Bartsai Ákos*on erőt vett Kemény János Fejedelemségének ellene mondván, ^{d)} olyan dolgokat nem tselekedett, mellynél fogva, a' veszélynek Erdélyből Magyar országra való elterjedésétől lehetett tartani.

a) Míg IV. Ferdinánd élt: Egyházi állapotra volt szánva I. Leopold.

b) A' Gyalúti ütközet után, *Szejdi Basa*, Bartsai Ákost, *Szebenből*, hol az a' II. Rákóczy György ostromát jó darab ideig szenvedte vala, kihivatta, és minekutánna Bontzidán együtt tanácsot tartottak: a' Szilágyságon által, mind ketten Magyar országra vették útjokat. De ezt különböző tzelből tselekedték. Bartsai Ákos, kinek a' II. Rákóczy György seibeinek halálos volta, jókor értésére esett, *Szejdi Basát* addig akarta kitudni Erdélyből, míg az a' II. Rákóczy György haláláról bizonyossá nem tevődik: attól tartván, hogy azután Erdélynek a' nyakán marad. Szejdi Basának ellenben az a' gondolkodása lévén, hogy II. Rákóczy György új sereg kiállítása végett vette magát Váradra: azért sietett ki-felé Erdélyből, hogy azt megelőzvé, jókor elnyomhassa. Azonban a' Török udvar, Szejdi Basa' szerentsés előmeneteléről semmit sem tudván, úgy gondolkodott, hogy talán az nem jól járt el a' dologban. Azért a' hadnak folytatását, mint alkalmasabb emberre, *Ali Basára* bízta, ki is *Tömösváron* lévén, a' vezéri hatalmat Szejdi Basától által vette Mihelyt ezt megtudta Bartsai Ákos: kedvét kívánván *Ali Basának* keresni, ahoz *Haller Gábort* követségbe küldötte. De ezt *Ali Basa* kedvetlenül fogadta, sőt le is tartóztatta. Ekkor maga indúlt el Bartsai Ákos. *Tömösváron* innen, *Lippa* és *Jenő* közt találván *Ali Basát*: ő is nem egyebet, hanem hidegséget tapasztalt abban maga eránt. *Ali Basa*, tzelba egyenesen Váradot vette; mellyre különösen azért haragudott, hogy oda most utóbb is II. Rákóczy György bébótsátódott. *Haller Gábornak* tehát, mint a' ki hajdan Váradi Kapitány volt, parantsolja, hogy néki e' várat kerítse kezére. Noha ebben akkor *Haller Gábornak* semmi módja nem volt; mindazáltal, arra semmit nem hajtván *Ali*, lábaira 83 fontnyi vasat tétetett; és azt le sem vétette mind addig, míg a' vár hozzá nem jutott. De *Bartsai Ákosra* is szorosan vigyáztatott, úgy hogy annak a' tábarból vagy egy vagy másfelé távozni éppen nem lehetett. Abban mindazáltal tsakugyau talált módot Bartsai: hogy alatomban a' Váradiaikat *Ali Basának* ellene való meneteléről tudósította. Ekkor mind a' lakosok mind a' deák ifjak közzül, a' kik bátrabbak voltak, a' várba vették magokat. De mindössze is az asszonyokon és gyermekeken kívül, 850nél nem ment

többre a' számok. Így tsekély erő volt az, melly a' Váradí várat igyekezett a' Török ellen megtartani.

- c) *Váradnak* ezen időbeli állapotját illő tudni. Ez a' város, a' Reformáta vallást, melly oda a' Martinúzius György életében bé nem mehetett, kevéssel a' XVI. Század közepe után, 1558. bévette. Mindjárt akkor nevezetes iskola kezdett ottan lenni, mellyben sok derék emberek tanítottak; kik közzül, a' XVI. Század' utolsó feléből, *Károlyi Péternek*, és *Beregszászi Péternek* emlékezetek, kiadott munkáikban is fenn maradt. Az első ugyan is írt: *De controversiis hoc Seculo motis, adversaria*; melly könyv Basileában 1587. jött ki. Vagyon *Szántó István* (Stephanus Arator) nevű híres Magyar Jé'suita ellen írt munkája is, ilyen titulussal: *Defensio Ventilationum contra calumnias Stephani Aratoris Jesuitae*. Az utolsó írt Görög Grammatikát; ezen kívül *Blandrata György* és *Dávid Ferentz* ellen: (*Perspicua explicatio Orthodoxae fidei, de uno vero Deo, Patre, Filio, et Spiritu Sancto. Wittemberg. 1571.*) Bővebb tudósítást vehetni felőlök *Bod Péter Magyar Athénásából*. A' XVII. Század első felében, még nagyobbra nevezkedett a' Váradí iskola; úgy hogy abban a' felsőbb tudományok is, (Theologia, Philosophia, és napkeleti nyelvek) tanítottak. Abban az időben, mikor *Ali Basa* a' vár megszállásához készült, Váradí Professorok voltak: *Martonfalvi György*, és *Püspöki János*. Az elsőnek fizetésére, *I. Rákótzí György* a' Harminczadról, és a' vár jövedelmeiből, rendelt vala' állandó fundust. Az utolsó pedig, részszerint a' város segedelméből, részszerint pedig, magának a' Collegiumnak javaiból tartott. Ugyan is *Lorándfi 'Su'sánna* Fejedelem Aszszony, a' Váradí oskolának 3000 forintot adván: minekutánna ez a' pénz, a' város adakozásából jóval többre nőtt: Váradon alól, a' *Kere'sen* egy négy kővű malom vétetett rajta, valamelly *Brutzkuja* nevű kis faluval együtt. Ebből a' malomból, mellyről való gondoskodás az említett falunak volt kötelességül adva, esztendőnként 1200 zsák lisztet vett be a' Collegium. Volt ezen kívül a' Váradí Ekkle'siának két *Ispotálja*, mellyekben az elnyomorodott szegények közönséges költségen tartattak. Ezeknek szükségéi az Ekkle'sia négy malmainak, és a' Szent Mártoni Hévíznek (most *Felix Bányának* hívattatik) jövedelméből pótolttak ki. De volt mind ezek felett Váradon Könyvnyomtató műhely (*Typographia*) is, mind attól az időtől fogva, mellyben ez a' város reformáltatott. *Tek. Miller Jakab* Ur, in *Fragmentis Veteris Typographiae M. Varadinensis* (melly munka 1803., Pesten jött ki) így ír erről: „Exploratum est, incolas Varadienses, „ut primum dogma Joannis Calvini amplexi sunt, de erigen- „do Typographaeo mutua agitate consilia. Sub annum enim „1557. Praefectus Arcis, totiusque Provinciae Bihariensis „Antonius Nikazo, vel potius Nyakazó, Canonicus Capituli „ex arce, in qua domicilium habebant, exulare jussit, „occupatisque religiosorum virorum monasteriis, piis fun- „dationibus novam faciem indidit. Surrexit quippe continuo „Schola Reformatorum cum Typographaeo, in qua anno „1556. Georgius Sárvári novi dogmatis assecclis Scientias

„Theologicas publice professus est; quod ut longe lateque
 „propagaretur, beneficio typorum varios inter populum dis-
 „seminare libellos, eorundemque impressionem Varadini
 „curare haud intermiserat.“ A' XVII. Században sokkal
 „tökéletesebb nyomtató műhelyt állított fel Váradon a' vár-
 „ban, *Szentzi Kertész Ábrahám*. Ebben, mikor Ali Basa, a'
 „Vár megvételehez készült, az úgy nevezett *Várad* *Biblia*
 „nyomtatódott; mellyre segítséget, ama Fejedelmi emberek,
 „*Aktári Bethlen István*, *II. Rákóczi György*, *Rhédei Ferentz*,
 „*Bartsai Akos*, és a' Várad várbeli Kapitány *Gyulai Ferentz*
 „nyújtottak vala. Az ostrom elkezdődése előtt, egy része a'
 „félben lévő exemplároknak, a' Typographiával együtt Ko-
 „lo'svárra szállítódott: más része pedig a' Várban maradt,
 „melly osztán annak megvétele után elveszett. Így a' *Várad*
 „*Biblia*, mellynek nyomtatása Váradon, 1657. kezdődött vala:
 „1661. Kolo'sváron végződött. — Hogy ez időben a' Várad
 „Ekklesiának népesnek kellett lenni, tsak abból is megtesz-
 „szik, hogy annak három Prédikátori voltak: t. i. a' város-
 „ban, *Nagyari Benedek*, és *Kovácsnai Péter*; a' Várban pe-
 „dig, *Kállai András*. A' Váron kívül lévő magas és tágos
 „Reform. templom, melly a' Vár kapujával általellenben,
 „*Pentekhelye* nevű útszán, tíz oszlopokon állott; a' lakosok-
 „nak a' Várba lett bétakarodása után, az ott lévő házakkal,
 „és más épületekkel együtt, hogy a' közelgető ellenségnek
 „valamelly hasznára ne lehetne, felgyújtatott. Melly szomorú
 „dolgot *Szalárdi János*, (abban az időben, Várad Világi
 „Kanonok) *Magyar Kron. VII. könyvének*, *6dik Részében* így
 „ír le: „Ez égésnek sebességét nézni, oh melly rettenetes
 „vala! de főképen a' *Pentekhelyi* útszai magas házakat, 's
 „város közönséges Egyházát, hol naponként az Istennek
 „tiszteleti, 's az Évangyéliomnak prédikállása bővséges
 „mértékbe kiszolgáltatni szokott vala, melly tíz egész osz-
 „lopokra, 's azon fellyül vonatott nagy öreg gerendákra,
 „igen magas helyazatra épített vala. Mellynek igen tá-
 „gas és széles épületinek kellett lenni, mint a' melly alatt
 „annyi ezer lelkekből álló nagy gyülekezetnek elférni kell
 „vala. Az oszlopokon kívül, napkelet és napnyugot fe-
 „lől, mind két részről, igen hosszú négy négy szal tsa-
 „tornákra, nagy magas helyazatok alatt való fiókjai ki-
 „terjesztetve valának, mellynek épületi mennyi temérdek
 „sok fa, 'sindely, és vas volna, akár ki is megitélheti. —
 „Ere a' tűz a' *Pentekhelyi* útszáról éjtszaka érkezvén,
 „olly rettenetes lángal ég vala, hogy annak sebes lángja,
 „az éjtszakai setétségbe, annál inkább az eget verdekle-
 „ni láttatnék; úgyhogy a' lakosok, az ellenbe való tson-
 „ka bástyáról, és közköfalakról nézven a' nagy romlást,
 „a' rettenetes tűznek sebessége, a' Vár előtt való nagy
 „széles piatzon, 's az Várnak is nagy széles árkán, na-
 „gyon által sűt vala.“ Végre Julius 14., napján, (1660.)
 „Ali Basa, hatvanezer emberrel elérkezett. Miképpen
 „telepítette meg táborát: *Szalárdi János*, a' felhozott he-
 „lyen így írja le: „Aly Passa, d. 14. Julii, délután, tsak
 „estvefelé, minden Asiai 's Europai nagy erejével érkez-
 „vén, hogy (ezt *Szalárdi* gyakran a' *mint hogy* helyett té-

„szí) valamíg az idő béalkonyodnék, a' Várból rájok há:
 „rom bástyáról rettenetes sűrű szakadatlan lövés szórát-
 „nék; az erdő megett *Vásárhely* felé kerülni, nagy tá-
 „volyról kényszerítették vala, merre az előtt való nap
 „Szejdi Passa is takarodott és szállott vala. De mihe-
 „lyen az idő béestveledék; hogy immár a' Városnak kö-
 „rös környül minden állapotját jól tudnák: egyik része
 „a' hadnak, Aly Passával, a' Váron felyül egész az er-
 „dő allyáig, *Szöllös*ig, és a' Körösszélitől fogva, a' Vá-
 „rosnak abban a' felső váron felyül való részében (melly
 „a' sok gyümöltfás, és szőlös kertek miatt, mint az er-
 „dő olyan volna) szállott vala. A' *Szerdár* sátorai *Szöl-*
 „*lősnél* vonattattak fel: de ő maga a' Város sántzán ki-
 „vül, a' Körös mellett, ott lévő part alá szállott, 's a'
 „partban ásatván szálló helyet magának, azt felül egy
 „közép sátorral bévonatván; a' Vár vitatása alatt na-
 „gyobbára abban lakott vala. A' Jantsárság pedig, míg
 „sántzokba áshatnak magokat, mind azon partok megé-
 „a' Körös szélben szállottak vala, hogy ott magokat a'
 „Várbéli lövésektől legjobban óltalmazhatnák. — Hadak:
 „nak másik része, Szejdi Passával, napnyúgot felől, a'
 „Körös két felén; harmadik, *Olaszín* kívül, észak fe-
 „lől, az *ablakos* és *aranyos* nevű gyönyörűséges szőlő he-
 „gyek völgyére, és szőlők egy oldalokra (szálla meg)
 „nagy sok munitiókkal, és tevékkel, hogy azoknak a'
 „sok szép szőlők közt nagy jó életek volna. Azon éjtsza-
 „ka ilyenképen vólt megszállások után, minden felől va-
 „ló rettenetes *Alla Alla* kiáltások alatt, az egész Jantsár-
 „ság a' *Bethlen bástya* alá dél felől *Vadkert Útszára* bé-
 „ültvén, a' sok szörnyű haj borzasztó kiáltások után, a'
 „Várra, majd egy óra alatt szörnyű lövést tettek vala.
 „De onnan belől is ki ő reájok, az honnan lehet vala;
 „*Királyfia* és *Csonka bástyákról*, ágyúkkal, és kézi pus-
 „kákkkal is, annál inkább más nap reggel, *Táborokra*,
 „mind gyümöltfás fák közzé, 's mind valahol sátorok;
 „avagy szállásoknak tsak valami jelensége láttathatnék
 „is (lövöldöztek vala).“ Más nap (Jul. 15.) *Ali Bassa*,
 „Levelet ír a' Várban lévőeknek; irat *Bartsai Akossal* is,
 „szorgalmaztatja mindnyájokat, hogy adják fel a' Várat,
 „mellyet ha jönként tselekesznek, szabadon elbotsáttatván;
 „kinek kinek, jószága, háza, 's öröksége meghagyatik:
 „ellenben ha fegyverrel kéntelenítették a' Várat megven-
 „ni, nyúzatással, 's karóztatással fenyegette annak óltal-
 „mazóit. Ben a' Várban Fővéh emberek ezek vóltak: *Balog*
 „*Máté*, *Rák János*, *Vajai Ibrányi Mihály*, *Belényesi Ferentz*,
 „és a' feljebb említett *Szalárdi János*. Bément vólt abba,
 „*Bóldvai Márton* is, a' Bihar Vármegyei Vice Ispány: de
 „két nappal az előtt, a' Tokajnál táborozó *Palatinus Ves-*
 „*selenyi Ferentz*hez, Császári segítség kérés végett, kül-
 „dödvén: ekkor nem vólt jelen. A' ben lévő Vitézljő nép,
 „a' Töröknek sem ígéretere, sem fenyegetésére nem hajt-
 „ván, magát keményen tartotta, és a' Várat emberül óltal-
 „mazta; úgyhogy már a' Törökség, látván hogy nem
 „bóldogul, zúgolódni kezdett. De minekutánna, a' Vár

Sinay, et al quaedam auctora

árkában lévő víz, valamely rab aszszony útasítása szerint (a' ki hajdan Bethlen Gábor idejében, ben a' Várban szolgáloskodván, a' Bethlen Bástyája építetésekor látta volt, melly helyen bortsátódott ki a' víz a' Vár árkából) a' *Petzébe* vevődött: a' kevés számra (ugymint négyszázra) olvadt fegyveres nép, lehetetlennek ítélvén a' Vár megtartását; arra határozta magát, hogy azt jó móddal feladja. Azért Augustus 27., napján (1660) *Ali Basa* eleibe e' következő feltételeket terjesztette: hogy Váradon kívül más Várak, Városok, és Faluk, Erdélytől el ne vétessenek, és a' várbeliek, házaikat, és minden javaikat, az Erdélyi Törvények szerint bírassák; a' Várban lévők három vagy négy napig ott maradhassanak; a' végre, hogy magokat renbe szedjék; azután pedig *Ali Basa* által elegendő szekerek állittassanak elő javaik alá. Magok pedig fegyveresen kijöven a' Várból, semmi kissebbséggel, gyalázattal ne illetessenek, sőt minden tselédjeikkel együtt, szabadon és bántódás nélkül, elbortsáttatván, bátorságos állapottal el is kísértessenek. 's a' t. Mind ezen feltételeket örömezt el'ogadta *Ali Basa*: de a' négy napot meg nem várta, hanem azt kívánta, hogy mindjárt más nap (Augustus 28.) hagyja ott a' Várat az őrizet. Mel ynek kevés volta osztán a' Váron kívül szemébe tűnvén; benne elszörnyűködést okozott. A' Törökség pedig, az őrizettől megüresedett Várba bérohánván, abban mindent feldúlt, és felprédált; *Szent Iásznak* értzből öntött lovas kését. más Magyar Királyoknak álló képeivel együtt, öszvetörte. 's a' t. Azomban a' Várból kijött nép, a' Török Tábor szélénél, a' *Iüspöki* alatt lévő térségen telepedvén meg; ott egy éjtszakát, a' Török hitszegéstől való félelem miatt, nagy nyughatatlanság között húzott ki. De *Ali Basa*, tsakugyan megállotta szavát. Mert, más napra (Aug. 29) kétszáz szekeret állittatván ki, azon népet, kísérőket is rendelvén melléje, *Debreczenbe* bészállittatta. Ezzel az alkalmatossággal, a' *Várad* tanuló *Ifjúságnak* is az a' része, melly a' Vár őltalmazásában el nem hullott, *Martónfalvi György* Professornal együtt *Debreczenbe* jött. És itt kezdődött a' *Debreczeni Oskolának* nevelkedése, melly osztán annak *Collegium* nevet szerzett.

- d) Megvétetvén a' Várad Vár: *Burtsai Ákos* szabadon bortsáttatott, és Erdélybe küldtetett. Nem tartván többé afféle veszedelmektől, a' minéműeket eddig látott: hanem inkább állandó tsendességet reménylven: *Doboka* Vármegyei Fő Ispány, *Lóssontzi Bánffy Nigmond* leányát feleségül választotta, és azzal víg lakadalom között egybe költ. De reménységében megsalatkozott. Mert tsak hamar vetélkedő társa támadván: Fejedelemségében megháborítódott. Ez a' vetélkedő társ volt *Kemény János*, ki a' Tatár Országi fogságból megszabadulván, minthogy többé a' II. Rákóczy György dolgába avatkozni nem kívánt: Magyar Orzágnak a' Császár hatalma alatt lévő részében állapotott meg, és a' *Palatinus Vesselényi* Fe-

rentz hugát vévén-el, eddig az ideig, hol annak jószágaiiban, hol pedig a' magáéban, nevezetesen *Aranyos Medgyesen*, Szathmár Vármegyében, tartózkodott. Arra, hogy Bartsai Ákos ellen felkeljen, azoktól az Erdélyi Nemesektől vétetett, kik a' minapában, II. Rákótzai Györgynek lévén követői, a' Töröktől és Bartsai Ákostól való féltekben, Magyar Országra bujdostak vala. De ösztönözték őtet arra a' Székelyek is, úgy gondolkodván, hogy ha Bartsai Ákos leszsz a' Fejedelem, soha ök azoktól a' terhek-től, mellyeket a' Török vetett reájok, meg nem szabadulhatnak. Ellenben Kemény János felől oly reménységgel voltak, hogy az, a' Sógorának, Vesselényi Ferentznek közben járása által, segítséget nyervén a' Császártól, a' Török iga alól egész Erdélyt kivetheti. Sereget gyűjtven tehát *Kemény János*: Erdély felé indul, és a' határ szélén, Bartsainak *Nánási* nevű Hadnagyát, a' ki 200 lovassal vígyázatra állítódott voltki, elfogja. Bémenvén azután Erdélybe: hogy valami szint adjon felkelésének, *Manifestumot* botsát ki, és abban Bartsai Ákost azzal vádolja, hogy néki sok bosszút tett, el akarván tőle vétetni Erdélyben lévő jószágait. Azonban úgy nyilatkoztatta ki magát, mintha ő nem a' Fejedelemségre vágya: hanem Erdélyben a' tsendességet, és a' közönséges bátorságot kívánná vizzszá szerezni. A' Fejedelem seregén, mellyet annak öttse *Bartsai Gáspár* vezérlett, minthogy készületlen volt, hamar győzedelmet vett *Kemény János*: a' midőn osztán *Bartsai Ákos*, a' Görvényi várban, mintegy bézárvá tartatott. Végre, midőn együtt való beszélgetésre a' Várból kihívattatott volna: addig sarkalta őtet *Kemény János*, hogy utóljára magát nem tsak arra kötelezte, hogy ő sem a' Töröktől, sem mástól segítséget nem kér: hanem arra is, hogy feloldván az ország Rendeit a' néki tett esküvés alól, valamit azok a' közelebb tartandó ország gyűlésen fognak végezni, elfogadni. Az 1661. esztendő elein tehát *Szász Régenbe* egybe gyűlvén az Erdélyi Rendei, és látván magának *Bartsai Ákosnak* leveléből, hogy a' Fejedelemségről lemondott, és őket az esküvés alól feloldozta; azonban félvén *Kemény Jánostól*, és a' mellette lévő Székelyektől; a' *Bartsai Ákos* változó eszéhez pedig nem bízván: úgy itélték, hogy szükség élni azzal a' szabadsággal, a' mellyet maga *Bartsai Ákos* engedett nékiek. Azért, minden késedelem nélkül, *Kemény Jánost* Fejedelemnek választják, *Bartsai Ákosnak* pedig, hogy méltóságához képest illendően élhetne, jószágokat rendeltek. Ez idő után *Bartsai Ákos* a' *Görvényi Várban*, tsak úgy élt, mint magános ember. Azonban olyan hír futamodván, hogy *Bartsai Ákos* a' Töröktől segítséget kért: *Kemény János* azt kívánta tőle, hogy a' *Görvényi Várba* az ő őrizetét botsássa be. Ezt *Bartsai Ákos* megengedte, vagy azért, mert ügyében nagyon bízott, vagy azért, mert előre nem nézett, és semmi gonoszt nem gyanított. E' meglévén: többre ment *Kemény János*. Mert már azt is kívánta, hogy *Bartsai Ákos*, a' mellette lévő gyalog katonaságot botsássa el, minthogy arra, mint magános embernek, nem volna szüksége. A' szegény *Bartsai* ezt is meg-

tselekeszi. Így, nyilván ugyan még, fogollyá nem lett: de minden mozdulása szemmel tartódott. Végre a' fogság is megtörtént rajta. Mert feleségétől elrekesztetvén, szoros áristomba tétetett. Bartsai Ákosnak a' Fejedelemségről lett lemondását megtudván a' Török Udvar; egynehány ízben izent Kemény Jánosnak, hogy a' fiát kezesnek küldvén. menjen Tömösvárra: és ott Ali Basától a' Fejedelemség jeleit vegye által. Kemény János, a' fiának kezesül való küldéséről hallgatott, hanem azt ígérte, hogy ha a' Török udvar az Erdélyre vetett adót elengedi, és arról levelet ad: kész lesz elmenni Tömösvárra. Ez a' válasz tellyességgel nem tetszett a' Török udvarnak. Azért a' Budai Basához, *Ismaelhez* mindjárt parantsolat küldődött, hogy derekas sereggel menjen Erdélybe, Kemény Jánost hajtsa ki, és Bartsai Ákost elvesztett méltóságába helyeztesse vis za. E' parantsolathoz tartván magát *Ismael*. Junius havában, 1661., Erdélybe bé ment. Ugyan oda Tömösvárról, *Ali Basát* még nagyobb erővel várta maga után. Látván tehát Kemény János; hogy ő maga két hatalmas Török seregnek soha meg nem felelhet: ótalomért I. Leopoldhoz folyamodott. Azonban, hogy a' már benn lévő Török sereg, Bartsai Ákost a' fogságból ki ne szabadíthassa: ennek vesztit magában meghatározta. Azért udvari emberei közzül *Kövér Ferentzel*, hadi Tisztjei közzül pedig, *Várad* Jánost, egy tsoport katonasággal, *Görgénybe* küldi. Ezek *Bartsai Ákost*, mintha ugyan a' Török elől, távolabblévő erősségbe, *Kövár*ra akarának vinni, kötözve szekérre teszik, és útnak indítják. Midőn *Répa* nevű helységhez értek volna: bizonyos emberek, kik előre lesbe voltak állítva, rárohantak, és keserves sírások közt való rimázkodásra semmit nem hajtván; méltatlanul megölték. Holt teste gyalázatosan egy árokba vetetvén, a' *Répai* parasztoktól, alacsony sorshoz illő módon temettetett el. Bartsai Ákos szelíd és kegyes embernek íratik. A' Fejedelemséget is nem nagyra vágyásból, hanem a' Töröktől való félelemből vállalta fel; más időben, és más környúlállások között, meglehet, hasznára lett volna Erdélynek. A' vallás eránt való büzgőségének nyilvánvaló jeleül szolgál az, hogy midőn a' Várad Biblia nyomtatása Kolo'sváron, a' papiros nem léte miatt megakadt: ezen akadály az ő segedelme által hárítódott el; úgy hogy azon betses kiadásnak tökéletességre lett menetelet, nem másnak, hanem néki kell tulajdonítani. Mint tudomány szerető ember, a' *Bonfinius Historiáját* nagy szorgalmatossággal olvasta, abból a' nevezetesebb dolgokat kijegyezte, magyarra fordította, olly szándékkal lévén, hogy ezen munkáját, ha az ország letsendesedik, világ eleibe botsássa. De ettől, szomorú kimenetele miatt, elesett.

Azonban a' Budai Basa *Ismael*, fegyverrel és tüzzel pusztította Erdélyt. Ali Basa is már számos Törökséggel, és Butsáki Tatársággal megérkezett; és, mivel megértette, hogy *Kemény János* Gyulafejérvár tájékán táboroz, útját arra vette. De Kemény János ezt megtudván, magát Erdélyből vissza húzta, és *Bonczidán* által Máramarosba jövéen, *Huszt* alatt állapotodott meg. Ekkor Ali Basa a' Butsáki Ta-

tárokat utánna küldötte, de azok eltévesztvén az utat, és Nagy Bányához vetődvén, néki nyomába nem akadhattak. A' helyett tehát, hogy Kemény Jánoson boszszújukat tölthették volna, Szathmár vidékét rabolták el, Maga Ali Basa is, utánna indulván Kemény Jánosnak, Nagy Bányáig jött: de nem reménylvén, hogy Kemény Jánost, ki már akkor Tokaj körül járt, utól érhesse: visszatért; és tsak arról gondolkodott, kit tégyen Fejedelemmé Erdélyben. A' Szászoknak nála megjelent Követeitől tehát tudakozódván: midőn ezek *Apafi Mihályról* tettek volna említést, ki a' Tatárfogságból kevéssel az előtt szabadulván ki *Ebesfalván* lévő Kastélyában, tsendességben élt: kapott rajta Ali Basa, és érte mindjárt elküldött. *Apafi Mihály* effeléről álmodni sem tudván; midőn a' Török táborba hívatott, nagyon megrémült. A' Felesége, ki akkor éppen szüléshez közelített, még inkább megháborodott Kéntelen lévén engedni a' parantsolatnak: nagy félelmek között, az ő kísérésére rendelt Törökökkel elindúl, Alig ment ki az Ebesfalvi határból, mikor egy lovás ember utánna nyargalván, azt vitte néki hírül, hogy a' felesége fiat szült. Ő ezen, nem tudta, örüljön-e vagy szomorkodjon? Ellenben a' Törökök, mint jó jeltől, azt hozták ki: hogy bizonyosan szerentség fog lenni. A' Török táborba bémenvén, nagy tisztességgel fogadtatott, és a' számára készített sátorba vezetődvén: mellé Jantsár strá'sák rendeltettek. Az alatt, míg ezek estek: I. Leopold Császár, a' Kemény János kérését meghallgatván, segítségére, jól felkészült hadakkal, Generális *Montecuculit* küldötte. Kemény János tehát *Majtinnál* egyesülvén *Montecuculival*: Erdély felé vette útját, és azt nagy reménységgel folytatván, Kolo'svárra igyekezett. Ezt megértvén *Ali Basa*: kezdett *Apafi Mihálynak* a' Fejedelemségbe való beállításával sietni. Ezt mindazáltal úgy szeretete vinni; hogy a' Rendek szabad választásbeli jussát elvenni ne láttatnék. Azért némelly Fő Nemeseket, a' Szász Városok Követeivel együtt, egybe híván: azoknak szabadságában hagyta, hogy a' kiben leginkább megnyúgosznak, válaszszaak Fejedelmeknek; egyszersmind ígérte, hogy ő annak méltóságát, a' Hatalmas Császár, nevében, azonnal megerősíti. Azok néki kedvét kívánván tölteni: voksaikat *Apafi Mihályra* adták: a' midőn osztán ez, a' Fejedelemség Jeleivel is felékesítettett. Külömben, ha akkor a' Császári sereg, Erdélyben nem lett volna: némelly Historikusoknak vélekedése szerint, alig ha örökre vége nem szakadt volna az Erdélyi Fejedelemségnek. Azomban *Montecuculi*, *Sombornál* lett megállapodása alatt, némelly fogjoktól, a' kik történetből kezébe estek, megtudja, hogy az *Ali Basa* tábora négyszerte több, mint az övé. Ez okra nézve, a' tovább való meneteltől, minden kedve elesett. Ki is nyilatkoztatta Kemény: Jánosnak, hogy ő olly számos ellenség ellen, a' Császári sereget nem fogja szerentséltetni. Nem tetszett ez *Kemény Jánosnak* de *Montecuculit*, minden beszédével is, tsak annyira ve-

hette, hogy Kolo'sváron ezer emberből álló őrizetet hagyott. Maga pedig, többi népével együtt, Magyar Országra visszatért: kit osztán Kemény Jánosnak szomorúan kellett követni. Ennek hallására nagyon megörült *Ali Basa*. Most tehát már egész Erdélyt, különösen pedig a' Csíki Székelyeket, kik legállhatatosabban viselték magokat Kemény János mellett, tüzzel vassal hajtottá az *Apafi Mihály* eránt való engedelmességre. Kemény János ugyan segítségül kívánván lenni a' Csíkieknek, ismét Erdélybe termett. De már ez késő volt. Mert mire ő a' Csíkiekhez ért, azok nem tsak meghódoltáltak, hanem meg is büntetődtek. Így tehát kénytelen lévén visszatérni Magyar Országra, Szathmár Vármegyének Máramaros felől való szélén *Bikszád* nevű helységben telepedett meg; fogadott hadait pedig, téli kvártélyra Debreczenbe szállította. *Ali Basa* is látván a' télnek közelgetését; táborának nagyobb részével Tömösvárra visszatért, kétezer főből álló Török őrizetet, és egynéhány tsoport Oláhságot hagyván, *Ibrahim* nevű *Basa* alatt, az *Apafi Mihály* óltalmazására.

§. 161. *Kemény Jánosnak* 1662. szerentsétlen halála törtévényén: a) I. Leopold, noha Erdélyben azokat a' várakat, mellyekbe Kemény János Császári őrizeteket vitt vala, keze között megtarthatta volna: kedvezni akarván a' Keresztyén vérnek, minthogy már a' feljebb való háborúkban százezer embernél több veszett el: *Apafi Mihály*nak kérésére, 1663., említett őrizeteit, minden Erdélyi várakból kivitette.

a) Az *Ali Basa* eltávozását megtudván *Kemény János*, noha tanácsosi ellenkezőt javallottak, arra határozta magát, hogy a' miben már kétszer szerentsétlen volt; most újra harmadszor is próbát téssen. Midőn már verte volna a' készülőt: *Apafi Mihály*, és az Erdélyi Rendek írtak néki, és kérték hogy a' hatalmas Török Nemzetet ne ingerelje tovább Erdély ellen: mert úgy ennek végső romlásra, és pusztulásra kell jutni. — Azomban bizonyossá tették ötöt nem tsak a' felől, hogy Erdélyi Jóságainak bírásában semmi megháborítást nem fog szenvedni: hanem arról is, hogy ha a' Török Udvarf maga eránt megengeszteli, a' Rendek az ő eránta való engedelmességre visszatérnek. De mind ezeket jó formán meg sem hallgatta *Kemény János*: hanem, 1662., az elein, Januárus 13., Erdélybe bémenvén, ahoz készült, hogy *Apafi Mihályt* Segesvárratt, bézárja, és ostromolja. Ez megszorúlván, Tömösvárra *Ali Basához* küldött, és attól, mentül elébb való segítséget kért. *Ali*

Basa néki Jenőből *Kutzuk Mehemet Basát* rendelte általmazására, a' ki vakmerő, és gyermekkortól fogva példához és ragadozáshoz szokott ember lévén, nem többet, hanem kétezer főből álló válogatott lovasságot vett vala maga mellé, és, azzal indult *Apafi Mihálynak* segítségére. *Kemény Jánosnak* minden inyekezetét arra kell vala fordítani, hogy *Kutzuk Mehemet Basát*, ne engedte volna hémenni *Segesvárra*. De ő azt nem tselekedte. Így osztán tsak azon vette észre, hogy az, *Januáriu*s 22., nagy örömkialtások és ágyú lövések között botsátódott bé *Segesvárra*. *Kutzuk Bassa* semmit nem akartván késni; minden dévánkozás nélkül ahoz készült, hogy *Kemény Jánost*, a' ki akkor *Nagy Szőlősnél* táborozott, minél előbb megtámadja. Más nap (*Januárius* 23., 1662) rajta is ment. Esett ez déltájban; midőn a' *Kemény János* *Katonái*, szinte ebédhez akartak volna fogni. Észre vévén *Kemény János* a' *Török* jelenlétét: hirtelen jelt fúvat a' hartzra, és a' mint hevenyében lehetett, katonáit hadirenbe állítja. De nagy része azoknak elszéledve lévén, elő nem állhatott. Maga *Kemény János*, a' *Magyarokkal*, a' tábor közepén, a' *Német* és *Horvát* hadak pedig annak két szárnyain állván; midőn *Kutzuk Bassa* egyenesen a' *Fejedelemnek*, és a' körülte lévő *Magyaroknak* tartott, és azokat nyomta volna: ezek zűrzavarba hozódván, megszaladtak. Annak látására, a' *Németek* és *Horvátok* is futásnak eredtek. *Kemény János* is tsupán a' futásban kereshetvén szabadulást: midőn lova a' kemény nyargalás közben elesett volna: a' nagy zűrzavarban öszvetapodtatott. Holt teste egy ideig nem keresődvén, azután soha meg nem találtatott. Így *Kutzuk Mehemet Basa Nagy Szőlő*s alól győzedelmesen tért vissza *Apafi Mihályhoz* *Segesvárra*. A' vitéz de szerentsétlen *Kemény János* *Históriáját*, a' *XVI.*, *Század* végén szép *Magyar* versekben írta meg *Gömör Vármegyei Vice Ispány*, *Gyöngyösi István*, kinek munkája mindenkor remek marad a' *Magyar Poésisben*. Vesd egybe *Joh. Bethlen Rer. Transylv. Libr. III. Sect. 18—23.*

§. 165. Míg *Erdély Fejedelmeinek* gyakorta való változása között, az utolsó romlástól félt: *Magyar ország* minden jót reménylett *I. Leopold* alatt. Az 1659beli *Po'soni Diéta*, sok rendetlenséget eligazított: és jóra hozott. Másik esztendőben, *Szathmár*, *Tokaj*, *Kálló*, *Etsed*, és *Onad*, *II. Rákótzai György özvegye Báthori 'Sófia* általadásából, *I. Leopold* hatalma alá tértek. A' *Nagy Váradi várnak* *Török* kézre lett jutásából, *Magyar országra* következő veszélynek elhárítása tevédvén tzeljául az 1666. tattatott *Po'soni*

Diétának : midőn az Augustai és Helvetziai vallás-tételt követőknek panaszszai fel nem vevődtek volna : azok, elsőben a' gyűlésekről elmaradtak ; azután pedig keseregve haza oszlottak. a) Mitsoda sérelmeknek érzése volt az, a' mi őket ennyire tudta vinni ; elő adja az az esedezés, mellyet azon Diéta alatt I. Leopoldnak, *Draskótzsi György* és több Küldöttjeik által, bényújtottak. b) Folytatódta mindazáltal azután is az ülések, és az azokban hozott végzések 55 tziikkelyekbe foglalódván, I. Leopold által, September 19. napján megerősítettek. c)

a) Lásd *Georg. Pray Historia Reg. Hung. Stirp. Austr.* pag. 263. 265 Kezdődött az 1662. béli Diéta Majus 1. napján : az Evangelicus Rendeknek eloszlása pedig esett September 2.,

b) Megvan ez az esedezés *Hist. Diplom. de Stat. Relig. Evang. in Hung. in Appendice* pag. 103—123. Mellyben közönségesen, az 1659., fogva elvett Templomaiknak visszaadattatását kérték : különösen pedig az Özvegy Báthori 'Sófiára, és annak fiára Rákótzsi Ferentzre panaszolkodtak az Evangelicus Rendek. Ugyanis, a' II. Rákótzsi György Fejedelem halála után, a' Római Catholica Hitre térvén a' Fejedelem Aszszony, és annak fia Rákótzsi Ferentz : feles jószágaikban, nevezetesen Sáros Patakon, az Ekklé'sia' és Oskola' jövedelmeit, mellyeket részszerint *Perényi Gábor*, részszerint Sáros Pataknak Örököse, *Lorándfi 'Su'sanna*, I. Rákótzsi Györgynek adtak, és rendeltek vala, elfogták, és többé ki nem adták. Panaszolkodtak az Ország Birája *Nádasdi Ferentz* ellen is, a' ki, minekutánna a' Palatinus Eszterházi Miklós leányával lett egybekelésekor a' Protestáns Vallást elhagyta : annak követői eránt, szélessen kiterjedt Magyar Országí jószágaiban, keménységgel viseltetett. A' több Fő személlyeket, kiktől magokat megbántattaknak tartották, a' Vármegyék szerint laistromba véve, lásd *Fő Tiszt. Katona István Úrnál, Hist. Critic. Regn. Hung. Tom. XIV. Ord. XXXIII.* pag. 316. sequ. hol az említett Esedezés, a' ráadott Felelettel együtt, summásan előadódik.

c) Ezen a' Diétán, a' Török terjeszkedésének meggátolásáról lévén tanátskozás : némelleyek a' Magyarok közül, kikeltek *Montecuculi* ellen, erősen vádolván, hogy Erdély veszedelmének, és a' Kemény János szeretsétlenségének ő az oka : minthogy a' feljebb való (1661.) esz-

tendőben, derék, és jól felkészült hadaival, Erdélyben a' Töröknek neki nem ment: hanem azon Tartományt vesztibe hagyván, magát Magyar Országra visszahúztta. Melly vádra, kiadott írásában, keményen felelvén Montecuculi: midőn a' Magyarokat, tsak némellyeket vévén ki közzülök, a' táborozások helyes megítélésére, elégtelen Bíráknak állította volna: egy ezek közzül (kit közönségesen *Zrínyi Miklósnak* hittek lenni) olly pennához nyúlt, melly a' Montecuculiénál még élesebben fogott. Ugyanis Montecuculinak Erdélyi táborozását nevettségre tette ki, egyszersmind a' Fő Hadi Tisztek közzül egynehányat, ajánlott néki a' végre, hogy a' rágalmazást kardal is megtáfolják. Lásd erről *Franc. Kazy Hist. Reg. Hung. Libr. VIII. pag. 256.* a' kinek a' többek közzül ezek a' szavai: „Unum aliquem (Nicolaum Zrínyium vulgo credebant) labes militari nationi inusta sic affecit, ut statim stringeret stylum, plures militum Praefectos Hungaros Montecuculo offerret, qui ense obtrectationem refellant.“ Ugyan ezen időben készítette *Zrínyi Miklós*, ama Magyar nyelven lévő nevezetes munkáját: *Ne bánts. Symbolum III. D. Comitis Nicolai Zrínyi*, mellyet idővel 1795. Gróf *Forgáts Simon* hotsátott Várágra. Ebben arról ad regulákat, miképen kelljen a' Magyarok közt a' Hadifenyítéket olly lábra állítani, hogy maga ez a' Nemzet a' Töröknek megfelelhessen, és azt Magyar Országról kihajthassa. Megláthatni annak velejét *Tiszt. Pálma Károlynál, Notit Rerum Hung. Tom. III. pag. 317. sequ.* Vagyon ennek a' Magyar Vitéznek más munkája is, mellyet jóval előbb készített, és Bétsben 1651., ki is adott, illyen név alatt: *Adriai Tengernek Sirenája, Gróf Zrínyi Miklós.* Ebben az 1666., *Szigeth* alatt elesett *Zrínyi Miklós* Históriaját írta le, igen eleven képzelődésekkel.

§. 166. Hogy a' Töröktől való félelem nem volt hijába való: az 1663. esztendő megbizonyította. Mert noha I. Leopold, három rendbeli Követei által, a) sürgette a' békességekötést: a' dolog kimenetele tsak a' lett, hogy a' Nagy Vezér, minekntánna hol biztatással, hol kifogásokkal húzván az időt, elegendő számú sereget gyűjtött öszve; Magyar országra indúlt, és már Julius elein: 150 ezer emberrel *Eszéknél*, Augustus 13. pedig *Érsekújvár* alatt táborozott. E' várba Montecuculi, előre, negyedfélezer főből álló katonasággal, *Forgáts Ádámot* küldötte vala. Nem is mulatott el semmit ez a' vitéz annak oltalmazására: de a' sokkal nagyobb erőnek megfelelni

lehetetlen volt. Így Érsekújvár September 25. 1663., feladás által Török kézre jutott: *Forgáts Ádám* pedig, megmaradt népével együtt békével elbotsáttatván, némellyek vádjára, Komáromban, több tiszti társaival együtt fogságra vettetett. De kevés idő múlva, minthogy ártatlansága világosságra jött, kiszabadúlt. ^{b)}

a) Ezek voltak *Perez*, Bárá *Goez* (*Goezius*), és *Reninger* vagy *Renninger*.

b) *Franc. Kazaj Libr. VIII. pag. 273.*

§. 167. Más felől a' Töröknek nem kevés kárt és alkalmatlanságot okoztak, az I. Leopold birtokinak pedig nagy oltalmára voltak, a' két testvér Zrínyiek ^{a)} *Zrínyi Miklós*, a' Horváth országi Bán, a' Mura vizén lévő hídnak oltalmazására, a' Dráva és Mura egybefolyásánál, még 1661., nagy hirtelenséggel várat építtetett, melyet a' maga nevérol *Zerin Várának*, vagy *Serévnárnak* (*Neozrinium*) ^{b)} nevezett. Ez a' Törökök szemében olly nagy szálka volt; hogy a' Nagy Vezér Kiuperli, a' Kani'sai Basát tsupán azért fojtatta meg, mivel annak építését meg nem akadályoztatta. A' két Zrínyiek úgy egyeztek meg, hogy ezt a' várat utolsó lehelletekig ne hagyják, és míg egyik benn a' várat őrzi, a' másik kinn a' mezőn vitézkedjék. Innen való kiütéseivel azután, sok bosszút tett Zrínyi Miklós a' Törököknek; nevezetesen 1663. tíz ezer főből álló Törökség vévén körül *Serévnárát*, azt a' Kani'sai várba futtatta, ezeret belőle részszerint levágván, részszerint a' Mura vizébe fulasztván. ^{c)} Hasonló vitézséggel kívánta volna Zrínyi Miklós *Érsekújvárát* megtartani. Sürgette is Montecuculit, mint minden császári hadak fő vezérét, hogy adjon mellé 50 ezer katonaságot, és ő megmutatja, hogy a' Nagy Vezért elveri

Érsekújvár alól. De azt meg nem nyerhette Montecuculitól. ^{a)} Nem reménylhetvén azért Zrínyi Miklós, hogy a' nagy Török táborral meghartzolhasson: mind ő, mind az öttse *Zrínyi Péter*, apró tsatázások által vesztegették a' Törököt. ^{e)}

a) *Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter.*

b) Így azért nevezte, hogy a' Horváth Országban lévő *Zrintól* (mellytől vette nevezetét a' Zrínyi Familia) megkülömböztetődnek. Esett Szala Vármegyének Horvát Ország felől való szélin.

c) *Francisci Kazy Libr. VIII. pag. 266.*

d) Lásd *Kazy Libr. VIII. pag. 171.*

e) Lásd ezeknek bővebb leírását. Fő Tiszt, *Katona István Úr Hist. Critic Tom. XXXIII. pag. 451—437.*

§. 168. A' Nagy Vezér *Érsekújvár* után, *Nyit-rát* és *Lévát* is megvévén: minekutánna az *Érsekújvár* romladozásit helyre hozatta; elindult, és az útjában *Nógrádot* elfoglalván, téli kvártélyba *Nandor-Fejérvárra* vissza tért. Jól esett ez I. Leopoldra nézve. Mert a' következő télen, (1664.) mind a' külső segítő hadak, melyekről idejébe gondoskodott, Frantzia országból, a' Német birodalomból, és Svétziából megérkeztek: mind Magyar országon derekas sereg állítódott ki. *Zrínyi Miklós* azonban nem hevervén, hogy a' Nagy Vezér visszajövetelét nehezebbé tenné: az *Eszéki* hídát megégette; *Babótsa* várát megvette, *Kani'sát* pedig megszállotta. Melly utolsó szándékában tsupán a' Nagy Vezérnek Májusban lett érkezése gátolta meg.

§. 169. A' Nagy Vezér, *Zerinvárt*, Julius elein ostrom alá vévén, keményen vívta. Azon hónap közepére, a' Császár parantsolatjából, Bétsből *Montecuculi* is oda érkezett. De a' Zrínyi Miklós eránt való irígységből, (a' mint írják) a' vár megtartására nem hogy valamit tsinált volna, hanem inkább azt, minekutánna Julius elein, a'

benn lévő őrizetnek, a' kijövetelre parantsolatot adott, magának Zrínyi Miklósnak szeme láttára felgyújtatta; és egész táborát, melly addig is, a' Töröknek minden igyekezetét, tsak öszvedugott kézzel nézte, Magyar országnak beljebb eső részeibe vezette. Ez a' tselekedett olly nehezen esett Zrínyi Miklósnak: hogy attól fogva soha *Montecuculira* jó szemmel nem nézett, sőt azt, a' több vezérek előtt, nyilván båtortalansággal vádolta. De Montecuculi sem mulatott el semmit, hogy *Zrínyi Miklósnak* a' felséges udvar előtt való nagy tekintetét, a) mellyet a' Török ellen eleitől kimutatott vitézségével szerzett, alább szállítsa. Mellyből osztán ennek nagy megszomrodása következett.

a) *Zrínyi Miklóst* kévéssel az előtt I. Leopold Császár *Római Szent Birodalombéli Hertzeggé* akarta tenni: még pedig úgy, hogy az a' Méltóság a' Zrínyi Familiánál megmaradjon. De ő megelekedvén szorsával, feljebb emelkedni nem kívánt. A' Római Pápa VII. Sándor nagy dítséretekkel írt levelével, a' Spanyol Király IV. Filip pedig, az Arany Gyapjas Vitézi Rendel tisztelte meg őtet. Lásd mind ezekről Fő Tiszt. Katona István Úr *Hist. Critic. Hung. Tom. XXXIII. pag. 512.* és Palma *Notit. Rer. Hung. Part III. pag. 317.*

§. 170. *Montecuculi*, a) hírének 's nevének, *Zerinvára* meg nem tartása miatt, lett metsorbúlását, ugyan azon (1664.) esztendőben szerentsésen helyre hozta. Mert midőn már szinte attól kell vala tartani, hogy a' Török egész Magyar országon erőt vesz. *Szent Gróthnál* (ad S. Gotthardum) Vas vármegyében, a' Nagy Vezér táborán tökéletesen győzedelmeskedett. b)

a) Nemzetségére nézve Olasz volt. Született Modenában, 1608.

b) Lásd a' Szent Gróthi győzedelemnek bővebb leírását *Steph. Katona Hist. Crit. T. XXXIII. pag. 518—536.*

§. 171. Ebből a' győzedelemből, olly reménységet vettek a' Magyar Rendei, hogy ha a' had

tovább is folytatódik: a' Török egész Magyar országból kiszorítódhatik. De I. Leopold, noha illy szerentsés volt, tovább nem akarta folytatni a' háborút, hanem kilentz nappal a' győzelem után, úgymint Augustus 10kén *Vasváron*, Gróf *Lesley* által békességet kötött a' Törökkel; illyen feltételek alatt: hogy a' békeség húsz esztendeig tartson: mind *Várad*, mind *Érsekújvár* a' Töröknél maradjon, a' *Székelyhídi* vár pedig, hogy az ellenkezésre okot ne adjon, lerontassék. Ezen *Vasvári* békeségnek megkötötése után mindenfelé parantsolat küldődött a' hadi Vezérekhez, a' kik a' Török ellen viaskodtak, hogy szünjenek meg, és tegyék le a' fegyvert. Ez a' parantsolat ment *Zrínyi Miklóshoz* is, a' ki éppen akkor *Érsekújvárnak* a' Töröktől való visszavételén igyekezett. Vévén a' parantsolatot, Magyar és Horváth seregeit elbotsátotta, és szokott lakhelyére, *Csáktornyára* (Szala vármegyébe) visszament. Nehezen esett néki a' *Vasvári békességnek* olly hirtelen lett megkötötése, azt állítván, hogy azt a' Török ellen való jó alkalmatosságot nem kellett volna elbotsátani. De nehezen esett az, több Főembereknek is az országban: abból az okból is, mivel az eránt a' Magyarok meg nem kérdődtek. Illyenek voltak: a' Palatinus *Vesselényi Ferentz*, a' Carlstadti Commendáns, *Prinyi Péter*, és mások, kiknek békételensége utóljára annyira nevedett: hogy alattomban a' fegyverre való kelésről kezdtek gondolkodni. De annak módja felől nem voltak egy értelemben, *Zrínyi Miklós* azt javallotta, hogy segítségért a' Frantzia Királyhoz XIV. Lajoshoz kell folyamodni; mások pedig inkább a' Török segítséggel kívántak élni. A' Palatinus előtt *Zrínyi Miklós* értelme találván kedvet, szándékjokat a' Bétsben lévő Frantzia Követ által XIV. Lajosnak kinyi-

latkoztatták. Ez bízta is őket, azt ígervén, hogy ha feltételekben állhatatosok lesznek, mind pénzzel, mind sereggel fogja őket segíteni. A' Frantzia udvar ugyan is, eleitől fogva irigységgel viseltetett a' felséges Austriai Ház eránt. Irigylette kivált annak a' Császárságot mind attól az időtől (1519.) fogva, mellyben azt V. Károly, az akkori Frantzia Király I. Ferentz elől elnyerte, és felséges familiájában mintegy örökség szerint valóvá tette.

§. 172. De midőn ezeket kezdték volna forralni: *Zrínyi Miklós*, kiben legnagyobb bizodalnok volt a' békételeneknek, 1664., November 18., igen véletlen megholt. Ugyan is, vadászatra menvén ki Csáktornyáról, egy vad kan levágta. Vagynak mindazáltal olyan írók is, kik azt hagyták emlékezetben; hogy ő tulajdon Vadászsa (Jágere) által lövettetett meg a' sűrű erdőben. De erről Bethlen Miklós, a' ki akkor ott jelen volt, semmit nem említ. ^{a)} Így a' vitéz *Zrínyi Miklós* halálával, a' titokban forralt szándék véghez vitele maradt a' Palatinusra *Vesselényi Ferentzre*; ki is e' végre, 1665., a' Trentsini fördőben, *Zrínyi Péterrel*, (ki már a' Császár ellen azért is felindult, hogy a' Báltya után a' Horváth országi Bánságot el nem nyerhette) annak *Vejevel Rákótzsi Ferentzel*, és másokkal öszvejővén, tanátsot tartott. ^{b)} Ezen Trentsini öszvejövetelben a' végződött, hogy az ország Rendei, valamelly szín alatt egybe hivattassanak. Meg is lett ez, 1667., *Besztertze Bányán*, az I. Leopold tudtával és megegyezésével, ki még ekkor semmi roszzsat nem gyanított. ^{c)} Történt azonban, hogy ezen *Besztertze Bányai* gyűlés ideje alatt Palatinus *Vesselényi Ferentz* terhes nyavalyába esvén, megholt. A' következett 1668. esztendő alattomban való készülétekben tölt el.

Még élt volt a' Palatinus, mikor I. Apafi Mihály az eránt keresődött meg, hogy magát a' Török udvarnál Magyar országért vesse közbe. A' Török Császár IV. Muhamed, akkor abban foglalatoskodott, hogy *Kréta* Szigetét, a' Nagy Vezér *Kiuperli* által a' Velentzésektől elvegye. Az I. Apafi Mihály Követe egynéhány ízben kereste meg *Kréta* alatt *Kiuperlit*. Nyújtott is reménységet az adandó segítség eránt; de tsak akkorra, mikor róla a' rajta lévő hadakozás terhe leszakad. Mindazáltal ez az egész Követség szerentsetlen volt, mellyet egy *Panajotus* nevű Tolmáts okozott. Ez születésére nézve Görög volt, és az Austriai Ház költségén tanulta meg a' Török nyelvet Konstantzinápolyban: hanem azután a' Török Császárhoz állott szolgálatba; kinek Udvarában, minden Europai Követeknek Tolmátsává tétetődött. Ez olly háladatossággal viseltetett a' felséges Austriai Ház eránt, hogy mind azt, valamit az I. Apafi Mihály Követe (*Baló László*) sürgetett a' Török udvarnál, az I. Leopold Követének, a' ki akkor a' Szultánnal *IV. Muhameddel* Drinápolyban volt, megírta. Ez a' Követ ismét, Bétsbe tett tudósítást, úgy hogy már az udvarnak elég ideje volt arra, hogy a' támadást a' maga kezdetében elóltsa, és elnyomja. Mindazáltal, még nem voltak kitudva az összeesküvés szerzői és fejei, következésképen nem is lehetett valamit kezdeni azok ellen. Megtetszik ez abból, hogy I. Leopold, az I. Apafi Mihályal való controversiáknak eligazítása végett, 1669., Május első napjára *Eperjesre* Commissiót rendlén: ezen Commissio egyik tagjának Zrínyi Pétert nevezte ki. ^{a)}

a) Lásd Fő Tiszt. Katona István *Hist. Crit. Tom. XXXIII.*, pag. 587—590. Ezenkívül: *Memoires Historiques. du Comte Bethlen Miklós*; melly munka már Magyarra is fordított.

ö) Lásd Georg. Pray *Hist. Reg. Stirp. Aust.* pag. 271.

c) *Palma Notit. Rer. Hung. Tom. III.* pag. 339.

d) Lásd Stephani Katona *Hist. Crit. Tom. XXXIII.* pag. 754.

§. 173. Az *Eperjesi* gyűlés után, a' Magyar országi békételen Urak, arra kérték Apafi Mihály Fejedelmet: hogy a' Török udvarhoz való Követseget, mellyet *Baló László* által kezdett vala, de a' mellynek *Panajotus* miatt jó kimenetele nem lett, újítaná meg. Hajlott is az ő kérésekre I. Apafi Mihály, és még azon 1669. esztendőben, October elein; ajándékokkal elindítja a' Török udvarhoz *Ro'snyai Dávidot*, hogy a' Magyarokat a' Török szövetségébe ajánlja, és azoknak segítséget nyerjen. Ro'snyai Dávid elmenvén, a' dologban szorgalmatosan igyekezett eljárni; de az hamar meg nem eshetett, és belé egynéhány hónapok töltenek. Azonban a' Magyar országi békételen Urak, ezt az ő késedelmét roszra magyarázták, 's vissza jövetelét meg nem várván, új tanátsot kezdtek forralni 1670. Ugyan is *Zrínyi Péterre*, (kit már ekkor I. Leopold a' Horváth országi Bánságba bé tett vala ^{a)}) és annak *Vejére Rákótzai Ferentzre* hallgatván: I. Apafi Mihály-nak a' Töröknél való közbenjárásával többé élni nem kívántak; hanem úgy gondolkodtak, hogy további várakozás nélkül fegyverre kelvén, a' várak elfoglalásához lássanak. Kivált azok, kiket Rákótzai jó Tokaji borral megvendéglett, neki hevülvén, azt képzelték, hogy már markokban van a' szerentse. Zrínyi Péter is, a' Veje gazdagságában bízván, meg sem kérte a' több Magyar országi Urakat; hanem egy felől Apafi Mihály alá akart vermet ásni, más felől pedig Magyar országot, a' Török segítség által, a' maga kezére igyekezet keríteni. E' végre, a' Vejét Rákótzai Ferentzet, hajlandóvá tette a' Protestánsok eránt, kiknek az, a' feljebb való esztendők-

ben, felette sok kárt tett vala; és vele a' Sáros Pataki Professoroknak és Prédikátoroknak jövedelmeit visszaadatta. Azután maga küldött Követet a' Török udvarhoz, fenn héjjazó kívánságokkal. A' Követ elmenvén a' Török Császárhoz, attól a' Magy Vezérhez igazíttatott, a' ki akkor Kréta alatt volt. Ahoz is elmenvén: ott találta nála az Apafi Mihály Követét, *Ro'snyai Dávidot*. Az Apafi Mihály Követe azon munkalódott, hogy a' Török udvar légyen szövetséges társa a' Magyaroknak. A' szövetség módjáról és feltételeiről mindazáltal a' Magyar országai Rendekkel való értekezés után, új Követség által akart végezni Apafi Mihály. Ellenben Zrínyi Péter 30 ezer embert kért a' Török udvartól, még pedig olly feltétellel, hogy a' melly várakat a' Német őrizetektől vissza nyernek a' Törökök, azok nem a' Török, hanem a' Magyarok hatalmában legyenek. Ha pedig szorúlni talál a' Magyar országaiak dolga: akkor egész erejével keljen fel a' Török; és Zrínyi Péternek Magyar országot, Rákótzai Ferentznek pedig Erdélyt szerézzze meg birtokúl. Mind ezekért Zrínyi Péter azt ígérte, hogy esztendőnként 12 ezer aranyat fizet Magyar ország pedig örökös szövetséget fog tartani a' Törökkel. A' két Követnek különböző kívánságából azt hozta ki a' Nagy Vezér, hogy a' Magyarok nintsenek egy akaraton. Azonban úgy ítélte, hogy Zrínyi Péter, Apafi Mihálynak veszedelmére jár: azért annak Követét üresen botsátja vissza; Ro'snyai Dávidnak pedig az Apafi Mihály Követének, a' Zrínyi Péterrel küldött punctumokat által adja illy jelentéssel: „A' te Fejedelmed, úgymond, „mint jó ember, a' Magyarokat igaz lélekkel „akarja elősegíteni: de hogy Zrínyi Péter a' maga hasznát keresi, és a' te Uradnak veszedelmet akar okozni, ezen punctumokból kitet-

„szik.“ Ezzel elbotsátja Ro'snyai Dávidot, azt írván Apafi Mihálynak: hogy mivel az ő eleibe terjesztett dolog, ellenkezik azzal a' békeséggel, mellyet a' Török Császár a' Német Császárral nem régeben kötött: abba most nem ereszkedhetik: meglátja mindazáltal, mitsoda értelemben leszsz arról a' hatalmas Török Császár; és azt Apafi Mihálynak tudtára adni el nem mulatja.

a) Világos ez abból az Istructioból mellyet I. Leopold, az ő Eperjesre küldött Követeinek adott: hol Zrínyi Pétert, *Dalmátziai, Croátziai, Sclavoniai* Bánnak nevezi. Lásd a' Tisztelendő *Horány Elek Úrtól* kiadatott *Bethlen János Erdély Országi Históriáját* Part, I. pag. 439.

§. 174. Mind ezen levélből, mind a' Zrínyi Péter kívánságaiból, által látta Apafi Mihály Fejedelem, hogy néki a' Magyar országiak zűrzavaros állapotjába nem volna jó ereszkedni. Azért elvégezte magában, hogy azoknak társaságától magát megtartóztatja; és ezen meghatározott akaratjáról, a' Császárt I. Leopoldot, éppen akkor lévén nála annak Követe, Esztergomi Kanonok, *Kászoni Márton*, mindjárt tudósította.

§. 175. Minekelőtte *Kászoni Márton*, az Apafi Mihály levelével Bétsbe megérkezett volna: Zrínyi Péternek és Rákótzai Ferentznek hevessege által kiütött a' támadás Magyar országban. Mert Zrínyi Péter azt költvén, hogy néki rövid időn 16 ezer Török fog segítségére jönni: a' Vejével Rákótzai Ferentzel, és annak követőivel fegyvert fogatott. Ugyan is Rákótzai Ferentz, a' Tokaji vár Commendánsát, *Gróf Staremberget*, mint a' kinek leányának Keresztattya volt, a' több Tokajban volt Német Tisztekkel együtt, barátságos vendégségbe hívatván: vasra verette, és a' maga *Regétsi* várába küldötte. Azután a' császári őrizeteket, az *Onadi, Szendrői* és *Kállói* várakból kiverte, sőt azoknak némelly részét le-

öldöste. A' Szathmári vár Commendánsát pedig, midőn az kiűtött volna, *Aranyos Medgyesnél* találván, lovasságának nagyobb részétől megfosztotta. *Tokaj* várát is lövöldöztetvén, már úgy látszott, hogy azt rövid időn megveszi.

§. 176. Azonban *Kászoni Márton*, nagy veszedelmek között utazván, Bétsbe megérkezik, és a' Magyar országi dolgokról I. Leopoldot tudósítja. A' Császár, hogy a' zenebona tovább ne terjedjen; Aprilis 22. napján, 1670. *Patenst* botsátott ki az országba; mellyben kijelentette, hogy néki, Rákótzai Ferentznek, és társainak mozgásai tudtára estek. Parantsolta azért, hogy a' fegyvert mindenek letévén, magokat tsendesesen viselnék, a' pártos Rákótzai Ferentzet, mint a' Hazának ellenségét, se pénzel, se katonával, se eleséggel, se semmi hadi eszközökkel ne segítenék; zászlója alatt ne katonáskodnának; a' kik eddig vele tartottak is, hagynák el, és térnének vissza a' Király eránt való hűségre, és engedelmességre; az ezt tselekvőknek botsánatot ígervén, az engedetleneket pedig, Király ellen tett bűnnek büntetésével fenyegetvén. Ennek hallására mindjárt kezdtek tsüggedni a' pártosok. Némelleyek ugyan még ekkor is azt tették fel magokban, hogy legalább valamit próbálnak: de midőn azt a' hírt hallották, hogy *Zrinyi Péter* semmi segítséget nem nyert a' Töröktől; sőt hogy ő maga is, *Tersatz* ^{a)} *Gróf Frangepáni Ferentzel*, a' Császártól engedelmet igyekezik nyerni; úgy megrémültek, hogy feltett tzéljoktól majd tsaknem mindnyájan elállottak.

a) *Tersatz* Horváth Országi Város, fekszik az Adriai Tengerre.

§. 177. Maga *Rákótzai Ferentz* is, nagy habzások közt volt; nem tudván megállítani az eszt, ki-

királyi kegyelem után járjon-é, vagy pedig, a mit elkezdett, végső veszedelmével is megpróbálja. Azonban *Báthori Sófia*, a' ki fia igyekezetét mindenkor kárhóztatta, Rákótzai Ferentzet, titkos együtt való beszélgetésre a' Munkátsi várba hívja. Itten eleibe terjesztvén, melly nagy veszedelemre tette ki magát, engedvén a' balgata tag Ipának, Zrínyi Péternek, a' ki már törbe is kerítődött; egyszer'smind azzal is ijjesztvén, hogy már nagy számú császári sereg útban van, a' végre, hogy őtet elfogja: utóljára azt a' tanátsot adta néki, hogy maradjon ő nála a' Munkátsi várban, onnét többé ki ne menjen; mellyet ha tselekedni nem akarna, ő mint Anyja, a' kinek várában volna, erőszakosan is letartóztatná. Azután Bétsbe valamelly egyházi személyt küldött fel; hogy ott az udvari embereket a' fia eránt hajlandókká tévén, annak a' Császártól, I. Leopoldtól kegyelmet nyerjen. Szerentsés is volt ezen Követségküldésben. Mert az által a' fiának Rákótzai Ferentznek életét, noha a' pártütésnek valóban egyik feje volt, megtartotta.

§. 178. Azonban I. Leopold, Gróf *Sporhna*k vezérlése alatt, sereget küldött Magyar országra a' pártosok ellen. Ennek számát a' köz hír 60 ezerre tette, noha kilentz ezernél több nem volt. Illy számosznak képzelt sereg' közelgetésére, még azok is, kik az előtt legtüzesebben viselték magokat, elvetvén a' fegyvert, részszerint házaikba tértek vissza. részszerint rejtek helyeket kerestek. Némellyek Erdélybe vették magokat. Ezek közzül való volt, az öreg *Botskói Botskai István*, Zemplén vármegye Fő Ispánja; a' ki feleségét *Török Katalint*, és minden javait elhagyván, két szolgálival, megváltoztatott ruhában, nagy nehezen Máramaros vármegyébe, s onnan Erdélybe verekedett. ^{a)} Ezt azután a' fe-

lesége, és mostoha fia is akarván követni: a' Báthori 'Sófia embereitől mind ketten elfogattak, kintseiktől megfosztattak, és Szathmárra a' császári őrizetnek által adattak. *Kende Gáspár* egész házanépével, és minden javaival együtt bélopta magát Erdélybe. Hasonlóképen tselekedtek *Gyulafi László*, *Csernel Pál*, és mások. A' kik pedig a' császári pátens által magokat bátorságba helyhezetteknek tartották: házaiknál várták a' császári sereg eljövetelet.

a) Ez osztán, Erdély Országi számkivettetésében, Kolo'sváron 1672., hólt meg. Eltemettetésekor Tiszt. *Pósházi János* Deák Oráziót mondott: T. *Csétsi János* pedig, nem különben *Görgei Pál*, és *Portsalmi András* prédikáltak felette. Mind a' három Prédikáció, ugyantsak Kolo'sváron, 1674, kinyomtatódott.

§. 179. Elérkezvén a' császári sereg: annak *Báthori 'Sófia*, a' *Sáros Pataki* és több várait önként által adta. Ekkor Sáros Patakról, az a' temérdek kints, mellyet oda a' Rákótzai Fejedelmek takarítottak vala, Bétsbe küldődött. A' császári hadak azután semmi akadályra nem találtak Magyar országon. A' kerített városok, mint *Kassa*, *Eperjes*, 's többek, kapuikat önként megnyitották. Hátra volt mindazáltal még a' *Murányi vár*, mellyet megvehetetlennek hírleltek. Ebben a' megholt Palatinusnak özvegye *Szétsi Mária* tartózkodott. De ez a' fő Aszszonyosság is, levelet vévén a' Császártól bátorsága felől, a' császári őrizetnek helyt adott; a' midőn osztán az Urának minden levelei lepetséltetvén, Bétsbe küldettek. Ezen leveleknek feltalálásában segítségül volt a' megholt Palatinus írődeákja *Leszenyei Nagy Ferencz*. Mindazáltal ollyannak tartódván, a' ki a' megholt Palatinusnak minden titkait leginkább tudhatta; a' kínos vailatást el nem kerülhette. A' Palatinus írási közt, más

Magyar Urak levelei is találatván; a' pártütés bünébe ezek is belékerültek. Ezeknél fogva találatott bünösnek az ország Birája, *Nádasdi Ferentz* is; a' ki akkor az Austriai jószágában mulatott. Ezt a' Főembert, a' pártütésben való részvételre, azon való boszszúsága vitte, hogy I. Leopoldtól, a' megholt *Vesselényi Ferentz* helyébe, Palatinussá nem tevődött.

§. 180. Még minekelötte Nádasdi Ferentz elfogattatott volna: a' Császári Generális *Spankau*, hatezer emberrel *Csáktornyának* megvételre küldődött. Ez a' Vár a' Zrínyi Familiának öröksége volt, Szala Vármegyének Horváth Ország felől való szélén. Megértvén Zrínyi Péter Generál *Spankaunak* közelgetését: megrémült, és egy *Forstal* nevű Augustiniánus Barátot, Bétsbe küldött, hogy a' Cseh Országi Cancellariusnak *Lobkovitsnak* közbenjárása által, neki kegyelmet kérjen. Pater *Forstal*, mint Zrínyi Péternek hűséges embere, jól eljárta a' dologban, és *Lobkovitstól* ilyen választ hozott vissza: Hogy ha a' fiát kezesül adja a' Császárnak, és ha magáról tiszta levelet (*Charta Biancát* ^{a)}) ád: nem tsak vétke feledékenységbe megy, hanem méltósága, és minden javai, jussai, és privilegiumai meg fognak nála hagyódni. Legfeljebb is tsak történhetik rajta, hogy a' Horváth országi Bánság tőle elvétetik. De abban az esetben, azon tisztség helyett mást fogna nyerni, t. i. Carlstadti *Commandánsságot*, vagy más azzal felérőt.

a) *Charta Bianca* tészen olyan tiszta papirost, mellyen valakinek, a' maga kezével írot neve, 's tulajdon petsétje vagyon, a' végre, hogy arra, az őtet kötelező írás ráíratassék. Deakül *Charta Virginea*-nak hívatattik.

§. 181. Zrínyi Péter, mind a' tiszta levelet, mind pedig a' fiját Pater *Forstaltól* elküldötte. De ezek még Bétsbe el sem érhettek, a' midőn

Generális *Spankau* Csáktornya alatt megjelent, és azt körülvete, Hijába izent Zrínyi Péter, hogy ő már mind azt, valami tőle, engedelmessége megbizonyítására, kívántatott, tellyesítette. Mert *Spankau*, arról semmit sem tudván, a' Császártól vett parantsolathoz tartotta magát, és a' várat derekasan kezdette vitatni. Mellyet látván Zrínyi Péter, és a' vele együtt lévő *Franjepáni Ferentz*: titkos úton harmintzad magokkal, a' várból kiszöktek, olly szándékkal, hogy magok mentésére Bétsbe menjenek. Éjtszakára *Kéri Ferentz*hez fordultak el, a' ki is őket nagy ember-séggel fogadta, és gazdagon megvendégelte. De, hogy a' Király eránt való hűségét megmutatná: jelenléteket I. Leopoldnak tudtára adta. A' kinek parantsolatjából osztán Bétsbe vitetvén, őrizet alá tétettek. Az alatt *Spankau Csáktornyát* megvén, a' Zrínyi Péter feleségét, minden drága eszközeivel együtt *Németújhelybe* küldötte. Hasonlóképpen Gróf *Herberstein*, a' Carlstadti Com-mendáns, Zrínyi Péternek a' többi várait és javait elfoglalta. Zrínyi Péter pedig, az ő Bétsi fog-ságából, hosszú levelet küldött I. Leopoldhoz; mellynek vége egész megalázódással: de az ele-je, más állapothoz illő szabadsággal volt írva. ^{a)}

a) Lásd ezeket summásan, Pray Hist. Reg. Hung. Stirp. Austr. p. 274—275. Bővebben pedig Katona Hist. Critio. Tom. XXXIII. p. 797. sequ.

§. 182. Más felől, az I. Leopold másik Vezére, *Heister*, a' *Tököli István Arvai* várát vette körül: minthogy a' Murányi várban találtatott levelek nyilvánosságossá tették, hogy a' Vesselényi Ferentz szövetségében ez is részes volt. Tököli István, a' ki vallására nézve Evangelicus volt, már ekkor halálos ágyában feküdt. Előre ellátván, hogy e' fog rajta megtörténni: egyetlen

egy fiát, *Imrét*, Liptó vármegyébe, *Likova* várába küldötte. Maga pedig halálos beteg lévén, két gyenge leányival az Árvai várban várta az ostromot. Elérkezvén Generális *Heister*, a' várat felkéri: mellyről míg benn folytatódik a' tanátskozás: Tököli István meghall. Kevéssel azután a' vár *Heisternek* feladódott. *Tököli Imre* pedig atya halálát meghallván; három szolgálival a' Likovai várból kiszökött, és magát az anyyáról álló Erdélyi jószágáiba vette.

§. 183. A' Murányi leveleknél fogva, *Nádasdi Ferentz* is, midőn a' *Pottendorfi* jószágában tsendesesen mulatott volna: éjtszaka az ágyában megfogattatott, és 300 fegyveres katonáktól Bétsbe kísértetett. Ez a' Főember, abban az időben leggazdagabb Magyarnek tartatott. Familiájára, és tudományára nézve is legnagyobb tekintetben volt. Bétsbe vitetvén, a' nagy szomorúság miatt veszedelmes betegségbe esett; de a' mellyből az orvosok által kigyógyítottat. Akkor mindjárt kérő levelet a) küldött I. Leopoldhoz, mellyben tselekedetét azzal mentette, hogy őtet arra a' Palatinusi méltóságra való vágyás vitte. Hogy a' Török Fővezérhez küldött levélnek ő is alá írta volna nevét: tagadta, és azt ő-ellenségeitől származott dolognak állította. Mindazáltal kegyelmet nem nyert: hanem mind ő, mint a' másik két Grófok, *Zrinyi* és *Frangepáni*, törvény eleibe idéztettek; Austriai bírák rendeltetvén ki megítélésekre. E' dolognak tsak hallására is megrémültek a' Magyar országi Rendek. Azért Lótséról, alázatos írások által, a' Császárhoz folyamodtak, eleibe terjesztvén, hogy Magyar országon eleitől fogva a' volt a' szokás, azt hozza magával a' törvény is, hogy azokat, kik a' Király és Haza ellen való bűnbe esnek, Magyar törvényszék ítélje meg. Kérték tehát I. Leopoldot, hogy az em-

lített három Magyar országi fő Uraknak dolga, Magyar bírák előtt folyjon le. Hajlott volna is a' Magyar országi Rendek kívánságára, a' jámbor természetű Császár: de a' Cancellárius, és más Tanáts Urak, azt nem javallották; a' kik is azért sokaknak róla való balvélekedését el nem kerülhették. ^{b)}

a) Lásd Steph. Katona *Hist. Critica Tom. XXXIII. pag. 849—854.*

b) Lásd Práy *Hist. Reg. Hung. Stirp. Austr. pag. 275. 277.*

§. 184. E' szerint, Austriai Cancellárius *Hocher Páltól*, és belső titkos Tanátsos *Abelle Kristóftól*, kérdőre vonattatván a' három Grófok: részszerint a' Murányi várban találtatott levelekből, részszerint másunnan került bizonyosságokból, az összeesküvésben való részvételek megmutattatott. Ekkor 6 hét és 3 nap engedődött magok mentségére. Nádasdi Ferentz magát menteni nem kívánta: de Zrínyi Péter, és Frangepáni Ferentz, a' vád czikkelyeire feleleteiket írásba tették, és beadták, mellyek mindazáltal elégségeseknek nem ítéldtek. Így reájok a' sententzia kimondódott, melly is e' volt: hogy Nádasdy, Zrínyi, és Frangepáni, mint a' kik Király ellen való bűnbe estek, mind magok, mind gyermekeik, betsületektől és méltóságoktól megfosztassanak, jószágaik confiscáltassanak, elsőben jobb kezek, 's az után fejek elvágattassék. Ezen ítélet kimondása után, mind a' hárman gráttziát kértek a' Császártól. Maga a' Római Pápa, X. Kelemen, Zrínyit és Nádasdit, közbenjárása által, igyekezett megmenteni a' haláltól. De mint-hogy a' Spanyol Követ azt sürgette, hogy halálra menjenek; és minthogy a' Ministerek is ebben az értelemben voltak; sőt némelly külső Akademiák megkérdetvén, azok is, mind a'

háromnak fejére halált mondottak: I. Leopold Császár, a' sententziát, noha kedvetlenül, megerősítette; annyiban mindazáltal meglágyítván azt; hogy jobb kezek el ne vágattatnék. Így 1671. Aprilis 30. napján, 9 órakor Nádasdinak ^{a)} Bétsben: a' másik kettőnek pedig Német-Ujhelyben ^{b)} fejek vétettek. Az említett három pártos fő Uraknak társa volt Gróf *Tattenbach* ^{c)} Stiriában, a' kit Zrínyi Péter vitt belé az öszveesküvésbe. Ez megfogattatván: *Grätz* városában tartatott tömlöztben. Onnan nem tudhatni hogy és mi módon? kiszökött: de ismét megfogattatott, és szintén úgy mint a' többek, de későbbben, fővétellel büntettetett. ^{d)}

a) *Práy György Hist. Reg. Hung. Stirp. Austr. p. 276.* megjegyzi, hogy Nádasdi Ferentz, a' halálos sententziát erős szívvel hallgatta végig. De midőn látta, hogy Nemzettsége Czimerei öszvetőretnek, és gyermekeinek, kik szám szerint tizenegyen voltak; *Domini de cruce* név adódik: megkeseredvén, így szólló t: „Tisztem, betsületem, és életem vegyétek el: de ártatlan gyermekeimnek kedvezetek.“

b) Zrínyi Péternek, és Frangepáni Ferentznek testei egy helyre temetődtek NémetUjhelyben ilyen felyülírással: „*A vak vezeté a' vakot, és mind a' ketten a' verembe esnek.*“ Mellyel a' jelentetett, hogy Frangepáni Ferentzet, kinek testvérje a' Zrínyi Péter felesége volt, mint éretlen ifjú embert, Zrínyi Péter belévívén az öszveesküvésbe, mind magát mind azt megrontotta.

c) Egész neve e' volt: *Comes Joh. Erasmus a Tattenbach.*

d) Esett az December 1. napján. 1681.

§. 185. Ugyan ezen 1671. esztendőnek az elein, *Po'sonba* is választott bírák törvényszéke (*Judicium Delegatum*) rendeltetett; melly R. Sz. B. Gróf *Rothal János* előlülése alatt; az öszveesküvésnek több tagjait, maga eleibe idézvén, megítélné. Illyeneknek tartotta a' Császár, Febr. 26. Bétsben költ parantsolatja szerint ^{a)} Vesselényi Ferentzet, Csáki Ferentzet, Tököli Istvánt, Bori Mihályt, Vithnyédi Istvánt, és Dobai

Andrást: kiknek, minthogy már magok életben nem voltak, az örököseik citáltattak. E' törvényszék eleibe állítottak királyi Fiscus *Majláth Miklós* által más Magyar országi Nemes Urak is, szám szerint háromszázon, kik közzül *Bóni's Ferentz's Fügedi Nagy András*, Po'sonban, az említett három Főemberekkel egy nap (úgy-mint Aprilis 30., 1671.) végeztettek ki. A' többek, kiki vétkéhez képest, részszerint benn, avagy kívül az országon szenvedendő fogságra, részszerint számkivettetésre, részszerint pedig javaiknak elvesztésére büntetődtek. ^{b)}

a) Lásd azt Steph. Katona Hist. Crit. Tom. XXXIII. pag. 918—922.

b) Ezek között a' környülállások között, szinte 1671ben jött ki Bétsben, ama' könyvetske, melynek ez a' titulusa: „Veritas toti mundo declarata, argumento tripli- „ci ostendens, Sacratissimam Caesaream Regiamque Ma- „jestatem non obligari, tolerare in Hungaria Sectas Lu- „theranam et Calvinianam. Concinnavit G. B. E. V. P. „S. S. R. M. C. C.“ melly betük annyit tésznek, mint: *Georgius Bársony*, Episcopus Varadiensis, Praepositus Scepusiensis, Sacrae Caesareo Regiae Maiestatis Came- ralis Consiliarius. Ebben a' munkában, titularis Váradi Püspök, és Császári Királyi Tanátsos *Bársony György* azt vitatja, hogy a' Császár I. Leopold, a' Béti és Lintzi Pacificatióknál fogva éppen nem kötele a' Protestansokat Magyar Országban megszenvedni. Felelt ennek minden pontjaira, mindjárt akkor egy valaki, ilyen titulusalatt: „Falsitas Veritatis toti mundo declaratae, in ne- „gotio tolerantiae exercitii publici Religionis Protestan- „tium in Hungaria, breviter et dilucide ostensa a S. A. S. T. „D. E. P. P. H.“ Melly munka szerzőjének, a' Tudós Bod Péter, Magyar Athenássza 27. oldalán, S. Pataki Professor *Pósházi Jánost* mondja. Tisztelendő *Horányi Elek* Úr hasonló értelemben van, *Mem. Hung. P. I. p. 125.* hol az említett betüket (az A-t P-vé változtatván) így magyarázza: „*Joannes Pósházi*, Sacrae Theologiae „Doctor, et Patakiensis Professor Historiarum.“ De így az első betűt is kell változtatni. Külömben az S. és A. elől, *Scriptor Anonymus* is jelenthet. Mind a' *Bársony György* munkáját, mind az *Anonymus* Írónak feleletét, magláthatni *Hist. Diplom. Append. p. 142—152.* Különösen, egyik részére a' *Bársony* könyvének felelt egymás Író is, ilyen titulus alatt: „Molimen Sisyphium, h. e. Frustraneitas „conatus istius, quo G. B. E. V. Reformatos in Hun- „garia non esse Helv. Cognitionis, probare, instar Sisi-

„phi saxum frustra volventis, frustra contendit: Osten-
 „sa per Georgium Nicolai Thysanodem. Ann. 1662.“ —
 Itt ez a' név: *Georgius Nicolai Thysanodes*, annyit té-
 szen, mint *Csipkés György Miklósnak fija*, ettől a' Görög
 szótól *Θυσανώδης*, melly *csipkést* (*fimbriatus*) jelent. A'
 Szerző tehát, minden kétségen kívül Debreczeni Prédi-
 kátor *Csipkés Komáromi György* volt.

§. 186. Elnyomattatván a' Vesselényi, Zrínyi,
 és Nádasdi által gerjesztetett támadás: annak
 meggátolására, hogy többé hasonló dolgok ne
 történének: I. Leopold olyan eszközöket vett
 elő, mellyekhez más környülállásokban nem
 nyúlt volna. Ugyan is a' Palatinusi hivatalt meg-
 szüntetvén, az ország Birája hatalmát pedig kes-
 kenyebb határok közzé vévén, az egész ország-
 nak Gubernatorává, Februarius 27., 1673ban,
 tellyes hatalommal tette a' Német vitézi Rend
 Nagy Mesterét, *Joh. Gáspár Ambringent*.^{a)} Ez
 Po'sonban lakván, bizonyos számú, részszerint
 külső, részszerint hazabeli tanáts Urakkal, ke-
 vés híjján szinte három esztendeig ült a' kormá-
 nyon. Nagyra látásával, és keményen való báná-
 sával, nevezetesen azzal, hogy azokat, kik véle
 a' tanátskozásban nem mindenkor értettek egyet,
 hamar pártoskodóknak nevezte, közönséges gyű-
 lölséget szerzett maga eránt. De, nem értvén a'
 Magyar dolgokhoz, néha olyanokat is tseleke-
 dett és rendelt, mellyeken változást kellett ten-
 ni a' Császárnak.^{b)} Mind ezekből utóljára maga
 is magára esmervén: 1675ben, a' Gubernátori
 hivatalt önként letette.

a) Az *Ambingen* Gubernátorságában, Esztergomi Érsek *Sze-
 leptsényi György* előlülése alatt, 1673, a' Po'soni *Delega-
 tum Judicium* eleibe citált Augusai és Helvétziai Vallás-
 tételt tartó Prédikátorokügyének lefolyását, és kimene-
 telét, minden környülállással együtt, maga tapasztalá-
 sából, és a' társai szájából, leírta Pápai volt Oskola
 Rector *Kotsi Bálint*, melly leírásának kilentz első Ré-
 szeit kiadta Lampe, 1728., három utolsó részei pedig
 máig is Kézírásban hevernek. Maga az eredeti Kézírás,

tellyesen Tigurumban, a' Carolina Bibliothecában tartatik. Ugyan azon Processusról, fontos munkája van, aklori Hollandus Követ *Gerhardus Hamel Bruininxnek*, mind Deák mind Belga nyelven, úgy szintén Orvos Doctor *Abraham van Poothnak* is; kinek erről szőlő Könyve, Belga nyelven, 1684., jött ki, Amsterdamban.

b) Lásd *Palma Notit. Rer. Hung. Part. III. pag. 244. 345.* és *Pray Hist. Reg. Hung. Stirpis Austr. pag. 278.*

§. 187. Nem esett kedve ellen I. Leopoldnak, hogy *Ambringen* Gubernátori hivataláról lemondott. Mert a' zúgolódás, mellynek egyik oka maga *Ambringen* volt, már annyira nevedett, hogy némelly vármegyékben, kivált a' mellyek Erdély és Lengyel ország felé estek, új támadás kezdett készülni. Követek is küldettek már a' békételenektől, kiknek ösztönözói, az Erdélybe szaladt öszveeskütteknek maradéki voltak, mind Lengyel mind Frantzia országba, segítségért. Az új Lengyel Király, *Szobieszki János*, semmi kedvét nem mutatta a' segedelem adásra. De XIV. Lajos, a' ki a' hasznát, valamikor tsak lehetett, a' felséges Austriai Ház kárában kereste, mind pénzbeli segítséget, mind próbált hadi vezéreket ígért azoknak; sőt azt is magára vállalta, hogy *Szobieszki Jánost* is részekre fogja hajtani. Mind ezeknek hírére, I. Leopold; a' felháborodtakat, nem erővel hatalommal, hanem szelídséggel, és engedelmességgel kívánta letsendesíteni. Ez okból, azoknak kedvekért, kik a' Szeleptsényi György helytartóságának megszűnését, és annak helyébe a' Gubernátorság felállíttatását fájlalták vala: Szeleptsényi Györgyöt régi Locumtenensi hivatalába vissza tette: ellenben *Lobkovitzot*, kit a' Magyarok, közönségesen, ellenségeknek tartottak, a' Bétsi Ministeriumból elbotsátotta.

a) Lásd *Palma Notit. Reg. Hung. Part. III. pag. 346.*

§. 188. Ezzel meg nem elégedvén I. Leopold: 1676nak a' végén, a' fővebb rendű Magyarokat Bétsbe felhívatta, a' végre, hogy azokkal az ország tsendessége vissza szerzésének eszközeiről értekezze. Ezek egyező értelemmel azt javallották: hogy minden keménységet megtiltván, banna kegyelmesen az elhajlottakkal, ígérne bortsánatot azoknak; és az egész ország megörvendeztetésére, állítaná vissza a' Palatinusi fő hivatalt. Ez utolsót annyival illendőbbnek állították, mivel I. Ferdinánd, a' szerentsétlen II. Lajos halála után, az akkori Palatinusnak Báthori Istvánnak munkája által, nyerte el a' Magyar koronát. Tanátsolták azt is, hogy az egyházi és világi fő Rendeknek 's Nemeseknek fekvő javaira vetett adót törölné el; a' hadi és camerális tisztségekre Magyarokat venne fel; az ország széleit és a' várakat Magyar hadi néppel oltalmaztatná: a' Király és Haza ellen vétőkre, törvényt hazabeli rendszerint való bírakkal láttatna; és végre, az idegen katonaságot, melly úgy is a' föld népének nagy terhére volna, az országból vinné ki.

§. 189. Ezekre nagy részint hajlott a' jószívű Császár. Leginkább attól látszott idegenkedni, hogy a' külső hadak Magyar országból kitakarodjanak: arra nézve mindazáltal úgy nyilatkoztatta ki magát, hogy mihelyt az ország megtsendesedik, és a' Töröktől való félelem megszűnik, kész leszsz azt is megtsелеkedni. Azt pedig különösen megígérte, hogy a' legelső Diétán Palatinust fog tétetni. Így a' Magyar Főemberek nagy örömmel tértek vissza Bétsből az országba. De eljövetelek után, némelly Ministereknek ellenkező tanátsa, addig tartotta függőben a' Császárt, míg nem a' *Tököli Imre* támadása erőt vett.

§. 190. Tököli Imre, a' Vesselényi Ferentz öszveesküvésében részes Késmárki Gróf *Tököli Istvánnak* fia, Erdélyben nem tsak menedék helyre, hanem pártfogásra is talált. *Vajda Hunyadnak*, és sok más, részszerint az annyáról *Rátóti Gyulafi Máriától* álló, részszerint Rhédei Ferentztől testamentomban hagyatott jószágoknak birtokában lévén: noha Magyar országi javaitól elesett; volt ereje a' támadás gerjesztésére; annyival inkább, mivel a' Frantzia Király XIV. Lajos, azon kívül, hogy nagy summa pénzt küldött számára, mind *Szobieszki Jánost*, mind I. Apafi Mihályt arra vette, hogy mellé fegyveres népet adnának, Illyen segítsége lévén: 1678., Erdélyből felső Magyar országra jött, és a' Bánnyavárosokat elfoglalván, I. Leopoldnak nem kevés nyughatatlanságot okozott.

§. 191. A' következő 1679. esztendő, békeségnek reménységét láttatik vala nyújtani azoknak, kik a' Hazának tsendességben való maradását kívánták. Mert egy felől a' *Nimwegeni békeségből*, mellyet I. Leopold és XIV. Lajos ebben az esztendőben kötöttek egymással; más felől I. Leopoldnak, a' Tököli Imre részére tett ajánlásiból, azt hozták ki: hogy ez a' pártos, mint a' ki többé, a' Frantzia segítségre számot nem tarthatna, meg fogna szelidülni; annyival inkább, mivel az is tudva volt felőle, hogy az 1676., legszebb idejében elhőlt Rákótzai Ferentz özvegyét *Zrínyi Ilonát* kívánta elvenni feleségül, melly házasság pedig, az I. Leopold engedelme nélkül egy könnyen meg nem eshetett. Mindazáltal, nem tsak ebben, de a' következő esztendőkben sem vehette annyira magát Tököli Imre, hogy fegyverét, mind maga letette, mind a' tőle fellázasztatott *Malecontentusokkal* letétette volna.

§. 192. Ezt látván I. Leopold, és hív tanácsosait meghallgatván: meggyőzöttetett arról, hogy a' tsendesség legjobb móddal, és legbizonyosabban úgy állítódhatik vissza az országba; ha, a' mi 1662. óta nem történt, és a' mi osztán egyik kútfeje lett a' békételenségnek, a' Rendek Diétára egybe hívattnak, fájdalmasabb sérelmeik megorvosoltatnak. Illyen tzeblől, 1681ben, Aprilis 28dik napjára, *Sopronba*, *Diétát* hirdette-tett. Az egybegyűlt Rendeknek legelső kívánsága a' volt, hogy a' darab időtől fogva megszűnt Palatinusi hivatal állítódjék vissza. Engedett a' Felség e' kívánságának; és mint érdemeikről közönségesen esméretes Főembereket: Gróf *Kolonits Jánost*, Gróf *Erdődi Miklóst*, Gróf *Eszterházi Pált*: és Gróf *Csáki Pétert* nevezte ki a' választásra. A' voksoknak nagyobb része Gróf *Eszterházi Pálra* ment, ki is a' Palatinusi hivatalba, közönséges öröm között mindjárt beállítódván, nem tsak a' *Gubernatori*, hanem még a' *Locumtenensi* hivatal is örökre eltöröltetett.

§. 193. A' *Soproni Diétára* meg volt híva *Tököli Imre* is: de meg nem jelent. A' több kibujdostak ugyan annyit tselekedtek, hogy levelek és követjek által kérték a' Rendeket; hogy esmernék őket Hazájok fíjainak, és a' közönséges jót egybevetett vállakkal munkálódnák. De midőn ezen ő kérésekre, az új Palatinus, a' Király és Rendek megegyezésével, Julius 17kén, válaszolt volna intvén őket, hogy minél előbb küldjék követjeiket a' gyűlésre, kik a' több Rendekkel együtt, a' közjóról tanátskozzanak: rész szerint abban, hogy az ő jelenlétek nélkül tevődött Palatinus, rész szerint a' válasznak némelly kifejezéseiben, és a' Diétai dolgoknak nem inyek szerint való folyásában megbotránkozván: a' gyűlésről átalán fogva elmaradtak.

§. 194. Ezen 1681dikbeli Soproni Diétán, a' vallás dolga, legtöbb ellenkezésre és visszálkódásra adott alkalmatosságot. A' Protestánsok úgy jelentek meg itten, mint a' kiknek tellyes reménységek volt, hogy a' mi az 1662beli *Po'soni Diétáról* elmaradt, most nem tsak felvevődik, hanem megnyugtatódásokra el is igazítódik. Hogy a' Császár kész őket megvígasztalni: arra elég-séges bizonyosságul szolgált mind az, hogy midőn a' Helv. vallástételt tartók, az isteni tisztelet gyakorlása végett, Diétai Pap vivésére kértek volna engedelmet: I. Leopold igen kegyelmes kifejezésekkel engedte azt meg nékiek; ^{a)} mind az, hogy vallásbeli sérelmek felvétetődésében, a' Római Catholicus egyházi Rend ellenkezővén: I. Leopold kegyelmesen azt ígérte, hogy azokat nem tsak felvéteti: hanem el is igazítatja. ^{b)} Így a' Protestánsok Gravamenjei, az ország több Gravamenjei közzé tevődvén: I. Leopoldnak beadattak. Mellyekre Nov. 9kén, 1681. a' *királyi Resolutio is megérkezett.* ^{c)}

a) A' Felség szavai ezek: „Si quidem antiquitus in omnibus Diaetis admissum fuisset Evangelicis, Religionis ipsorum exercitium: proinde nec de facto ipsis denegari posse; auctoritate igitur Regia Nostra admittimus, consolidationis ergo Praedicantem Evangelicum advocent, cujus opera utantur.“

b) „Paterna ejusdem Sacratissimae suae Majestatis intentio semper fuit, ac etiam nunc est, stante adhuc hac Diaeta, praefata Religionis Gravamina in compositionem nem assumendi, et neutiquam eam ad aliud tempus vel locum remittendi.“ Lásd *Hist. Diplom. Append. p. 177.*

c) *Hist. Diplom. Append. p. 191.*

§. 193. Nem voltak olly érzéketlenek az Evangelicus Rendek, hogy ezen kegyelmes Resolutióban, azokat, a' mellyek nékiek javokra voltak, meg ne esmerték, és háládatos indulattal ne vették volna. De más részről azt sem titkolhatták el, hogy abban ollyanokra is találtak, mellyek-

ról azt tartották, hogy azoknál fogva vallásbeli szabadságok eránt bátorságban nem lehetnek. Mert, megújítódott ugyan ezen királyi Resolútióban a' Bétsi békességkötésnek a' vallásra tartozó I. tikkelye; és az Augustai és Helvétziai Confessió lévőknek mindenütt megengedődött, hogy vallásokat gyakorolhassák: de ezzel a' bérekesztéssel (*Clausulával*): *salvo tamen jure Dominorum Terrestrium*, Azonban a' feljebb való esztendőekben (1670től fogva) elvétellett templomaik, iskoláik; parochiáik, és az azokhoz tartozó jövedelmek nem adattak vissza nékiek. Mellyekre nézve Dec. 8. napján (1681.) alázatos kéréseket nyújtották bé I. Leopoldnak. Ugyan akkor megkérték a' Catholicus Rendeiket is, hogy Deputatusaik által, ő velek együtt, esedeznének a' Felség előtt, a' kedvezőbb Resolútióért. Kész is volt erre a' világi Rend; de az egyházi sokáig ellenkezett benne; úgy hogy Palatinus *Eszterházi Pálnak*, és *Personális Orbán Istvánnak*, kik különben, mind ketten buzgó Catholicusok voltak, szinte kemény beszédekre kellett fakadniok. Végre osztán a' Catholicus egyházi Rend is meg egyezett abban, hogy a' Palatinus, minden Státusok nevében, tegyen szót a' Felség előtt, a' Protestánsok mellett.

§. 186. E' szerint Palatinus Eszterházi Pál, (Dec. 8. napján, 1681.,) az Ország minden Rendeinek nevében, szóval ezeket terjesztette I. Leopold eleibe: 1. Hogy a' küzelebbi tizenegy esztendő elfolyása alatt vett Reversalisok, kötelező erejektől fosztassanak meg; és a' melly jószágok az alatt az idő alatt elfoglaltattak, adattassanak vissza. 2. Hogy a' Protestánsok Vallása dolga, a' békesség és jobb egyetértés kedvéért (*propter bonum pacis*) a' Királyi Diplomák szerint, igazítsassék el. Ezekre nézve osztán, mennyiben

tevődött elég, a' Protestansok kívánságának megláthatni az Ország Törvénykönyvében, ezen Soproni Diéta Végzéseinek 25., és 26., Tzikkelyeiben. Azok a' Reversalisok ugyan, mellyeket 1673., és 1674., a' Po'sonba citált Prédikátoroknak kellett adni magokról, erejeket elvesztették; azoknak a' Prédikátoroknak és Oskolatanítóknak is, kik az Országból kiküldődtek, vagy a' gályákra eladattak, szabad visszajövetel, és elébbeni Hívataljoknak bátorságos folytatása engedődött: de a' Vallás szabad gyakorlásáról szóló pontból, a' feljebb említett Clausula ki nem hagyódott; a' 11 esztendő elfolyása alatt elvett Templomok, Oskolák, Parochiák, és Ekkle'siai jószágok is, minden megszorítás nélkül vissza nem adattak; az új Templomok, Oskolák, és Parochiák felállíthatása is csak bizonyos és meghatározott helyekhez köttetett. Hogy azért jövendőben, a' Bétsi és Lintzi Kötésektől, önként elállottaknak ne tartódhatnának: nem titkolták el, sőt nyilván kijelentették, hogy semmiben olyanban a' mi azokkal ellenkezik, magok és maradékaik kárára, meg nem egyezhetnek.

§. 197. A' Soproni Diéta még tartott, a' midőn Tököli Imre, magát és Követőit, a' Török Császár eránt való engedelmességre kötelezte. Hogy ebből szükségesképen háború fog következni a' Törökkel: látta I. Leopold. Hogy azért annak eleit vegye: 1682., *Caprara* nevű Követe által, a' Török Udvarnál, az 1664. kötött húsz esztendei fegyverszűnésnek, más húsz esztendőre való meghoszzabbítása eránt, jelentést tétett. Egyszersmind Tököli Imréhez, mint azzal személy szerint esméretes embert, Báró *Szapónárát* küldötte, olly hatalommal, hogy Tököli Imrének, ha a' fegyvert letévén, engedelmességre térénd, és a' Török Udvar, a' húsz esztendei

dei fegyverszűnésre rávejeñdi; a' Rákótzí Ferentz Özvegyét, Zrínyi Ilonát feleségül jegyezze el. Kapot ezen Tököli Imre, és magát mindenre kötelezte; fogadta nevezetesen, hogy a' Budai Basát személy szerint megkeresvén, az által a' Császár részire fog dolgozni a' Portánál. El is ment Budára, mindjárt, mihelyt Zrínyi Ilonával egybekelt: de más végre. Mert vádolván a' Császárt, magát és az egész Nemzetet a' Töröknek ajánlotta. ^{a)}

a) Lásd *Pray Hist. Reg. Hung. Stirp. Austr. pag. 288.*

§. 198 A' *Caprára* követségének sem lett jobb kimenetele. A' Török Udvar annyira hajlott Tököli Imréhez: hogy azt, az adandó segítségről bizonyossá tévén, olly Diplomával bízatta meg, melly által mind maga, mind követői, a' Szultán óltalmába vevődnének. Ezzel osztán sokakat a' maga részére hódítván, szembctűnő előmenetelt kezdett tenni Tököli Imre. Mert, Augustus 29., (1682.) *Kassát*; azután a' *Sáros Pataki Várat*, és amaz öt Felső Magyar Országi Városokat: *Éperjest*, *Bántfát*, *Kis Szebent*, *Lótsét*, 's *Késmárkot* megvévén: *Zólyom*, *Hont* és *Bars* Vármegyéken keresztül, szinte Po'sonig nyomakodott.

§. 199. Még több volt ennél az, hogy 1683., tavaszra kelve, noha még akkor a' husz esztendei fegyverszűnés ideje el nem tólt, a' Török Nagy Vezér *Kara Mustafa*, 300 ezer emberrel indúlt Magyar Országgra. A' Császár I. Leopold felette igen megszorúlt. Mert külső Nemzetbéliekből álló Hadinépe, mellynek Fő Vezére Lotharingiai Hertzeg *Károly* vólt, alig ment 30 ezerre; annak is egy részével a' Váratok kellett őriztetni. Magyar Országgon pedig, az akkori zűrzavaros idő miatt, annyi katonaság, a' mennyi kívánta-

tott volna, hirtelen talpra nem állítódhatott. A' maga erejére tehát nem hagyhatván magát: az Europai Fejedelmeknél, különösen a' Német Országiaknál, keresett segítséget; annyival inkább, mivel olyan hírt vett, hogy a' Török egyenesen *Béts* alá törekedik. Úgy is lett a' dolog. Julius 15. napjára, a' Nagy Vezér, egész táborával *Béts* alá szállott. Ugyan azon napon elkezdette vátatni a' Várost. A' benn lévő óltalomnak száma tsak húszezerre ment. De ez ellent nem állván, a' Császári Vezér, Gróf *Stahrenberg* ^{a)} két egész hónapig olly vitézi módon óltalmazta *Béts*et, hogy azzal a' Török semmire nem mehetett. Az alatt a' segítő hadak megérkeztek. Megjelent t. i. a' Vitéz Lengyel Király *Szobieszky János*, huszonhatezer, vagy még nagyobb számú ^{b)} fegyveres néppel, kit a' Frantziával, és annak barátival való társaságtól, a' Római Pápa XI. *Innocentius* vitt vala az I. Leopold szövetségébe. — Megjelentek a' Saxoniai és Baváriai Választó Fejedelmek is, sok Német Birodalombéli Hertzegekkel együtt; kiknek hadaival a' Keresztyén tábor 70 ezerre szaporodott.

a) Egész neve. *Ernestus Rudigerus Comes a Stahrenberg.*

b) *Práy Hist. Reg. Hung. Stirp. Austr. pag. 292. negyvenezerre teszi.*

§. 200. Ekkor az Ausztriai Fő Vezér *Lotharingiai Hertzeg Károly*, a' Lengyel Királlyal, (ki az elsőséget magának venni telyességgel akarta ^{a)}) és a' több segítségül jött Fejedelmekkel tanátsot tartván: a' dolgot arra végzi, hogy a' Török tábort, egyesült erővel, September 12. napján támadják meg. Ez úgy is lett. A' szerentse annyira kedvezett a' vitézkedő Keresztyén népnek, hogy vírradtától fogva estvéig tartván a' kemény viadal, a' Nagy Török tábort helyéből

kimozdította, és sok ezereket ejtvén el benne, Bétsnek kőfalai alól elverte. Ijdedekben tsaknem minden tábori szerszámaikat, és eszközeiket elhagyván a' Törökök: 300 ágyú, 100 ezer sátor, tízezer ökör, öt ezer teve: ezenkívül temérdek élet, riskása, és kává lett prédája a' győzedelmeseknek. Sokan, a' kává itálnak Németországban lett elterjedését, ezen időtől hozzák le.

a) *Szobieszky János*, midőn Lotharingiai Hertzeg Károlytól az elsőszéggel megkínálódott, nagy lélekkel azt felelte: „hogy ő nem úgy jött mint Vezér vagy Király: hanem mint katona; ő kész menni Károly után, akár merre vesse, tanátsot is nem ad, hanem ha adnak, megfogad; ja.“ Lásd, *Steph. Katona Hist. Critic. Tom. XXXV. pag. 55.*

§. 201. A' Császár I. Leopold, ki a' rémítő Török tábor közelgetését megértvén, Felsőszéges Familiájával együtt, *Lintzbe* költözött vala: e' győzelemnek örvendetes hírére Bétsbe mindjárt visszatért, hogy a' néki segítségül volt Fejedelmeknek, különösen *Szobieszky Jánosnak*, szolgálatját megköszönje. a) Azután *Szobieszky János*, a' megfutamodott ellenségnek úzésében foglalatoskodott. Ugyan annak Lotharingiai Hertzeg Károly is utánna eredvén: midőn *Párkánál*, *Esztergommal* általellenben, utól érte volna, rajta újra győzedelmeskedett; nem tsak, hanem *Esztergomot* is, melly a' Török igát 78 esztendeig viselte vala, harmad napi ostrom után, szerentsésen visszavette. A' Török Nagy Vezér pedig, két ízbeli kemény megverettetése után, minden reménységét elvetvén, nyakra főre szaladt Belgrádba.

a) Ez alkalmatossággal, *Szobieszky János*, személyszerint kívánván a' Császárral szóllani, és azzal élébbeni szövetségét megújítani: midőn a' Ministerek meg nem tudtak volna egyezni azon, miképen fogadja a' Császár, méltó-

sága' megsértődése nélkül, a' hozzá menendő Lengyel Királyt: Lotharingiai Károly azt mondotta, hogy legilendőbb módja a' fogadásnak a' leszz, ha a' Császár eleibe menvén Szobieszky Jánosnak, azt megöleli, és úgy mutatja ki eránta való háládatosságát. Lásd *Palma Notit. Rer. Hung. Part. III. pag. 363.*

§. 202. Azomban *Tököli Imre*, a' Török tábor szerentsétlenségét magáénak nézván: Felső Magyar Országgra vonúlt; kezdvén habozni, mitévő legyen; békességet kérjen é I. Leopoldtól, vagy pedig a' háború folytatását sürgesse a' Török Udvarnál? Hoszszas meghányás vetés után, arra határozta magát, hogy mind a' kettőt megpróbálja. Konstantzinápolyba tehát, a' Frantzia Követhoz, hogy az néki szószóllója lenne, *Váranyi Györgyöt*: Lotharingiai Károlyhoz pedig, hogy az magát I. Leopoldnál közbe vetné, Gróf *Homonnai Sigmundot* és *Szepesi Pált* küldötte; úgy okoskodván, hogy ha a' Töröknél megvettek, I. Leopoldnál felvétettetésre talál. Lotharingiai Károly, a' nála tett jelentésre, a' Császár nevében, azt kívánta, hogy, ha igaz szándéka a' megbékélés, előre Császári őrizetett botsásson bé *Kassára*. De erre állani telyességgel nem akart. Így tehát, az ő kívánságából is semmi sem lett. Hogy pedig nagy kedvet a' Töröknél sem talált: a' következés megmutatta.

§. 203. Másik esztendőben, (1684.) Januárus 12. napján költ Királyi Levele által közönségesen meghírdettette Leopold: hogy azoknak, kik Februarius utólsó napjáig, az engedelmességre visszatérnek, és a' hűség hitét leteszik: vétkek elfelejtődik; Nemességek, betsületek, és minden javaik visszaadatnak. A' hit letételének helyévé *Po'son* Városát, annak elfogadóivá pedig, *Lotharingiai Károlyt*, és Baró *Abellét* nevezte ki. Meg is jelentek engedelmességeknek megbizonnyítására a' kiszabott időre, igen sokan. Illye-

nek voltak a' fővebbek közzül: Ungvár Vármegeyi Fő Ispány Gróf *Homonnai 'Sigmund*, és a' három testvér Báró *Barkótzia*k.

§. 204. Látván ezt Tököli Imre: hogy mások hasonlóképen ne tselekednének: kemény boszszuállással kívánt élni. *Ungvár* alá menvén azért, és azt megvévén: az oda rejtezett *Homonnai 'Sigmundot* elfogja, Kassára küldi, és ugyan ott kivégezteti; kiben a' híres *Homonnai Familiának*, melly Magyar Országban Századoktól fogva virágzott vala, vége lett. Hasonló sorsra jutottak a' két ifjabb Báró *Barkótzia*k. Az idősebb közzülök az által szabadult meg, hogy, magát jókor *Szadvárra* vette; hol néki a' Császári Vezér Gróf *Rabutin* segítségére menvén, azon Várat a' Tököli katonáinak megszállása alól felszabadította.

§. 205. Tököli Imrének ez a' keménysége sokakat megtartóztatott a' tőle való elszakadástól. De ugyan az arra adott okot, hogy sokaktól, a' Római Catholica Vallás eránt való gyűlölséggel vádoltatnék: minthogy az említett Főemberek, kiket elvesztett, Catholicusok voltak. Ezt a' vádat, nem tsak az Országban elterjesztett Írása, hanem a' Római Pápához XI. Innocentiushoz küldött Levele ^{a)} által is, kívánta magáról elháritani.

a) Költ ez a' Levél Kassán, Aprilis 12. napján, 1684. Megjegyzí *Práy*, sokszor említett munkájában, pag. 295: hogy Tököli Imre, a' ki külömben az Augustai Vallástételt követte, ebben a' Pápához írt Levelében, ilyen bérekeztéssel élt: *Ejusdem sacratos pedes humiliter exosculor.*

§. 206. Azomban az I. Leopold hadinépeinek mind több több szerentséje kezdett lenni. Már *Vátság* és *Pest* is elváltak véve a' Töröktől. Gróf *Kaprára* pedig 1685., *Kis Szebennek* és *Bártfának* megvétele után, *Kassát* is megszállotta. E'

városnak megtartására, kevés számra olvadt seregével, nem mervén menni Tököli Imre: a' Várad Basát hívta segítségül. Ez azt felelte, hogy néki előbb tanátskozni kellene Tököli Imrével; melly végre jelenne meg Váradon. El is ment: de maga kárára. Mert oda érkezvén, mint Szultán rabja, megkötöztetett, és ökor szekerre tetetvén, *Temesvárra*, onnan *Konstantzinápolyba* vitetett; hogy azon szerentsétlenségekért, mellyeket a' Törökök néki tulajdonítottak, számot adna.

§. 207. Ez a' Tökölivel való bánás ártalmára lett a' Töröknek. Mert ebből a' példából, azok a' Magyarok, a' kik eddig Tökölivel tartottak, áttalátván, minémű bizodalommal lehetne a' Törökhöz viseltetni: attól megidegenedtek. Ez okozta osztán azt, hogy Tököli Imrének egész hadi népe, melly mintegy 8 vagy 9 ezer emberből állott, Gróf Kaprárának izenvén, önként a' Császár hűségére ment által. Kassa városa is ezt látván, kapuit a' Császári sereg előtt megnyitotta.

§. 208. A' Tisza egész mellyékén, a' *Sáros Pataki* és *Munkátsi* Váraknál nem vólt már több erősség, a' melly Tököli mellett maradt vólna. De ezek közzül is az elsőt könnyen megvette Gróf *Kaprára*: a' midőn a' Jésuiták, *Sáros Patakra* visszamenvén, a' *Várbeli Templomot*, mellyet hajdan *Perényi Péter* építtetett vala, elfoglalták. Ekkor a' Reformatum Collégiumbeli Ifjúság, Tanítóival együtt, helyéből kimozdítottván, egy része Erdélybe, *Gyula Fejérvárra*, más része *Göntzre* vette magát a' honnan ismét változván, *Kassa* Városának Hóstatjában telepedet meg: míg nem osztán az 1687 beli Po'soni Diéta után, régi lakóhelyébe visszatért. A' *Munkátsi* Várhoz, mellyet a' Tököli Imre felesége *Zrinyi Ilona*, minden lehető módon óltalmazott,

nehezebben, úgymint három esztendei megszállás után jutott Gróf *Kaprára*.

§. 209. Az 1686. esztendő még szerentsé-
sebb volt I. Leopoldra nézve. Mert ebben Buda
Vára is, melly a' Töröknek 145 esztendőtől fog-
va, az Ország közepén, mintegy fészke volt,
viszszavéttett. Ez az igen örvendetes, és Ma-
gyar Országra nézve örökre nevezetes dolog így
esett; Császári Fő Vezér *Lotharingiai Károly*,
hétézer Brandenburgiai, és tizennégyezer Magyar
Katonákkal táborát megújítván, Junius 18. nap-
ján, (1686.) Buda Városának és Várának körül-
való sántzoltatásához fogott. A' vele lévő Bavá-
riai Választó Fejedelemmel *Maximiliánnal* úgy
osztotta meg a' terhet, hogy az a' Szent Gellért
hegye oldaláról, ő pedig maga a' Bétsi Kapura
néző Szent Rókus hegye tövéből kezdené el az
Ostromot. Midőn már keményen folya az os-
trom: a' Várban lévő őltalmazó hadnak segítsé-
gére, a' Török Nagy Vezér, Hatvanezer ember-
ből álló sereggel, *Ertsin* felől megérkezik. Lát-
ván ez, *Lotharingiai Károlynak* Hadimestersé-
gét, hogy Budát szabadon ostromolhatja, neki
pedig annak sántzaihoz férni nem lehet, azom-
ban a' táborozásra való idő is múlik: egész tábo-
rából ötezer Jántsárokat kiválaszt, hogy avagy
tsak azok, valami úton fúrják bé magokat Bu-
dára. Másfelől maga, mintha ugyan a' Császári
sántzokat egész táborával akarná ostromolni,
minden ágyúival megindúl. Az ötezer Jantsár
ollyan dühösséggel és vakmerőséggel nyomúlt
előre, hogy a' sántzot meghágván, a' Keresztyén
táboron keresztül vágott. Mintegy négyezerig va-
ló ott vezett benne: de a' többi bément Budá-
ra. — *Lotharingiai Károly*, Vitézeinek sokszori
viszszaverettetése után, September 2. napján,
estvéli hat órakor, a' Bétsi kapu felől, egész

erővel való ostromot rendelt. A' minémű tűzzel ment a' Várra való rohanás: éppen ollyannal vívődött az ellentállás. Midőn már szinte tsüggedni kezdettek volna az ostromlók: *Petneházi* nevű híres Magyar Vitéz, a' ki eleinte Tökölinek Ezeredes Kapitánja volt, de azután a' Császár hűségére visszatért, a' vele lévő Magyarokkal, a' Vízi Városból, a' Vár kőfalára felhágott. E' példát a' többi nép is minden tartózkodás nélkül követvén: *Buda Vára*, reménységen felyül való szerentsével, kevés idő alatt, megvétetett. A' Nagy Vezér tsak ott közel vólt egész táborával együtt; haragjában a' mint *Cserei Mihály* szóll, kontyát a' földhöz vervén. De az erős sántzok miatt, Budát meg nem segíthette; hanem annak megvétele után, nagy gyalázattal és boszszúsággal takarodott el. Hogy már akkor Buda visszazavétele, olly nagy következésű dolognak néződött, melly által Magyar Ország, a' Török igát, nyakából kivetvén, mintegy megfogna újulni: abból tetszik meg, hogy September havának 2. napja, mellyen az esett, az akkori Római Pápa XI. Innocentius rendeléséből, az I. Leopold kérésére, a' Magyarok első Királyának, *Szent Istvánnak* emlékezetére szentelődött.

Bevitendes Turgymusasi

a magyar protestans egyház történelmi pontokhoz.

- Bálint pap - Debrecenben 83.
Bairi Andr. 91. 92. 97.
Báris v. Bihar megyei. 83.
Beregfői zsinas 115-6.
Berken Fob. Debrecen 191.
Bocskai János. 166-181
Buda. 103.
Cegléd. 103.
Cibak váradi püspök 69.
Csengeri zsinas. 140.
Debrecen reformja. 83. 88.
Debrecenben a kalviniz. 124-7.
Debreceni zsinas. 134.
Debreceni szöglet 191.
Dérii Birtollás. 73-9.
Drogfi Józ. 91.
Egeri öltögi vallásai. 128.
Enekes könyvek. 204.
Eszingyi Főv. B. 82-5.
Erdély. Szászok. 63-6. 117-9.
Erdődi zsinas. 94.
Erdősi - új fejezet. 105-9.
Frangyan Péter. Könyv. De-
redet. 72.
Fálfi János. 84.
Gentz confessio. 132.
Gymnasiumi. 62-3.
Gyalui Földi Könyv. 111.
Heidelbergi kate. 135.
Heltai - bibliaford. 122.
Helmisváros. 135.
Honsor. 119.
Halmácsi. 89. 123. 124.
Hárványos bányász. 128.
Holosvár. 122.
János - II. király - János. 61.
Köcsi - Arjék. 60.
Károlyi királyi. 70.
Károlyi zsinas. 85.
Károlyi zsinas Debrecen 223.
Károlyi zsinas. 84.
Károlyi - bányász. 127-9.
Károlyi zsinas. 83.
Károlyi zsinas 105-9.
Károlyi zsinas. 83.
Károlyi zsinas. 116.
Károlyi zsinas 206.
Károlyi zsinas. 67.
Károlyi zsinas

- Perényi Szent elismerés. 100
 Perovics Szt. 89.
 Püspökségét elfoglalás. 68-g.
 Rákóczi György I. 203-210.
 Reformáció történetének
 i. 53-58.
 Reformáció kezd. 52.
 Rivai fer. 110.
 Sacramentumokhoz 80. 98.
 122.
 Stückel s confessio. 98-9.
 Katholikusok zsinat
 208.
 Reged. István S. 103.
 Regedi Szent György. 88.
 Ritogyság. 90.
 Szász Mih. 101.
 Torcali s tordai vallás
 131.
 Synodi Debrecen 148.
 Tolna vidéke 103.
 Toronyai zsinat. 113.
 Törökország s vidéke 87-9.
 Turzó J. borsfőisp. 89.
 Turzó Elek. 110.
 Turri Dal. Idea. 103. 133.
 Tigoricus hunc 103-105
 Zwingli értelmezés bejöv.
 telef. 80.
 Városi reformáció. Kollé-
 giuma, oktatás f. 220.
 Wittenbergi egyetem. 68.

33.
S

10-

2-

0.

.

.

.

.

.

.

.

